

valóság

A TARTALOMBÓL

Trembeczki István: Rend vagy káosz?

A rendszerszintű kockázatok kezelésének feltételei és lehetséges kimenetelei a 21. században

Egri Zoltán: Egészségparadoxon

Magyarországon – A halandóság társadalmi-gazdasági és térbeli egyenlőtlenségei II.

Németh István: Az I. világháború „elfeledett”

keleti frontja (1. rész)

Gazsó Dániel: Volt egyszer egy Trianon...

Győri Szabó Róbert: Katalónia függetlenségi törekvései és a labdarúgás

Szász Lajos: A Debreceni Tudományegyetem

Református Hittudományi Karának professzorai (1914–1950)

Kapronczay Károly: Földre szállt

menyország – A szocializmus története

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
5

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2015. augusztus; LVIII. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 Nemzeti
Tehetség Program

 NKA
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Rend vagy káosz? A rendszerszintű kockázatok kezelésének feltételei és lehetséges kimenetelei a 21. században

---

„A futurológia egyre nélkülözhetlenebb, de sohasem lesz tudomány” – jelenti ki Kelemen János Hegel történetfilozófiájáról szóló könyvének zárszavában.¹ Különösebb részletezés nélkül is beláthatjuk, hogy a kijelentése igaz, hiszen a jövő ismerete a gyakorlati élet oldaláról szemlélve, de akár ontológiai, episztemológiai, fizikai, pszichológiai szempontból, sőt logikai értelemben is ellentmondásban van az ember világban-való létével és az emberi létezés történetiségével.²

De bizonyos előretudás, vagy a múltbeli tapasztalatok továbbgondolása, esetleg a közelmúltban elkezdődött folyamatok, trendek folytatódása alapján azért lehetséges valószínű kimenetek prognosztizálása, amelyek azért többek, mint egyszerű jóslás. Minden fentebbi kétségek ellenére valószínűségekkel a modern természet- és társadalomtudomány is számol, különösen, ha a nem teljes indukció logikai módszerére gondolunk, melynek következtetési minden változó ismeretének lehetetlenségéből fakadóan csak gyengébb vagy erősebb valószínűségek lehetnek.³ Természetesen az így kapott ismereteket majd a jövő „fogja” igazolni, vagy elvetni.

Nem célunk tudományfilozófiai vagy metodológiai kérdésekbe belebonyolódni, mindössze azt állítjuk, hogy a jelen eseményei messzemenően igazoltak néhány olyan, a közelmúltban megjelent prognózist, figyelmeztetést, ami bizonyos előretudás – akár erős valószínűségen belüli – lehetőségességét igazolja. Emellett, sajnos van olyan összefüggés is, amely mára már a „kétségtelen”, illetve a „cáfolhatatlan” jelzőket kapta, vagyis beigazolódtott: James Hansen és munkatársai bebizonyították, hogy a globális felmelegedés fokozza az extrém időjárási jelenségek gyakoriságát.⁴

Az alábbiakban ehhez hasonló jelenségek elkerülésének lehetőségeivel és hatásuk valószínű kimeneteleivel foglalkozunk, a jelen trendjeiből kiindulva, a jövőre vonatkozó valószínűségekre fókuszálva.

Jacques Attali francia közgazdász, politológus az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank alapítója és első elnöke a *Ki kormányozza holnap a világot?* című könyvében világtörténeti perspektívából tekinti át a jelen helyzetet.⁵ Könyve a világtörténelmet a hegemoniacikluselméletekhez hasonlóan mutatja be, a különböző korszakokat az általa „világkormánynak” nevezett állam, vagy birodalom fennállása alapján elkülönítve. Ez a szemlélet az irányításra fókuszál, vagyis arra, hogy mely politikai entitás birtokolja az adott történelmi periódusban a politikai-hatalmi vezetést, s ami mögötte van, a katonai-gazdasági-kulturális irányítást, valamint, hogy mikor adja át a helyét egy másik hegemónnak.⁶ A nemzetközi kapcsolatok rendszerét így is lehet szemlélni, vagyis a történelmet tulajdonképpen birodalmak történeteként láttatni, hiszen ezek az erőközpontok, mint fentebb már említettük, a gazdasági és a kulturális mezőben (másképpen fogalmazva történelmi instanciákban) is meghatározóak.

De Attali gondolatai nemcsak a hegemoniaciklusok bemutatása miatt érdekesek, hanem azért, mert tulajdonképpen a globális irányítás történelmi múltját és lehetséges jövőjét járja körül, mind eszmei, mind gyakorlati szempontból.

Természetesen Attali is különbséget tesz a tényleges, a jövőben megvalósuló/megvalósítandó világkormány és a korábbi korszakok regionális „világkormányai” között.

Hiszen a modernitást megelőző korokban, eleve sokkal kevesebb kapcsolat volt az egyes földrajzi régiók között, aminek következtében párhuzamosan létezettek-léteztek regionális „világkormányok”, illetőleg az adott gazdasági-technológiai fejlettség és lélekszám mellett ez lehetetlen is volt. De amiben az egyes birodalmak mégis közösek, az eszmei háttér, a politikai-teológiai küldetéstudat, a hódítások *telosza*: a világ kormányzása egyetlen uralkodó irányítása alatt.

Ez a motívum megtalálható a legkorábbi, természetfeletti erők, vagy istenek kormányozta világ képzetében, az ókori birodalmak istenkirályainál, Nagy Sándor birodalmában, a Római Birodalom eszmeiségében, a katolikus egyház szellemiségében, a keresztény birodalmakban Constantinustól Nagy Károlyig, a Német-római Birodalomtól a Habsburg V. Károlyig, de másutt is, Attila hun birodalmában, az arab birodalmakban, Dzsingisz kán, majd Timur Lenk birodalmában, később az oszmán birodalomban is – sorolja Attali. Ezekon kívül hasonló eszmei megnyilvánulásokkal találkozunk az inka és az azték birodalmakban is, de nyilván más, kisebb államok is kinyilváníthattak hasonló igényeket, csak az említettekben sikerült a megvalósítás a leghatásosabban.⁷ A középkori és a kora újkori Kína viszont – egy rövid kísérlet után – a bezárkózás politikáját választja, pedig eszközei meglettek volna az impériumépítéshez, de tegyük hozzá, hogy a Mennyei Birodalom akkori mérete már úgy is a legnagyobbakéval vetekedett.⁸

Attali ezután, a kronológiai rendet átmetszve, egy érdekes és a klasszikus felfogástól – amely a kora újkortól a francia forradalomig a Német-római Birodalom, Spanyolország (vagy együtt a Habsburgok), Franciaország és a korszak végén majd Anglia vezető szerepéről értekezik⁹ – eltérő periódust tárgyal: az első kereskedő világkormányok korát.¹⁰ Az 1300 és 1600 közötti időszakban négy kikötőváros jelzi ezt a minőségileg új hatalmi struktúrát: Brugge, Velence, Antwerpen és Genova. Ezek lesznek azok a kereskedőközpontok – mondja Attali – amelyek a világ fölötti tényleges ellenőrzést megszerzik a magukat elsődlegesnek tartó Szent Német-római Birodalom, az egyház és a különböző királyságok fölött, azzal, hogy ebben az időintervallumban egymás után megszerzik a Kínáig, Afrikáig, később Amerikáig terjedő szárazföldi és tengeri utak által összekötött piacok feletti ellenőrzést.¹¹ A következmény: „minden évszázadban ez a főszerepet játszó város lesz a kereskedő világkormány székhelye »központja«, ahonnan a hajók és a karavánok útnak indulnak. Ott tartják a vásárokat, ott szerveződnék a pénzpiacok, amelyek az egész világnak diktálják az árakat, a divatot, alakítják a szellemi irányzatokat.”¹² Egyesek közülük önálló hadsereggel és külpolitikával is rendelkeznek.

Attali meglátása – miszerint a gazdasági-pénzügyi hatalom komoly politikai hatalommá transzformálódhat – véleményünk szerint helyes, de Velence esetében jobban kellett volna hangsúlyozni a különbséget, miszerint itt egy városállamról van szó, jelentős gyarmatokkal, megszerzett területekkel, nem csak kikötővárosról, amely valamilyen háttérrel rendelkezik. Ugyanilyen zavart okozhat, hogy Brugge mellett az észak- és közép-itáliai városállamokat is megemlíti (Padovát, Ferrarát és Firenzét), nem eléggé tisztázva a város és a városállam, mint önálló politikai entitás közötti különbségeket.¹³ De az kétségtelen, hogy minden említett esetben a kereskedők politikai szerepe, illetve a kereskedelmi tevékenység kiemelkedő gazdasági jelentősége a feudális világban szokatlan volt.

Természetesen további történelmi kutatómunkát igényel annak elemzése, hogy a klasszikus és kései középkor uralkodói hatalma mennyiben támaszkodott a kereskedelemből és az árutermelekből származó jövedelemre a terményjáradékból, bányajáradékból, adókból, vámokból befolyó jövedelem mellett. Vagyis ténylegesen mekkora gazdasági és politikai hatalommal rendelkeztek az Attali által említett városok, és mekkora külpolitikai mozgástérrel az adott városállamok?

A császári korona alá tartozó városok adója biztosan nagy szerepet játszott a kincstári bevételekben. Az említett itáliai városok sokszor eredményes függetlenedési törekvései, s – különösen Velence esetében – a nemzetközi politikában játszott szerepük sem elhanyagolható. Ugyanakkor a feudális királyságok gazdasági és politikai struktúrája messze nem olyan hatékony, mint a modern államoké: vagyis a jól szervezett városok/városállamok nagyobb mozgástérrel rendelkezettek. Ennek ellenére lehet, hogy a kereskedő rétegek és szervezetek, valamint a kereskedő államok ilyen súlya inkább már a modern, árutermelő piacgazdaságra jellemző, de az kétségtelen, hogy a kor uralkodói állandó pénzzavarral küzdöttek, s ez a korszak egyben a kapitalista gazdasági struktúrák és a modern államiság kialakulásának nyitánya is.

Persze Attali is óvatosan fogalmaz a legkorábbi kereskedő központ, Brugge szerepét illetően, de a város mégis szembeszállt Szép Fülöp francia királlyal, ami azért a középkorban meglehetősen szokatlan.¹⁴ Legalábbis Kelet-Közép-Európából nézve. Jacques Attali sajátos szemlélete – a sorok között megbújva – támogatást kap Pierre Chaunu francia történésztől, aki a *Klasszikus Európa* című könyvében a spanyol hegemonia vége című fejezetben (!) úgy jellemzi Genovát, mint a birodalom bankját, sőt a könyv végén, a spanyol világbirodalomról, „ennek a némileg genovai birodalomnak” a sorsáról ír. Velence hanyatlását ráadásul ő nem a 16. század közepére, hanem utolsó évtizedeire teszi.¹⁵

Ha megállja a helyét, ha nem, a kereskedő világkormányok tétele mindenképpen színezi a nagyhatalmak rivalizálásának klasszikus tablóját, és a jelenleg létező állami, föderatív-állami és nem-állami (NGO) szervezetek viszonyrendszerének korai példáját adhatja. Ugyanakkor ez a „tenger felől”, a „kereskedelmi utak felől” nézett történelem – ami nem egyszerűen gazdaságtörténet, hiszen hatalmi központokról van szó – a nyugati kereskedő-hajózó népek szemléletével gazdagíthatja a világtörténelem interpretációját. S hogy a meglátás súlyát még inkább aláhúzzuk, jelezhetjük, hogy a jelen globalizáció óriási gazdasági fejlődésének egyik technikai kulcsmomentumát jelentő ún. „konténerforradalom” elsődlegesen a tengeri szállítási kapacitást emelte többszörösére.¹⁶

Persze a négy említett város mind lehangyult az erőforrásaik kimerülése, vagy pénzügyi krízisek következtében. De az ötödikkal, Amszterdammal, amely egyben az Egyesült Tartományok központja is, egy új korszak kezdődik: az atlanti világkormányok kora. Amszterdam kereskedelmi kapcsolatai Amerikától Japánig terjednek, flottája ekkor a legerősebb a világon, megelőzve az angol tengeri hatalmat. Attali 1775-ig az Egyesült Tartományokban látja a tényleges hegemoniát, ismét csak ellentmondva a klasszikus felfogásnak, mely a francia királyság századairól beszél.¹⁷

S ekkor ismét részleges segítséget kap Chaunu-tól: a francia történész a francia hegemonia fejezetben a spanyolok atlanti-óceáni örökösöként rövid ideig tartó holland hegemoniáról ír, illetőleg a nyolcvan esztendeig tartó holland tengeri hatalomról, bár paradoxonnak nevezi a jelenséget és a holland sikert Attalival ellentétben a külpolitikai helyzet összjátéka következményének tartja (Anglia passzivitásának, illetve a közepes államoknak kedvező időszaknak), mint belső fejlődés (a világ legerősebb hadiflottája, árutermelő mezőgazdaság, textilipar, pénzügyi, kereskedelmi fejlesztések) eredményének. Később azonban arról ír, hogy bár a második angol–holland háborút Anglia nyerte, de az Egyesült Tartományok mégis gyarmatokat tudnak szerezni keleten, majd a Holland tartomány által összehozott világbirodalom (!) 1673-ban visszaveri a francia inváziót. És ezt a dátumot még több mint száz év választja el Attali által adott korszakhatártól. Ugyanakkor Chaunu a 18. századot a megosztott hegemonia korának nevezi.¹⁸ Tehát a kép korántsem egyértelmű, a kereskedelem, a pénzpiac, a technikai innováció a kisebb szereplők számára is lehetőséget adhat.

A későbbi korszakolás jobban igazodik a klasszikus felfogáshoz: a 18. század végétől Nagy-Britannia hegemoniája következik a 19. század végéig, de az „európai koncert” és az USA azért itt is árnyalja a képet. Majd az első világháború után beköszönt az Egyesült Államok világkormányzása 2011-ig. Azonban ebben a hosszú periódusban is vannak alszakaszok: 1914-től 1945-ig angol–amerikai G2, 1945-től 1992-ig amerikai–szovjet G2. Vagyis Attali némileg zavaróan az amerikai–szovjet bipoláris érárt is G2-nek nevezi, de ugyanakkor a nyugati hatalmak esetében további alszakaszokat jelez: 1969-től 1974-ig G5 (az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, NSZK, Franciaország és Japán), 1974-től 1992-ig G7 (Kanada és Olaszország meghívásával a G5-be), 1992-től 2011-ig az USA hatalma csúcán áll, bár a G7 később a G8 is létezik.¹⁹

Jacques Attali világtörténelmi tablója láthatóvá teszi a történelmi makrofolyamatok hatalomgyakorlás oldaláról megragadott korszakait. Mint fentebb már elmondtuk, tényleges világkormány nem létezett, csak regionális szinten megvalósult kísérletek, vagyis a birodalmak és a szövetségi rendszereik, de ilyenek a civilizáció hajnalától kezdve. Ezek a kezdeményezések egyre teljesebben fedik le a Föld egészét, hiszen a modern kor lehetővé teszi a nemzetközi politikai-gazdasági-kulturális kapcsolatoknak azt a sűrű hálóját, mely már nem igen hagy elszigetelt tereket és ahol már ténylegesen lehet hegemonokról beszélni.

Attali elemzésének logikája a világtörténelem bemutatásán túl elsősorban azt szolgálja, hogy látható legyen, egy korszakhatárhoz érkeztünk, ahol olyan jelenségek befolyásolják a világtársadalom életét és jövőjét, amelyeket találóan rendszerszintű kockázatoknak hív, amelyek a 21. század elején öt nagy eseménnyel, krízissel vették kezdetüket.

Az első a 2001. szeptember 11. terrortámadás, amely jelzi, hogy a globalizációval együtt járó nyugatosodás nem mindenhol talál pozitív fogadtatásra. A második: az internet, a keresőprogramok, a mobiltelefonok és közösségi hálózatok gyors terjedése, és ellenőrizhetőségük dilemmái. A harmadik: a 2008-ban kitört pénzügy-gazdasági válság és kezelésének gyengesége, amely egyúttal létrehozta az új G2 párost: az USA és Kína együttesét, e mögött pedig egy informális állami szervezetet a G20-at. A negyedik: a 2010-ben kitört forradalom Tunéziában és Egyiptomban, melyek demokratikus átalakulását nem támogatták nemzetközi szervezetek, csak utólag. És végül az ötödik: a 2011. március 11-i fukusimai atombaleset, amely felhívta a figyelmet a nukleáris biztonság és a technológiai jellegű fenyegetések problémáira.²⁰

A fentebbi krízisek mögött nagyobb erők munkálkodnak, azok az – Attali szavaival – világméretű rendszerkockázatok, amelyek meg fogják határozni a 21. század történelmét. Ezeket két típusba sorolja: a lokális válságok, melyek globálissá növekedhetnek, illetve az eleve globális szinten megjelenők.²¹

Az első típusba tartoznak a pénzügyi válságok, zavarok, melyek a központi bankokban levő gigantikus likvid tökemennyiség létéből, a magas államadóssági rátából, és a nyersanyagárak emelkedéséből következő inflációból, a magánkézben lévő pénzügyi szervezetek kockázatos üzleteiből, a jogon kívüli területeken való tevékenységéből, valamint a bűnözéssel való esetleges összefonódásából fakadhatnak.²²

Ide sorolja az elszabaduló népességnövekedést, különösen Afrikában és a Közel-Keleten, illetve az egykerendszer esetleges kudarcát Kínában, melyeknek következtében a 11, sőt 15 milliárdos emberiség élelemmel és ivóvízzel való ellátása lehetetlen lesz, ami az utóbbi esetekben könnyen háborúskodásokhoz vezethet. A nagy népességgel és szabad mozgással kapcsolatban a járványok kitörése lehet rendkívül veszélyes, valamint önmagában a migráció jelensége is, akár az urbanizáció kezelhetőségét, akár a délről északra történő beáramlást nézzük.²³

A harmadik jelenség a helyi háborús konfliktusok eszkalálódása. Ezek meglévő államok közötti ellentétekből, polgárháborúkból, törzsi háborúkból, vagy a nyersanyagokért és a vízért robbanhatnak ki. Attali ehhez hozzáteszi, hogy az egyazon fogyasztási mintákat és javakat megszerezni szándékozó embertömeg utánzási versenye is erőszakba torkolthat. Emellett a nagy számban megszerezhető támadó és védőfegyverek léte önmagában is veszélyes, különösen, ha a támadófegyverek gyártása összekapcsolódik az új, olcsóbb bio- és nanotechnológiáival. Végül a helyi konfliktusok a szövetségesek bekapcsolódásával világméretűvé növekedhetnek, és globális pusztítással járhatnak, ha a nukleáris és vegyi fegyverek arzenáljának, valamint a genetikának, a biotechnológiáknak és a nanotechnológiáknak a segítségével nukleáris, vegyi vagy bakteriológiai háborúvá alakulnak. A helyzetet súlyosbíthatja, ha nem állami szervezetek kezébe kerülnek ilyen fegyverek. Attali mindehhez sorolja még a számítógépes vírusokkal okozott globális fertőzést is.²⁴

A rendszerszintű kockázatok második típusába tartozik a nyersanyaghiány, amely a történelem során már néhány, a hiányzó nyersanyagot nem, vagy nem kellő időben helyettesítő és/vagy az új technológiák kifejlesztését elmulasztó civilizáció bukásához is hozzájárult. Ide tartozik a technikai és abszolút olajhozamesúcs, amikor is a kitermelés a keresletnél kevesebb, illetve amikor az olajtartalékok fele elfogy és a további készletek is kezdenek kimerülni. A gond itt a növekvő felhasználás és az, hogy az energiafelhasználás nem változott gyökeresen, valamint az új technológiák sem fejlődtek ki, elsősorban az autópárházban.²⁵

A másik globális rendszerszintű kockázat az éghajlatváltozás, melynek súlyát a földtörténeti korokban, az éghajlat megváltozása miatt bekövetkezett kihalási eseményekkel, illetve a ma már nagy valószínűséggel elkezdődött hatodik kihalási esemény jelentkezésével igazolja Attali. Majd hozzáteszi, hogy kisebb hőmérséklet-emelkedés esetén is viharokkal, szárazsággal és árvizekkel kell számolni, illetve a biológiai sokféleség csökkenésével, melyek megnehezítik az emberiség túlélését.²⁶

Az utolsó világméretű rendszerkockázatot a kisbolygók becsapódása jelentené, amelyre nagyon kicsi az esély, de esetleges kezelésére ma nincs megnyugtató módon felkészülve az emberiség.²⁷

Ahogy arra sincs, hogy a rendszerszintű kockázatok – az utolsó kivételével – már ma egyszerűen fejtik ki a hatásukat. S így semmilyen államok közötti szövetségi rendszer „[...] sem lesz képes megbirkózni a bolygónkra zúduló, egyre súlyosabb problémákkal: a mind hatalmasabb tömegeket megmozgató migrációval; az egyre elviselhetlenebb uniformizáltsággal; a mind nehezebben átlátható pénzügyi rendszerrel; az egyre kevésbé hiteles jogszabályokkal; a mindjobban elterjedő fegyverekkel; az egyre súlyosabb környezetszennyeződéssel; a mindjobban kimerülő természeti erőforrásokkal; az egyre kevésbé ellenőrizhető technológiákkal; a mind nagyobb befolyással rendelkező nem állami hatalmi szervekkel; az egyre nagyobb méreteket öltő bűnözéssel. Mindezek a nehézségek összevéve olyan rendszerszintű kockázatot jelentenek, amelynek a kezelésére egyetlen birodalom, egyetlen világszervezet sincs felkészülve.”²⁸

Attali által fent megnevezett rendszerszintű kockázatok ténylegesen létező fenyegetésekre irányítják a figyelmet, és más – hasonlóan széles látókörű – gondolkodó nézeteiben is megjelentek/megjelennek.

Legutóbb, 2013-ban jelent meg talán az eddigi legteljesebb áttekintés, Al Gore enciklopédikus szemléletű könyve *A jövő – a globális változás hat mozgatórugója*.²⁹ A könyv, melynek vizsgált területei: a globális gazdaság visszasságai; az információs technológia, az új anyagtudományok és a nanotechnológia kihívásai; a politikai hatalom átrendeződése a vállalati szféra irányába; a természeti erőforrások kizsigelése, vagyis az emberi világ

túlnövekedése; a biotechnológiai forradalom aggasztó távlatai; és végül a klímaváltozás, mint legsúlyosabb, legközvetlenebb fenyegetés, a kisbolygók jelentette problémán kívül az összes világméretű rendszerszintű kockázatot bemutatja, de még azon is messze túlmutat.³⁰

De nemcsak a könyvekből, hanem a napi tapasztalatból is megerősíthetjük, hogy a rendszerszintű kockázatok egyre láthatóbb formát öltenek. Jacques Attalinak igaza van: a világ az anarchia küszöbén áll.

Mivel a világméretű rendszerkockázatokkal nem tud egyetlen hegemon hatalom, vagy bármilyen G2 vagy G20 megbirkózni, sőt ez idáig a nemzetek feletti intézmények, a nemzetközi intézmények, a nem kormányzati szervezetek és a szakmai szervezetek sem bizonyultak hatékonyak, egyetlen megoldás marad: egy demokratikus úton létrehozott, bizonyos mértékben nemzetek feletti világkormány létrehozása. A világkormány megszületését tulajdonképpen az összeomlás elkerülése, a rendszerszintű krízisek fenyegetése sürgeti, ezek váltanák ki a legfejlettebb demokráciák összefogását, amelyből kialakulhatnának a megfelelő intézmények, bár a krízis elkerülésére nagyon kevés az esély – mondja Attali.³¹

Jacques Attali szerint a világkormány egy szövetségi államrendszer lenne, amely nem helyettesíti a nemzetállamokat csak a globális rendszerszintű fenyegetésekkel foglalkozik. Ebben a szövetségi rendszerben az egyes nemzetek földrészek szerint rendeződve, a jogok és hatáskörök szeparációja, az autonómia és az elfogadás elvei mentén töltенék be funkciójukat, szimmetrikus vagy aszimmetrikus szuverenitással rendelkezve. A világkormány felügyelné a minden embert alanyi jogon megillető világpolgári státusz jogait és kötelességeit, és tartatná be a szubszidiaritás elve mentén az ún. „világtörvénykönyben” összegyűjtött világtörvényeket és nemzetközi szerződéseket. A törvényeket a háromkamarás világparlament alkotná meg, amely a „világgyűlésből” a „nemzetek szenátusából”, és a „türelmi kamarából” állna.³²

A „világgyűlésnek” 1000 tagja lenne, akiket általános választójog alapján, öt évre, az egyenlő nagyságú választókeretekben, világpártok listájáról választanának meg. Itt választják meg a kormányfőt, aki kinevezi a minisztereit. A „nemzetek szenátusának” feladata a területi viták rendezése és a források igazságos elosztásának biztosítása egyfajta világméretű területfejlesztés keretében. Ide minden nemzet a létszámától függetlenül két-két képviselőt küldene. A „türelmi kamara” 500, tíz évre megválasztott tagja a hosszú távú kihívásokkal foglalkozik, mint a fenntarthatóság, a technológiák és a pénzforrások hatékonyabb kihasználása, a világállam egyensúlya, a globális közigazgatás függetlenségének és szakmaiságának biztosítása. De – itt Attali fantáziája szárnyra kap – az emberiség erkölcsi fejlesztésének dilemmái, az éghajlatváltozás megállítása, a szélsőséges körülmények elviselésére, a világűr meghódítására és a túlélés más formáira is képes genetikailag átalakított ember létrehozásának kérdései is ide tartoznak. Javasataikat egy gazdasági-szociális, egy technológiai és egy etikai bizottság értékeli, ahogyan a világképviselek mellett is állna egy-egy tanácsadó testület.³³

A végrehajtó hatalom egyrészt egy hétagú (minden kamarából kettő-kettő tag, plusz az általuk egy évre megválasztott elnök), hétévente választott testületből („heptavirátus”) állnak, amely a világalkotmány tiszteletben tartására hivatott elsősorban erkölcsi tekintély. Másrészt a „világgyűlés” által öt évre választott világkormány, amely gondoskodik a világköltségvetés elkészítéséről, a „világtörvénykönyv” betartásáról, „világközjavak” előállításáról és elosztásáról, a globális minimáljövedelem- és társadalombiztosítási rendszer megszervezéséről, a rendszerszintű veszélyek elhárításáról, a kulturális sokszínűség védelméről. Feladata még a világ-közigazgatás és a világrendőrség működtetése.³⁴

A köztisztviselők kiválasztását a „türelmi kamara” felügyelete alatt végzik, tevékenységüket – szintén ilyen felügyelet alatt – egy minősítő iroda ellenőrzi. A világkormány akaratát tulajdonképpen a világrendőrség szavatolja, vezetőjét a világkormány nevezi ki. Külön hivatali feladat lenne a kisbolygók elleni védelem, illetve a felhalmozott szakmai tapasztalatok és ismeretek kezelésére is egy világhivatal alakulna. A világkormányval a különböző országokban egy „világkormány-minisztérium” tartaná a kapcsolatot.³⁵

Szükség van még egy világ-igazságszolgáltatási rendszerre, élén a legfelsőbb bírósággal, mely határoz a világparlamentben megfogalmazott törvények területi hatályáról. A monopóliumok kialakulásának megakadályozására egy világ-versenyhivatal alakulna. A demokratikus közélet biztosítására világpártok alakulnának, az információkhoz való hozzáférést pedig több, világméretű, független közszolgálati hírügynökség szavatolná. Vezetőiket a „türelmi kamara” nevezi ki, működésüket adókból fedeznék.³⁶

A rendszer működéséhez szükség van még globális fizetőeszközre, a világpénzre, valamint a pénzügyi egyensúly fenntartása érdekében egy központi világbankra, amely pénzt ad az egyes országok központi bankjainak, s ellenőrzi az éves költségvetést. A világméretű infrastrukturális beruházásokat a világtulajdonban lévő beruházási világbankok biztosítanák.³⁷

Így néz ki tehát Jacques Attali világkormány tervszövege. Szerinte a rendszerszintű kockázatokat csak ezzel a szervezettel lehetne kezelni, hiszen a nemzetek közötti kooperáció néhány sikertől eltekintve nem tudott az ilyen szintű problémákkal megküzdeni, s ez a jövőben sem fog sikerülni. Bár nemzetközi kooperáció eszméje és gyakorlata Saint Pierre abbé, Immanuel Kant, Georg W. F. Hegel, Léon Bourgeois gondolataitól a Nemzetek Szövetségéig és az ENSZ-ig, illetve Jürgen Habermas, Tony Negri és Michael Hardt, valamint Csao Tingjang, Francis Fukuyama és Ulrich Beck modern elméletéig – amint azt Attali a hegemoniaciklusokkal együtt bemutatja³⁸ – a messzi múltra tekint vissza, továbbá a fentebb említett, a világháborús győztesek által létrehozott, az eddigi legnagyobb formátumú nemzetközi intézmények is ezt szorgalmazzák, a nemzetek közötti együttműködés csak nehezen halad előre. Attalinak ebben igaza van.

Jacques Attali szerint, ha nem sikerül a közeljövőben demokratikus világhatalom létrehozni, akár a kríziseket megelőzendő, akár azok bekövetkeztének hatására, még két forgatókönyv lehetséges. Az egyik, hogy a krízisek olyan mértéket öltenek, hogy az emberek elfogadják a mintegy sokterápiaként létrejövő diktatórikus világkormány megjelenését, a másik, hogy a krízisek következtében megroppanó államok magukba zárkoznak, esetleg átadják a helyüket a hatékonyabb multinacionális cégeknek, a befolyásuk alá nem tartozó térségeket pedig a sorsukra hagyják. De ez csak ideig-óráig lesz menedék, hiszen a rendszerszintű kockázatok nem szűnnek meg, aminek következtében – az 1920-as évekhez hasonlóan – új, radikális ökológiai és/vagy vallási jellegű ideológiák jöhetnek létre, melyek tovább növelik a diktatúrák kialakulásának esélyét és tovább fokozzák a zűrzavart. Végül bekövetkezhet az anarchia állapota, vagy a Húsvét-szigetihez hasonló teljes összeomlás is.³⁹

Attali okfejtése – sajnos – logikus, egyetértünk azzal, hogy a világtársadalom a rendszerszintű kockázatok eredőjeként visszatérhet a 19. század végi, 20. század eleji kiélezett politikai állapothoz, csak most nem a nagyhatalmak gazdasági szektorából addig még kimaradt területek, természeti erőforrások és piacok megszerzéséért folytatott verseny – a világ újrafelosztása – miatt, hanem ellenkezőleg, a pusztuló erőforrásbázis, a hiány, a kárenyhítés költségei és a túl sok igény következtében. De tulajdonképpen most is a természeti erőforrások feletti ellenőrzés lesz a kulcskérdés. Ha mindez bekövetkezik, akkor a 20. század első felének minden rémsége újra felbukkanhat, csak most a fejlettebb

technológia, a hatalmas népesség és a globalizált világ sűrűbb kapcsolatrendszere miatt jóval nagyobb dimenziókban.

A jelen helyzet történelmi párhuzamosságára figyelmeztet az is, hogy a hidegháború végétől máig tartó korszakot szokás az ún. „második” globalizációnak tekinteni, az első tulajdonképpen az első világháborúval bezárult...⁴⁰

Ezért is érdemes eltűnődni Attali globális kormányzásról szóló nézetein.

Ugyanis – nézeteink szerint – Jacques Attali jóindulatú javaslata jórészt önmagát rombolja le. Nemcsak a megvalósítás nehézségei miatt, ami a legközvetlenebb kritikákat váltja ki minden világállam-elmélettel szemben, hanem abból a történelmi logikából fakadóan, amely a megvalósulást mintegy ontológiai szinten akadályozza, de amelyre maga Attali is épített: a hegemoniaciklusok történelmi problémája. Mégpedig két szempontból is.

Ugyanis a hegemoniaciklusok elmélete nem tud felmutatni olyan korszakot, amikor csak egyetlen „világkormány” létezett, illetve az adott korszak hegemon hatalma földrajzi értelemben is mindig korlátozott volt. Az Attali által említett istenkirályságok, birodalmak, kereskedő világkormányok sokszor egymással egyidejűleg, vagy részben egyidejűleg léteztek és impériumuk sohasem fedte le az egész Földet. Ez még a három legnagyobb, s már a modernitás eszközeivel rendelkező világkormányra is igaz: Nagy-Britanniára, a Szovjetunióra és az Egyesült Államokra. (A középkori mongol birodalom bár méreteiben megközelíti a fentieket, hamar részekre hullott.)

A fentebb említett ún. „holland paradoxon” úgy tűnik minden korra igaz, s egy sokkal mélyebb összefüggést takar: a Föld túl nagy ahhoz, hogy egyetlen politikai entitás irányítsa. Ez azért is tűnhet furcsának, mert van olyan dimenzió, amelyben a Föld már kicsi: 1987-től kezdve nagyobb az emberiség ökológiai lábnyoma, mint a Föld biokapacitása.⁴¹ Azonban a Föld határait sok esetben túllépő emberiség, emberi igény és természet-átalakító képesség eddig kevésnek bizonyult a globális kollektív cselekvéshez.

A válasz talán abban rejlik – ha megengedhető a termodinamikai rendszerelmélet, a kulturális antropológia és a hadtörténet ilyen összekapcsolása – hogy minden komplex rendszer fennmaradásához és fejlődéséhez energiára, erőforrásokra van szükség, ahogy egy hadseregnek katonákra, hadtápra, logisztikai háttérre, utánpótlásra, ami újabb és újabb erőforrásokat emészt fel.⁴² Az egész bolygót átfogó, működőképes irányítási rendszer – a törvényhozó és végrehajtó intézményeken keresztül a rendvédelemig és a biztonságpolitikáig – valószínűleg annyi energiába kerülne, hogy saját súlya alatt omlana össze. Ha nem tévedünk nagyot, ezért nem volt kizárólagosság, világkormány eddig az emberiség történelmében.

Ez Chaunu „holland paradoxonának” magyarázata, illetve a birodalmak végzete: a szüntelen terjeszkedés egy idő után felemészti a saját és megszerzett erőforrásait, a birodalom gyengülni kezd, egyes peremterületei leválnak, illetve új kihívók jelennek meg, vagy a régebbiek relatív ereje megnő. Nincs elég erőforrás minden területet uralni, ezért kisebb entitások is elég mozgástérhez juthatnak. Valószínűleg egyetlen birodalmi központ fenntartásának költségei – a komplexebb feladatok ellátásához szükséges energia – nagyobbak, mint több kisebb politikai entitásé.

Ugyanez igaz lehet a gazdasági szereplőkre is: a túlnövekedés egyre nagyobb költségeket okoz, ami csökkenti a nyereséget és hanyatláshoz vezet. Természetesen ismert, hogy a modern transznacionális cégek az externális költségeiket kihelyezik, áthelyezik más területre – ahogy a birodalmak tették egykor – de kérdéses, hogy ez meddig mehet, mivel a bolygó határait már elérték. Lehet, hogy a vállalati fúzióknak is ebben rejlik a végzete.

Természetesen a technikai fejlődés képes ezt a folyamatot meghosszabbítani, de végtelen nagyságú erőforrás-készlettel itt sem lehet számolni, hiszen a Föld tartalékai végesek.

A hidegháború alatti katonai versengés ugyanezzel szembesült: az egyre fejlettebb fegyverek egyre többre kerültek, végül a katonai hegemoniához ténylegesen legközelebb került csillagháborús terv eldöntötte a versenyt, de kétséges, hogy egyáltalán megvalósult-e belőle valami.⁴³ A gondolata katonailag logikus volt, hiszen a Földet a világűr felől lehet elvileg teljesen ellenőrizni, mely így az eddigi legnagyobb mértékben leküzdí a fizikai akadályokat és döntő fölényt biztosít a rakétavédelmi pajzs megalkotójának. S egyúttal szimbolikus is, mivel a terv egyfajta Gödel-paradoxonként megpróbálta átlépni az emberi világ határait, hogy az egészre befolyást gyakorolhasson. De a költségek itt is közbeszóltak, s visszahúztak a Földre. Ráadásul a légtér feletti ellenőrzés még nem jelenti automatikusan a teljes irányítás megszerzését, a most folyó háborúk a szárazföldi erők nélkülözhetetlenségét bizonyítják.

Azonban Jacques Attali nem katonai úton létrehozott világkormányról értekezik, hanem egy konszenzus alapján fokozatosan kialakított változaton, amely sok, már meglévő intézményre támaszkodik.⁴⁴ Elvben egy demokratikus világkormány nem igényelne akkora rendvédelmi erőt, amennyiben rendelkezne a katonai hatalom monopóliumával. Ebben van következetesség, hiszen egy ilyen globális entitásnak nincs kihívója, tehát nem kell fegyverkezési versennyel törődnie, „csak” fenntartani a hatalom monopóliumát. A gondolat kedvéért most tekintsünk el attól, hogy önként semmilyen kormány nem mondana le a szuverenitásának ekkora részéről, s ruházná át egy másik politikai szervezetre.

De ha mégis megtörténne a beleegyezés, a demokratikus világkormány létrejöttéhez olyan általános leszerelési műveletre lenne szükség, amely példa nélküli a történelemben és egy további paradoxonhoz vezet: a világbékét megteremtő világkormány létrejöttének feltétele a világbéke létrejötte, vagyis az abszolút katonai hatalom megszerzése. A „holand paradoxon” ismét működésbe lép.

Ha mindez sikerülne is, a gyakorlati, intézményi működés terén akkor is hatalmas költségekkel kellene szembesülni, hiszen globális szervezeteket kellene kiépíteni és működtetni. Ez ismét csak elvezet a birodalmak végzetéhez: az intézményrendszer működési és hatékonysági problémái. A rendszerelmélet felől nézve egy szuperorganizmus fennmaradása több energiát igényel, mint ami egyes alrendszereinek működéséhez szükséges, hiszen azokat átfogó, koordináló szervezeteket kell létrehozni és fenntartani, melyek ráépülnek az addig kialakult struktúrára. Az egész több, és többre kerül, mint a részek összessége.

Még ha mindez a fejlett technológia segítségével áthidalható is lenne, akkor is ott marad az állam kiterjedtségének és hatalmának, valamint az intézményi hatékonyság milyenségének a kérdése, melyek minden modern állam kulcsfontosságú területei. Francis Fukuyama az *Államépítés – kormányzás és világrend a 21. században* című könyvében ezt a kérdést járja körül, látva a fejlesztéspolitikai szándékok ellenére különösen a fejlődő országokban a 20. század utolsó negyedében jelentkező gazdasági-intézményi megtorpanást, sok helyen a neopatrimoniális állam megjelenését, ahol a politikai hatalom a vezetők kliensközpontú hálózatának érdekeit szolgálja ki.⁴⁵

Fukuyamát határozottan aggasztja a gyenge és bukott államok problémája, illetve a liberális demokráciák további terjedésének megtorpanása 2006-tól, amire a 2011-es *A politikai rend eredete – az ember előtti időktől a francia forradalomig* című könyvében a *Freedom House* kutatóintézet jelentése alapján konkrétan is utal.⁴⁶ Könyvében négyféle problémáról ír, amelyek közrejátszanak az említett „demokratikus recesszióban”. A demokratikus intézmények elsorvasztása a választáson hatalomra került erő által, a tekintélyelvű és demokratikus berendezkedés közötti megrekedés, az állam képtelensége az alapvető szolgáltatások biztosítására, s végül a sorozatos gazdasági válságok a nemzeti és nemzetközi szabályozási mechanizmusok kialakításának elmaradása miatt.⁴⁷

Fukuyama gondolatainak felemlítése azért fontos, mert a gyenge államok léte és a „demokratikus recesszió” jelensége kihat a nemzetközi kooperációra is: nehezebb lesz cselekvőképesség és alapvető értékösszeg nélkül szembenézni a globális rendszerkockázatokkal. Ugyanakkor Attali demokratikus világállamának létrejöttéhez demokráciákra van szükség, ezek hiányában el se lehet kezdeni a magasabb szintű építkezést. Fukuyama, látva a gondokat, pontosan ezért hívja fel a figyelmet az államiság 21. századi újragondolására.

S ezzel visszakanyarodhatunk Fukuyama fő tételéhez: a liberális demokrata berendezkedés jövője előtt tornyosuló akadályok kérdése, melyeket négy fő csoportba oszt *A történelem vége és az utolsó ember* második kiadásának utószavában. Ezek röviden: radikalizálódott muszlimok és a nehezen asszimilálódó muszlim kisebbség helyzete Nyugat-Európában, a demokrácia-deficit, az állami szuverenitás és a hatékonyság dilemmái egy nemzetközi szintre emelt demokratikus közösségben, a politika autonómiája, vagyis a gazdasági fejlettség és a demokrácia összefüggései, s végül a technológia jelentette kihívások a terrorizmus, a környezetszennyezés és az emberi természet megváltoztatása dimenzióiban.⁴⁸ S ezek a kérdések már nem csak a közeljövő távlatai.

Az előző tanulmányunkban részletesen bemutattuk Fukuyama alapkoncepcióját az elmúlt negyedszázadban ért kihívásokat, illetve az azokra adott válaszait. Abban a *Freedom House* 2014-es jelentése alapján mi 2002-re tettük a liberális demokráciák terjedésének megtorpanását, ami – bár akkor nem tértünk ki rá – nem mond ellent Fukuyama fentebbi tényszerűen helyes 2006-os dátumának, mivel mi figyelembe vettük az önálló államok számának növekedését. Ugyanakkor a 2014-es jelentés is csak aláhúzza Fukuyamának a gyenge és bukott államok létéből fakadó aggodalmait.⁴⁹

Visszatérve Attali gondolataihoz: ha az államépítés ekkora gond lokális szinten, hogyan működne világállami szinten? Itt megint a „holland paradoxonba” ütközünk, vagyis a birodalom egyes térségei a természeti-társadalmi adottságok, történelmi múlt, a fejlesztések, az új kihívások vagy a véletlen következtében eltérően fejlődtek, nem ugyanazzal a súllyal szerepelnek a nagyobb egységben, majd ez meg is hozza a gyümölcsét. Egy demokratikus világállam hogyan tudná a lokalitások ilyen sokaságát egymaga demokratikusan kormányozni?

A szeparatizmusok ereje szétrobbantaná, vagy visszatérne a diktatórikus berendezkedéshez annak fentebb ismertetett problémáival egyetemben. A diktatórikus kormányzás bevezetése azért is valószínű lenne, mert egy világkormány csak uniformizálással lenne képes ellátni a rengeteg, különféle és sokszor összemérhetetlen igény koordinálását, illetve ellenőrizni a tényleges végrehajtást. Erre mutatnak amúgy Attali szinte lehetetlennel felérő javaslatai is az egyenlő létszámú választóköreketre, vagy a „nemzetek szenátusának” lakosságszámától független képviselői szerkezetére nézve, még ha ebben a felfogásban komoly demokratikus szándékok is vannak.

A világállam – ha valamilyen formában meg is valósulna – inkább csak egy újabb lépéscsőfok lenne a káoszhoz vezető lejtőn. A rendszerszintű kockázatok a globálissá vált piaci kapitalizmus és fogyasztói társadalom működése következményeképpen jöttek létre, az államok nemzetközi rendjének politikai keretében, ezért a világ jelen állapotát inkább az adott feltételek mentén kell megreformálni, mintsem egy új, gigantikus struktúrát létrehozni. Ahogy Francis Fukuyama javasolta: a demokráciák szövetsége, maximum regionális kooperációk révén.⁵⁰ De az általa jelzett államépítési gond itt üt vissza: a rendszerszintű problémákkal először állami szinten kell szembenézni, majd az államok világára támaszkodva lehet nagyobb struktúrákat létrehozni, ez a lépéscsőfok megkerülhetetlen. S már látható, hogy a gyengébb államok a rendszerszintű problémákkal egyre kevésbé tudnak megbirkózni.

Ha ez megállja a helyét a világméretű rendszerszintű problémák kezelésére mégis csak egy út marad: az államok tárgyalásos együttműködése, multilaterális egyezmények végrehajtása, vagyis a globális konszenzus. A veszélyek létében és a követendő megoldások mikéntjében való legalább elemi szintű megegyezés nélkül nem lesz közös cselekvés, nem lesz rend. Azonban ma az alapszintű kooperációhoz szükséges értékközösség egyre inkább csak papíron létezik. Ugyanakkor a világtársadalom életének és cselekvésének politikai keretét adó államiség sok helyen erodálódik, vagy gyakorlatilag nem működik. A mai világállapot kilátásai inkább a káosz fele mutatnak.

JEGYZETEK

- 1 Kelemen János: *Az ész képe és tette – a történeti megismerés idealista elméletei*, Atlantisz, 2000. 173. o.
- 2 Borsos Béla: *Azok a bizonyos könnyű léptek*, L'Harmattan Kiadó, 2003. 39–46. és 59–74. o.
- 3 Turay Alfréd – Nyíri Tamás – Bolberitz Pál: *A filozófia*, Szent István Társulat, Budapest, 219–231. o.
- 4 Al Gore: *A jövő – a globális változás hat mozgatórugója*, HVG Könyvek, 2013. 319–321. o.
- 5 Jacques Attali: *Ki kormányozza holnap a világot?* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- 6 Attali: i. m. 25–257. o.
- 7 Ua. 28–81. és 91–92. o.
- 8 Ua. 88–90. o.
- 9 Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, Akadémiai, Budapest, 1992.
- 10 Attali: i. m. 82–131. o.
- 11 Ua. 82–84. o.
- 12 Ua. 83. o.
- 13 Ua. 84–87. és 92–95. o.
- 14 Ua. 84–86. o.
- 15 Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 58–59. és 442–443. o.
- 16 Al Gore: i. m. 53. o.
- 17 Attali: i. m. 114–131. o.
- 18 Chaunu: i. m. 82–83. és 89–97. o.
- 19 Attali: i. m. 131–257. o.
- 20 Ua. 250–257. o.
- 21 Ua. 313–328. o.
- 22 Ua. 328–330. o.
- 23 Ua. 330–332. o.
- 24 Ua. 333–337. o.
- 25 Ua. 337–340. o.
- 26 Ua. 340–343. o.
- 27 Ua. 343–346. o.
- 28 Ua. 313–314. o.
- 29 Al Gore: i. m.
- 30 Ua. 35–392. o.
- 31 Attali: i. m. 7–8. és 352–356. o.
- 32 Ua. 366–371. o.
- 33 Ua. 371–374. o.
- 34 Ua. 374–375. o.
- 35 Ua. 375–376. o.
- 36 Ua. 376–378. o.
- 37 Ua. 378–379. o.
- 38 Ua. 123–250. és 357–365. o.
- 39 Ua. 8. és 314–328. és 346–351. o.
- 40 Ua. 245. o.
- 41 Kerekes Sándor: *A környezetgazdaságtan alapjai*, Aula Kiadó, 2009. 78–81. o.
- 42 Borsos: i. m. 80–85. o.
- 43 Robert L. O'Connell: *A kard lelke*, Gold Book, 368–375. o.
- 44 Attali: i. m. 389–416. o.
- 45 Francis Fukuyama: *Államépítés – kormányzás és világtrend a 21. században*, Századvég Kiadó, Budapest, 2005. 13–62. o.
- 46 Francis Fukuyama: *A politikai rend eredete – az ember előtti időktől a francia forradalomig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. 9–20. o.
- 47 Fukuyama 2012: i. m. 20–24. o.
- 48 Francis Fukuyama: *The End Of History and the Last Man*, Free Press, A Division of Simon & Schuster, Inc, 1230 Avenue of the Americas, New York, NY10020, 347–354. o.
- 49 Trembeczki István: A „történelem vége” – sokasodó kérdéjellel. Fukuyama tézisééről negyedszázaddal később. *Valóság*, 2015/1. 1–11. o.
- 50 Attali: i. m. 362–364. o.

Egészségparadoxon Magyarországon – A halandóság társadalmi-gazdasági és térbeli egyenlőtlenségei II.*

Dolgozatunk az ún. kelet-európai egészségparadoxon hazai vonatkozásait, legújabb eredményeit ismerteti kistérségi szinten. Kétrészes tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy bemutassuk a korai halandóság és a főbb halálokok általános és területi differenciáltságát, azok társadalmi-gazdasági és területi beágyazottságát, valamint a nemenkénti életésélyekre ható strukturális egyenlőtlenségek szerepét és hatását.

Első közleményünkben az európai térben értelmeztük az egészségparadoxont, az epidemiológiai vasfüggöny meglétét és bemutattuk Magyarország helyzetét több egészségváltozó mentén. Hazánk egyike a legrosszabb egészség-jellemzőjű országoknak, a kevésbé fejlett Románia, Bulgária és Macedónia is kedvezőbb korai életésélyeket nyújt, mint Magyarország. Ezek után a férfi és a női idő előtti halálozás általános és térbeli egyenlőtlenségeit ismertettük. Megállapítást nyert, hogy erőteljes térbeli determináció jellemzi az idő előtti halálokokat, ami többé-kevésbé együtt mozog a társadalmi-gazdasági fejlettség területiségével.

Jelen (második) tanulmányunkban a korai halálokok társadalmi-gazdasági és térbeli regressziós összefüggéseit mutatjuk be. Matematikai-statisztikai vizsgálataink alapján kijelenthető, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettség, a településszerkezet, az életmód, a társadalmi tőke, az egészségi infrastruktúra, a kirekesztés kistérségi egyenlőtlenségei, valamint a szomszédsági relációk alapvetően befolyásolják a területi idő előtti halandósági állapotot. A több időszakra vonatkozó egyenlőtlenségi vizsgálataink rávilágítanak az egészségegyenlőtlenségekben megjelenő társadalmi-gazdasági és térbeli beágyazottság egyre fokozódó szerepére, amely mindkét nem esetében megjelenik.

Kulcsszavak: *területi egyenlőtlenségek, korai halandóság, egészségparadoxon*

1. A korai halálozás főbb területi összefüggései Magyarországon

Az első fejezetben a kistérségi szinten értelmezett korai halálozás és a főbb halálokok területi egyenlőtlenségeit befolyásoló, magyarázó modelljeit mutatjuk be.

Az egészségegyenlőtlenségek magyarázatára számos elmélet született-születik, az ókortól kezdve egészen napjainkig. (Ambrusné Kéri 2004, Józan 1997, Andorka 2006, Whitehead 1997, Mackenbach 2006, Antal 1990, Omran 1971, Preston 1975, Wilkinson–Marmot 2003, WHO 2008, Menke et al. 2001, Kopp–Skrabski 2001, Marmot 2004, Black 1980, Acheson 1998, Lackó 2010.) Az elméletek nagy része egyetért abban, hogy a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek közvetve és közvetlenül egészségromboló hatással vannak az egyén egészségi állapotára.¹ A főbb eredmények területi szinten is megerősítést nyertek. (Klinger 2006, Skrabski 2003, Csité–Németh 2007a, Queste et al. 2002, Groenewegen et al. 2003, Mackenbach et al. 1991, Mackenbach–Looman 1994, Gutiérrez-Fisac 2000, Rosicova et al. 2009, Spijker 2004, Daróczy 2004, Leyland 2004, Woods et al. 2005, Bálint 2010, Szilágyi–Uzzoli 2013, Uzzoli 2013.)

A területi egyenlőtlenségek vizsgálatát a fenti források többségét összegezve az alábbi tényezőcsoportok mentén végezzük el. (1. táblázat.)

1. táblázat: A kistérségi halandóság egyenlőtlenségeit magyarázó tényezők

Befolyásoló (magyarázó) jelenségek	Operacionalizált jelenségek
Társadalmi-gazdasági fejlettség	képzettség, munkaerő-piac, gazdasági teljesítmény, jövedelmi és vagyoni helyzet, rejtett gazdaság
Településszerkezet, infrastruktúra	népsűrűség, településsűrűség, népességkoncentráció/-eloszlás, funkciók, urbanitás/ruralitás
Térbeliség	„térséghez tartozás” (lásd a szövegben), szomszédság
Egészségtudatos magatartás, egészségkultúra	káros magatartási formák, túlmunka, munkakörülmények
Társadalmi tőke	társadalmi aktivitás, bűnözés, társas kapcsolatok
Egészségügyi infrastruktúra	intézményi ellátottság, kihasználtság, elérhetőség
Szegregáció, kirekesztés	etnikumok, szegénységi kockázat

forrás: saját szerkesztés

A feldolgozott hazai és nemzetközi empiriák alapján az alábbi feltevéseket fogalmazzuk meg:

Társadalmi-gazdasági fejlettség: vélhetően a képzettebb népesség produktívabb, jobb munkaerő-piaci és jövedelmi helyzettel jellemezhető, és ezáltal nagyobb esélye van a korai halálózást elkerülni. (A feltevés első felének bizonyítása is feladat.)

Településszerkezet, infrastruktúra: hipotézisünk alapján a településhierarchia magasabb szintjén élők (amit csak közvetve tudunk mérni), a jobb infrastrukturális helyzetű térségek kedvezőbb életesélyekkel bírnak.

Térbeliség: ezen feltevés alatt egyrészt a „valahová tartozás” jelenik meg. Korábban láthattuk, hogy bizonyos halálokok térben koncentrálnak. (Pl. az öngyilkosságok esetén az „alföldiség”, vagy több SHA-nál az „északkeletiség”). Így vélhetően önálló magyarázó tényezőként jelenik meg a térbeliség. Vizsgálatainkban a halandóság szempontjából válsággócként leírt térségeket kívánjuk azonosítani. Mivel a válsággóckok, azok elemei (tünetek és okok) általában bonyolult, sztochasztikus komplex rendszert alkotnak (Bakos 2003), ezért úgy gondoljuk, hogy ezek a vizsgált térben azonosíthatók lesznek, a társadalmi-gazdasági környezet egyenlőtlenségein túl is. Másrészt a szomszédsági relációkat is bizonyítani kívánjuk, erről később értekezünk.

Egészségtudatos magatartás, egészségkultúra: minél kevesebb és kisebb mértékű egészségkárosító magatartási forma jelenik meg kistérségi szinten, ill. minél alacsonyabb a rejtett gazdaság aránya, annál kedvezőbbek az életkilátások. (Itt jegyezzük meg, hogy a rejtett gazdaság mutatói a Társadalmi-gazdasági blokkban is megjelennek.)

Társadalmi tőke: a társadalmi aktivitás és a társas kapcsolatok területi növekedésével, ill. a bűnözés csökkenésével a korai halandóság is mérséklődik.

Egészségügyi infrastruktúra: azon térségekben (vagy azok közelében), ahol a megfelelő egészségügyi szolgáltatások rendelkezésre állnak, ott kedvezőbb mortalitási adatok várhatók.

Szegregáció, kirekesztés: minél nagyobb a cigány kisebbség aránya és a veszélyeztetett gyermeke aránya², annál nagyobb a korai halálozás gyakorisága.

A terjengősség miatt a Térbeliség mutatócsoport részletes bemutatása elmaradt, itt a pólusvárosok kistérségeit, a megyéket és a régiókat, valamint az LHH kategóriákat alakítottuk át ún. dummy vagy Bernoulli változókká³. Az 2. táblázat a megfigyelt változókat részleteiben is bemutatja. A függő változókat nem ismertetjük újra, a korábban ismertetett főbb idő előtti halálokok standardizált arányait alkalmaztuk. A megfigyelés ideje a kétezres év első dekádjának vége, a 2009–2011-es időszak.

2. táblázat: A bevont változók főbb ismérvei

A mutató neve, mértékegysége	forrása	évek
Társadalmi-gazdasági fejlettség		
Felsőfokú végzettségűek aránya a megfelelő korúak (25–X) százalékában (nemenként) (%)	KSH Népszámlálás	2011
Analfabetizmus a megfelelő korúak (10–X) százalékában (nemenként) (%)	KSH Népszámlálás	2011
Munkanélküliségi ráta (nemenként) (%)	erőforrástérkép	2011
Adófizetők aránya a megfelelő korúak (18–59) százalékában	erőforrástérkép	2011
Rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos havi száma 1000 állandó lakosra vetítve (db)	erőforrástérkép	2011
Foglalkoztatási ráta (nemenként) (%)	KSH Népszámlálás	2011
Hoover (Robin Hood) index (%)	saját számítás, TeiR alapján	2010
Egy lakosra jutó helyi adó (ezer Ft)	saját számítás, TeiR alapján	2009–2010
Helyi adó (ezer Ft)	TeiR	2010
Regisztrált egyéni vállalkozások gyakorisága (db)	erőforrástérkép	2010–2011
Regisztrált társas vállalkozások gyakorisága (db)	erőforrástérkép	2010–2011
Regisztrált gazdasági szervezetek száma (db)	TeiR	2010
100 lakosra jutó személygépkocsi száma (db)	erőforrástérkép	2009
Egy főre jutó szja-alap (Ft/fő)	erőforrástérkép	2011
Személyi jövedelemadó-alap (Ft)	erőforrástérkép	2010
Rejtett gazdaság mértéke (%)	MKIK GVI	2010
A rejtett gazdaságból származó egy lakosra jutó jövedelem (ezer Ft)	MKIK GVI	2010
Településszerkezet, infrastruktúra		
Népsűrűség (logaritmizált) (fő/km ²)	erőforrástérkép	2010
Településsűrűség (fő/ha)	saját számítás, TeiR alapján	2006

120 fő/km ² népsűrűség feletti településeken lakók aránya (%)	LHH adatbázis	2007
A legnagyobb településen élők aránya (%)	saját számítás, TeiR alapján	2010
Megyei jogú városok (dummy)	saját számítás	2011
Egészség-magatartás, -kultúra		
A dohányzásnak tulajdonítható halálokok (SHA/10.000 fő)	OEFI	2009–2011
A női és a férfi születéskor várható élettartam különbsége (év)	saját számítás, KSH alapján	2009–2011
Krónikus májbetegségek és cirrózis (SHA/10.000 fő)	OEFI	2009–2011
Társadalmi tőke		
10.000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)	saját számítás, TeiR alapján	2009–2011
10.000 főre jutó közrend elleni bűncselekményt elkövető regisztrált bűnelkövető	saját számítás, TeiR alapján	2009–2011
10.000 főre jutó személy elleni bűncselekmény elkövető regisztrált bűnelkövető	saját számítás, TeiR alapján	2009–2011
A működő nonprofit szervezetek 100 főre vetített száma (db)	erőforrástérkép	2010
A 2010. évi országgyűlési választáson megjelentek aránya (%)	OVI, saját számítás	2010
A házas- és élettársi kapcsolatban élők aránya (nemenként) (%)	saját számítás, KSH Népszámlálás alapján	2011
Elváltak aránya a megfelelő korúak arányában (nemenként) (%)	KSH Népszámlálás	2011
100 házasságra jutó válás (db)	saját számítás, TeiR alapján	2009–2011
Egészségügyi infrastruktúra		
Egy házi orvosra jutó a házi orvosi ellátásban megjelentek és meglátogatottak száma (db)	saját számítás, TeiR alapján	2010
1000 főre jutó kórházi ágyak száma (db)	saját számítás, TeiR alapján	2009–2010
10.000 főre jutó házi orvosok száma	saját számítás, TeiR alapján	
Csecsemőhalandóság	saját számítás, TeiR alapján	2009–2011
Szegregáció, kirekesztés		
Roma népesség aránya (%)	KSH Népszámlálás	2011
Veszélyeztetett kiskorúak összes száma 100 0–17 éves állandó lakosra vetítve	saját számítás, TeiR alapján	2010–2011

forrás: saját gyűjtés, szerkesztés

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a bevont változók pillanatnyi értékei (még ha több év átlagai is) nem magyarázzák teljes körűen az egészségi állapot és a főbb halálokok vizsgált időpontra vonatkozó kistérségi egyenlőtlenségeit. Egyrészt pl. a rossz szociális-gazdasági helyzet, és az ezzel együtt járó depressziós tünetegyüttes (Kopp–Skrabski 2001) és stressz több éves, évtizedes felhalmozódása nem feltétlenül mérhető közvetlenül. (Ezért is alkalmaztuk a területi dummy változókat.) Ezen túl a bevont mutatók nemcsak közvetlenül, hanem közvetve, többszörös áttétellel is hatnak a várható élettartamra. (Daróczy 2004) Másrészt pedig maguk az ökológiai vizsgálatok, az egyéni adatok aggregálása is dezinformációkhoz vezethetnek, főleg ha azokat különböző területi szinteken értelmezzük. (Ökológiai tévkövetkeztetés jelensége, lásd a tanulmány első felében.)

Eredmények

Az európai felzárkózás követése és a belső egyenlőtlenségek kimutatása megköveteli bizonyos komplex mutatók létrehozását. Erre kistérségi szinten is több kezdeményezést is találhatunk a szakirodalomban, ezek főleg az Obádovics–Kulcsár (2003), az Obádovics–Bruder–Kulcsár (2011) és a Csíte–Németh szerzők munkáihoz (2007b) kapcsolódnak. Az utóbbi páros a kistérségi HDI számításához a gazdasági teljesítmény mutatóját (GDP) is megbecsli. Ezt mi is elvégeztük az általuk alkalmazott módszertan alapján. A megyei GDP adatokat dezaggregáltuk a személyi jövedelemadó-alap, a helyi adók és a regisztrált vállalkozások kistérségi értékei alapján, majd ezek súlyarányait átlagoltuk. Ezek után felosztottuk a megyei GDP-t a súlyok alapján és megkaptuk a kistérségi összes GDP értékeket, majd pedig egy főre vetítettük.

3. táblázat: A Fejlettség faktorok főbb eredményei⁴

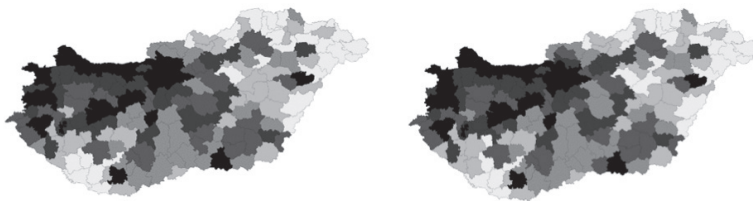
	Női fejlettség	Férfi fejlettség
<i>mnelk (nemenként)</i>	-0,926	-0,927
<i>jovedelem</i>	0,904	0,904
<i>segelyezett</i>	-0,894	-0,889
<i>GDP_fo (log)</i>	0,868	0,875
<i>szgk</i>	0,848	0,849
<i>adozo</i>	0,807	0,806
<i>analfabeta (nemenként)</i>	-0,802	-0,552
<i>ffok (nemenként)</i>	0,743	0,753
<i>hoover</i>	-0,577	-0,552
megőrzött variancia	68,08	64,51
sajátérték	6,127	5,806
KMO	0,901	0,896
Bartlett teszt szign.	0,000	0,000

forrás: saját számítás, szerkesztés

A következő lépésben feltérképeztük a halandóság területi egyenlőtlenségeit magyarázó mutatók főbb korrelációs kapcsolatait. Főleg a társadalmi-gazdasági fejlettség mutatócsoportot vettük górcső alá, és mivel számos empiria (Bálint 2010, Mackenbach et al. 1991) és korábbi tapasztalataink (Egri 2013, 2014) is megerősítik a multikollinearitás jelenségét ezen típusú mutatók esetében. Ezért faktorelemzés segítségével sűrítettük be nemenként a megfigyelt változókat. Mivel a rejtett gazdaság mutatóit több jelenségben is alkalmazni kívánjuk, így azokat kihagytuk ebből az elemzésből.

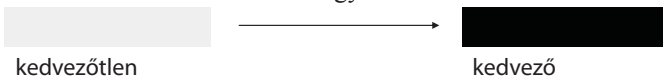
A férfi és a női modell statisztikai eredményeit a 3. táblázat közli. A Bartlett-teszt nullhipotézise elvethető (miszerint korrelálatlanok a bevont változók), a szignifikancia ebben az esetben 0,000. A Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) értékek 0,9 körüliek, ami azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági jellemzők közötti kapcsolatok a kiváló kategóriába tartoznak mind a két nem esetén, így azok alkalmasak a faktorelemzésre.

A faktorok számát a Kaiser-kritérium alapján határoztuk meg, tehát csak azokat a faktorokat vettük figyelembe, amelyek sajátértéke 1 fölötti. Eszerint nemenként egy-egy faktor tűnt megfelelőnek. A megőrzött információ kielégítő, a két főkomponens összesen közel kétharmadnyi variáciát őriz meg.

1. ábra: A férfi és a női fejlettségi faktor eloszlása Magyarországon

Jelmagyarázat:

forrás: SPSS alapján saját szerkesztés GeoDa programmal

Az egyes faktorok és az azt alkotó mutatók közötti korrelációs kapcsolatok a magas kategóriába tartoznak, csak csekély eltérések figyelhetők meg a faktorsúlyok esetében. Egy-két kivétellel minden mutató szorosan kapcsolódik az egyes faktorokhoz (0,7 feletti a Pearson-féle együttható), mind a nők, mind a férfiak esetében a területi egyenlőtlenségeket kifejező Hoover-index közepes erősséggel, ill. utóbbi nemnél az írni-olvasni nem tudók szintén közepes erősséggel „ülnek” a faktorokon. Minden mutató megfelelően viselkedik, az összefüggések tiszták és egyértelműek. Eszerint azon térségekben, ahol magasabb a képzettség, ott magasabb a gazdasági teljesítmény és a munkaerő-piaci aktivitás, jobb a személygépkocsi-ellátottság, több az adófizető, ill. alacsonyabbak a belső jövedelmi egyenlőtlenségek. A faktorok eloszlásai követik a hagyományos fejlettség/elmaradottság térszerkezetét, erre viszont most nem térünk ki. (Lásd bővebben Faluvégi 2005, Csité–Németh 2007b, Táneczos 2010.) (1. ábra.)

Mivel a településhierarchia lejtője (Csite–Németh 2007a) is jelentősen befolyásolja az életesélyek alakulását, ezért ezen településszerkezeti összefüggéseket is ismertetni kívánjuk a vizsgált területi szinten. Bálint (2010) a népsűrűséget, míg Csite–Németh (2007a) az átlagos településnagyságot, a legnagyobb településen élők arányát, és az olyan településen élők arányát alkalmazták, ahol nincs körjegyző. Véleményünk szerint kizárólagosan a népsűrűség alkalmazása nem elégséges (ugyan jó közelítő), mert pl. Szekszárd megyei jogú város kistérsége népsűrűsége nem éri el az országos átlagot, de mégis magasabb szintű közszolgáltatást képes nyújtani, mint a népességkoncentráció tekintetében vele versenyző Bátonyterenyei, vagy Dabasi kistérség. Így a módosítható területi egység problémájának kiküszöbölése véleményünk szerint jobban megoldható az utóbbi szerzőpáros megoldása alapján.

Mi ezen tovább kívántunk lépni, ezért egy olyan településszerkezeti faktort hoztunk létre, amely tartalmazza a mennyiségi ismérvek mellett a minőségi tulajdonságokat is. Az általános (logaritmizált) népsűrűségi mutató (*nep_sur*) mellett az urbanitás/ruralitás indexét (*urban_rural*), a településsűrűséget⁵ (*tel_sur*), a megyei jogú városok és Budapest dummy változóját (*megyei_jog*), valamint a legnagyobb településen élők arányát (*legnagyobb_tel*) alkalmaztuk. Az egyes változók világos összefüggést mutatnak, és egy faktorba kerülnek. Igen magas sajátértékkel szembeesülhetünk, a KMO mutató és a megőrzött variancia is meghaladja a szükséges minimális értéket. A településszerkezet faktor összetett jelenséget fejez ki, a népességkoncentráció mellett a népesség eloszlása, a különböző funkciók elérhetősége is megjelenik benne. (4. táblázat.)

4. táblázat: A településszerkezet faktor főbb statisztikai jellemzői⁶

	Településszerkezet
<i>nep_sur</i>	0,905
<i>urban_rural</i>	0,887
<i>tel_sur</i>	-0,876
<i>megyei_jog</i>	0,704
<i>legnagyobb_tel</i>	0,679
megőrzött variancia	66,63
sajátérték	3,332
KMO	0,809
Bartlett teszt szign.	0,000

forrás: saját számítás, szerkesztés

Mivel a különböző halálokok egyenlőtlenségeit regresszióelemzéssel kívántuk bemutatni, ezért arra felkészülve elsőként ellenőriztük a magyarázó (független) változók korrelációs összefüggéseit. Itt főleg a multikollinearitás elkerülése miatt tartottuk fontosnak ennek vizsgálatát, hiszen a 0,7 fölötti korrelációs kapcsolatok veszélyeztetik a regresszió megbízhatóságát.

A fejlettségi faktor mindkét nem esetén főleg a cigány népesség arányával, a 10.000 főre jutó bűnelkövetők arányával, valamint a rejtett gazdaság mértékével és a rejtett

gazdaságból származó egy lakosra jutó jövedelemmel mutat szoros és negatív sztochasztikus összefüggést. Tehát azon térségekben, ahol a fejlettségi faktor magas, ott alacsonyabb a cigány népesség, kevesebb bűnelkövető koncentráldódik és kisebb a fekete- és szürkegazdaság aránya. Rosicova et al. (2009) a szlovák járásokban vizsgálja a halandóság társadalmi-gazdasági és etnikai különbségeit. A képzettséget és a munkanélküliséget találta megfelelő prediktornak az egészségmutató egyenlőtlenségében, a két mutató kiszűri az etnikai változót⁷. Tehát a magasabb cigány népesség arány nagyobb deprivációval jár együtt, így a korai halandóság is magas lesz, mindkét nem esetén. Pásztor és Péntes (2012) Északkelet-Magyarországra vonatkozó vizsgálatában a legnagyobb roma lakossággal jellemezhető településeket területileg koncentrált krízistérségekként írja le, ahol nemcsak az alacsony jövedelemszintek okoznak gondot, hanem azok dinamikája is, ez pedig a tartós és stabil leszakadás. (Itt, zárójelben jegyezzük meg, hogy ezért is tartottuk fontosnak a területi dummy változók bevonását, hiszen amint arról korábban is értekeztünk, az adatbázis pillanatnyi értékei nem fejezik ki a tartós leszakadást, a „válsággóc” jelenséget, és az ezzel járó negatív folyamatokat.)

A rejtett gazdaság mutatói esetében már a forrástanulmány (Bublik–Tóth 2013) is megjegyzi, hogy a magas lakossági jövedelemmel bíró térségek alacsony be nem jelentett jövedelmekkel rendelkeznek, vagyis itt fehérebb a gazdaság. Fordítva ez az összefüggés már nem igazolódott, a vidéki átlaghoz közelebb lévő kistérségekben (Bács-Kiskun, Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Somogy megye nyugati fele) a legnagyobbak az eltitkolt jövedelmek. És mivel a fejlettségi faktorok is tartalmaznak jövedelmi mutatót (amely igen szorosan ül a faktorokon), ezért ez az összefüggés szintén él a látens mutató esetében is.

5. táblázat: Az idő előtti halandóság és a főbb magyarázó tényezők korrelációs összefüggései⁸

	női idő előtti SHA	férfi idő előtti SHA
<i>fejl</i>	-0,672**	-0,741**
<i>tel_szerk</i>	-0,413**	-0,570**
<i>kapcsolat (nemenként)</i>	-0,152*	-0,333**
<i>elvalt (nemenként)</i>	-0,189*	-0,152**
<i>hazassag_valas</i>	0,231**	0,225**
<i>pol_reszvetel</i>	-0,458**	-0,566**
<i>nonprofit</i>	-0,169*	-0,297**
<i>rejt_gazd</i>	0,438**	0,533**
<i>közrend_bun</i>	0,439**	0,441**
<i>szemely_bun</i>	0,353**	0,451**
<i>bun_elkov</i>	0,530**	0,554**
<i>vesz_gyerm</i>	0,227**	0,148
<i>haziorvos</i>	0,336**	0,347**
<i>korh_agy</i>	-0,288**	-0,336**

<i>haziorvos_betegszam</i>	0,307**	0,437**
<i>infant</i>	0,272**	0,386**
<i>roma</i>	0,554**	0,544**
<i>Észak-Magyarország (dummy)</i>	0,403**	0,345**
<i>BAZ megye (dummy)</i>	0,389**	0,302**

* Szignifikancia 0,01 szinten, ** Szignifikancia 0,05 szinten.

forrás: saját számítás, szerkesztés

Ezen túl a bűnelkövetők aránya mutat szoros és pozitív irányú összefüggést a többi bevont bűnözési mutatóval, valamint a cigány népesség arányával. A személy, ill. a közrend elleni bűncselekményt elkövetők aránya nyilvánvalóan az említett bűncselekmények súlyát jelzi, míg a bűnelkövetői arány cigány népességgel való kapcsolata az említett válságóc nagyfokú társadalmi deviancia-jelenségeit mutatja. Ugyan itt korrekció is szükségeltetik, mivel a lakóhely szerinti bűnelkövetők arányát alkalmaztuk, ezek a térségek bűnkibocsátók, nem pedig bűnbefogadók, ahol az utóbbi időszakban jelentősen megnőtt a bűnözési kockázat. (Patkós–Tóth 2012) Tehát a fenti mutatók esetében igen körültekintően szükséges eljárni a regressziós modellek felépítésével, ahol lehetséges, ezek együttes alkalmazása elkerülendő.

A halandóság területi egyenlőtlenségeinek elemzése előtt áttekintettük az idő előtti standard halálozási arány és a magyarázó mutatók korrelációs összefüggéseit. (5. táblázat.) Igazán szoros, vagy ahhoz közelítő kapcsolatot a fejlettségi faktor (*fejl*) mutat, azt a férfiak esetében a településszerkezet (*tel_szerk*), a rejtett gazdaság aránya (*rejt_gazd*), mindkét nem esetében a bűnelkövetők aránya (*bun_elfkov*) és a cigány népesség (*roma*) mutatók közelítik meg. A rejtett gazdaság és az elváltak aránya (*elvalt*) mutatók korrelációs előjelei sajátosak. A rejtett gazdaság aránya negatív hatással van a korai halandóságra (magas informális gazdaság – magas halandóság), vélhetően az ezzel járó túlmunka egészségkárosító hatása mutatkozik meg⁹. A fentebb említett társas kapcsolatok mutatójának előjele viszont ellentétes a vártnál (lásd Kopp-Skrabski 2009), az elváltak aránya (*elvalt*) „csökkenti” a korai halálozást. (Igaz csekély a korreláció mértéke.) Ugyanakkor a válások a házasságokkal összehasonlítva, annak arányában (*haz_valas*) már megfelelően jelzi a negatív hatást. Véleményünk szerint mind a háziorvosok aránya (*haziorvos*), mind az ellátás „termelékenységű” mutatója (egy háziorvosra jutó megjelenések és a látogatások száma – *haziorvos_tev*) hatása ellentétes a vártnál. A több háziorvos, ill. az ellátott betegek nagyobb aránya nem javítja az összes idő előtti halálozást, hanem együtt járnak azzal. A 10.000 főre jutó kórházi ágyak (*korh_agy*) magasabb volta egészségvédő hatású. A kettős értelmű csecsemőhalandóság (*infant*) is megfelelően viselkedik. A társadalmi aktivitás mutatói¹⁰ mind megbízható védőfaktorok, a nők esetében csekélyebb mértékben, mint a férfiak esetén. És végül, de nem utolsósorban a két bemutatott területi dummy szerepére hívjuk fel a figyelmet, a már sokat említett északkeleti perifériák és válságócok (*BAZ megye* – Borsod-Abaúj-Zemplén és Észak-Magyarország) terei mindkét nem esetében szignifikáns pozitív összefüggést mutatnak.

Regressziós modellek

A regressziós modellek segítségével a korai halandóság főbb területi és társadalmi-gazdasági összefüggéseit kívánjuk bemutatni. A függő változók a korai halandóság főbb mutatói: az összes, a keringési, a daganatos, az emésztőrendszeri, a külső, az öngyilkosságok

általi, a légzőszervi és az elkerülhető mortalitás standardizált halálozási arányai. A korábban ismertetett feltevések bizonyításául egyrészt a legkisebb négyzetek módszerét (OLS), valamint a területi jegyeket tükröző térbeli késleltetés (SLM – Spatial Lag Modell) és a térbeli hiba (SEM – Spatial Error Modell) Maximum Likelihood regressziós modelljeit alkalmaztuk¹¹. (Lásd Bálint 2010, Anselin 2005, Nemes Nagy 2009.) Azon modellek eredményeit ismertetjük, amelyek a legmegbízhatóbb összefüggéseket mutatják.¹²

Férfi modelleredmények

A férfiak összes korai halandósága esetében a legjobban illeszkedő modell a fejlettség, településszerkezet faktorok, a dohányzás és a krízisterület dummy változójának (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) összefüggéseiből adódik. (6. táblázat, „általános” modell.) A modellben megfelelő előjelekkel szerepelnek a bevont indikátorok: a fejlettség és a településszerkezet faktorok (vagyis a városias életmód) javítják az életesélyeket, a dohányzás és a Borsod megyéhez tartozás pedig növeli azt. A településszerkezet faktor csak azután válik szignifikáns magyarázótenyezővé, ha a területi dummy-val kontrolláljuk a modellt. (A kiugró adatok többségét szűrjük ki ezzel a lépéssel, így egyben meg tudjuk erősíteni a megye válsággóc jellegét halandósági szempontból.)

6. táblázat: Az idő előtti férfi halálozás modelljei

	általános	életmód
<i>konstans</i>	41,454* (22,64)	26,329* (4,67)
<i>fejl</i>	-4,126* (-6,49)	-
<i>tel_szerk</i>	-1,279** (-2,49)	-
<i>BAZ</i>	5,886* (3,38)	7,582* (4,40)
<i>doh</i>	0,934* (9,12)	1,136* (11,10)
<i>rejt_gazd</i>	-	32,759* (4,27)
<i>bun_elkov</i>	-	0,041** (2,49)
<i>korh_agy</i>	-	-0,207** (-3,00)
<i>lambda</i>	0,318* (3,08)	0,251* (2,32)
pszeudo R ²	0,747	0,711
AIC	1051,4	1075,6

Log likelihood	-520,7	-531,7
SC	1067,2	1094,5
LM lag (OLS)	0,21	1,21
LM error (OLS)	3,95**	3,87**

* Szignifikancia 0,01 szinten, ** Szignifikancia 0,05 szinten.

Zárójelben a z-score értékek láthatók. A térbeli súlymátrix a bátyaszomszédságon alapul.

forrás: saját számítás, szerkesztés

Habár az első modell kedvezőbbnek tűnik a magyarázóerő és a diagnosztikák tekintetében, újabb, ún. életmód modellt hoztunk létre. (6. táblázat, „életmód” oszlop.) Az új modell átfedést mutat a dohányzás, mint életmódot közvetítő faktor és a krízisterület tekintetében. Emellett a rejtett gazdaság és a negatív társadalmi folyamatok (bűnelkövetők aránya) is megjelennek magyarázó tényezőként, elősegítve a korai mortalitást. Az informális gazdaság becsült mutatója az egészségi állapot ellen hat, ez azon hátrányokból adódik, „amelyek az egyes emberektől egészen a társadalom szintjéig hatnak”. (Pl. az alacsony munkahelyi körülmények és munkahelyi biztonság, stb., erről tájékoztat Lackó et al. 2011) A kórházi ágyak elérhetősége segíti a kedvezőbb halálozási arányok elérését. (Ugyanakkor hozzá szükséges tenni, hogy a mutató a városi térségek közvetett mutatója is egyben.) Tehát azon kistérségekben, ahol magasabbak a dohányzásnak tulajdonítható halálozások, a fekete- és szürkegazdaság mértéke, ahol több a bűnelkövetők aránya és alacsonyabb a kórházi ágyak száma, ott az idő előtti mortalitás aránya is magasabb. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérségek pedig átlag felett teljesítenek ez utóbbi mutató terén.

A 7. táblázatban a főbb idő előtti halálokok regressziós modelljei láthatók. A keringési betegségeknek tulajdonítható férfi korai mortalitás modelljében („kering”) a rejtett gazdaság, a túlmunka, a társadalmi tőke (bűnelkövetők aránya), az egészségkárosító magatartás, az egészségügyi infrastruktúra és a térbeliség mutatói szignifikáns magyarázó tényezők. Kopp et al. (2007) említik, hogy a sok túlmunka különösen a férfiak szív- és érrendszeri betegségekben való halálózását befolyásolja, ezt megfelelően magyarázza egyenletünk. Az egészségkárosító magatartási formák közül csak a dohányzást közvetítő proxy került be, míg az alkoholfogyasztásé nem. A bűnözés területi egyenlőtlenségei szintén növelik a férfi keringési mortalitás kistérségi differenciáltságát. A férfiak idő előtti halandósága olyan területi egységekben haladja meg az átlagos szintet, ahol jelentős az informális gazdaság térnyerése, ill. magas társadalmi devianciával és kedvezőtlen egészség-magatartással jellemezhetők. Az összes halálózásnál előforduló BAZ dummy újra előfordul, a megye kistérségeiben magasabb a szív- és érrendszeri betegségek következtében beálló korai halálózás valószínűsége. Figyelemre méltó az alapfokú egészségügyi ellátás és az életmód összefüggése a modellben: hiába több arányosan a háziorvosok száma, az nem képes kiküszöbölni a dohányzás negatív hatásait.

7. táblázat: A főbb idő előtti halálokok regressziós modelljei (férfi népesség, 2009–2011)

	kering	dag	emésztő	külső	elkerül	légző
<i>konstans</i>	3,346** (2,16)	8,139* (3,54)	1,216* (5,91)	7,258* (7,01)	3,118* (2,73)	1,377* (3,24)

<i>doh</i>	0,380* (7,24)	0,336* (6,52)	-	-	0,255* (6,26)	0,060* (2,64)
<i>bun_elkov</i>	0,013*** (1,70)	-	-	-	-	-
<i>rejt_gazd</i>	13,242* (3,24)	-	-	4,340*** (1,68)	8,286* (3,19)	-
<i>haziorvos</i>	0,598** (2,30)	-	-	-	-	-
<i>cirr</i>	-	-	1,068* (31,06)	0,163*** (1,89)	-	-
<i>fejl</i>	-	-	-0,124*** (-1,87)	-	-	-0,403* (-3,13)
<i>DDt</i>	-	-	-0,490*** (-2,41)	-	-	-
<i>BAZ</i>	1,780*** (1,73)	-	-	1,061** (1,845)	1,364** (2,03)	1,416* (3,19)
<i>tel_szerk</i>	-	-0,735* (-3,56)	-	-0,411* (-2,46)	-	-
<i>nonprofit</i>	-	-2,021** (-2,01)	-	-2,238* (-2,96)	-	-
<i>diff_2010</i>	-	0,296*** (1,65)	-	-	0,480* (3,11)	-
<i>lambda</i>	0,476* (5,30)	-	0,278* (2,62)	0,211** (1,91)	0,282* (2,66)	0,515* (5,98)
<i>W</i>	-	0,199*** (2,26)	-	-	-	-
pszeudo R ²	0,588	0,499	0,862	0,308	0,484	0,400
AIC	844,5	808,0	387,7	691,3	743,9	538,7
Log likelihood	-416,2	-398,0	-189,9	339,7	-366,9	-265,3
SC	863,5	826,9	400,4	710,3	759,7	551,3
LM lag (OLS)	15,52*	4,21**	0,00	6,45**	4,28**	15,09*
LM error (OLS)	17,50*	1,56	5,19**	3,03***	5,705**	23,05*

* Szignifikancia 0,01 szinten, ** szignifikancia 0,05 szinten, *** szignifikancia 0,10 szinten. Zárójelben a z-score értékek láthatók. A térbeli súlymátrix a bátyaszomszédságon alapul.

forrás: saját számítás, szerkesztés

A 2009–2011 között bekövetkező daganatok okozta idő előtti mortalitás („dag”) társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségét egyetlenünk alapján négy tényező befolyásolja. Regressziós modellünkben a településszerkezet faktor mellett a káros magatartás-forma

(dohányzás), a nonprofit szervezetek gyakorisága és a női–férfi várható élettartam-különbség magyaráz. A településszerkezet faktor negatív előjele a kedvezőbb mortalitást jelzi, Balatoni (2011) mutat rá a versenyképesebb, városiasabb térségekben fellelhető magasabb egészségkultúra főbb összefüggéseire, ill. (többek között) a regionális egyetemi központok pozitív, egészséget befolyásoló hatásaira. Dégi (2010) a pszichoszociális tényezők és az életkor összefüggéseit ismerteti. Az életkor előrehaladásával fokozódnak a depressziós tünet együttesek, a szorongás, a reménytelenség, feltehetően ezt kezelik jól (közvetlenül és közvetve is) a nonprofit szervezetek, és emiatt lehet pozitív hatású prediktor a modellben. Végül a női–férfi születéskor várható élettartam-differencia jelenik meg, minél nagyobb ennek a mértéke, annál nagyobb a daganatoknak tulajdonítható SHA. A mutató egyrészt a biológiai, és életmódbeli, másrészt pedig a társadalmi egyenlőtlenségekre ad magyarázatot. Így itt is komplex jelentéssel bír, a magasabb rákhalandóság a nőktől eltérő életmódnak és a társadalmi differenciáknak köszönhető. A dohányzás magyarázó szerepe szignifikáns és jelentős újra.

A férfiak idő előtti emésztőrendszeri halálzásának („emésztő”) területi egyenlőtlensége három tényezőnek köszönhető modellünkben. A faktorelemzéssel létrehozott látens fejlettségi mutató védőfaktoroként jelenik meg, erre utal makroszinten Kovács (2011)¹³ is. Emellett az alkoholfogyasztásra utaló krónikus májbetegségben és cirrózisban elhunytak aránya, illetve a Dél-Dunántúli területi jelleg található a regresszióban. Az előbbi pozitív előjellel (ez adja az emésztőrendszeri mortalitás jelentős részét), a spaciális dummy pedig a kedvező állapotot jelzi. Kimagasló eredményesség jellemzi a modellt.

Ha a külső okok halálzásának („külső”) gyakoriságát elfogadjuk egyfajta társadalmi berendezkedést, és annak intenzitását kifejező indikátorként, akkor úgy véljük, ez utóbbi megfelelően jelzik a regressziós összefüggések. A halálzását a rejtett gazdaság, az alkoholfogyasztás, a településszerkezet, a civil szerveződés kistérségi egyenlőtlenségei magyarázzák. Az első két mutató szignifikánsan növeli a külső okok miatti korai férfi halandóságot, míg a településhierarchia aggregált indikátora és a nonprofit szervezet előfordulása csökkenti azt. A nagyobb mortalitású kistérségek többsége főleg a keleti elmaradott (külső és belső) perifériákon lelhetők fel, ahol (inkább a) stabil leszakadás figyelhető meg. Krízistérségként újra a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérségek emelkednek ki.

Az elkerülhető halálokok („elkerül”) térségi interpretálásában közvetlenül főleg az életmód kistérségi egyenlőtlenségei fedezhetők fel (dohányzás, női–férfi életmód-differencia). A rejtett gazdaság, mint a társadalmi-gazdasági környezetet és életmódot kifejező proxy növeli a megfelelő egészség-magatartással és egészségügyi infrastruktúrával elkerülhető mortalitást. A BAZ dummy ismét szignifikáns magyarázó faktor, a kiugró értékek produkáló kistérségekben (Tokaji, Bodrogi) az alapfokú egészségügyi ellátórendszer fejlesztése szükségeltetik, főleg a romák lakta településeken. (MEGAKOM 2009, Bodrogi kistérség stratégiai program... n.d.) Ez már – az életmód mellett – komoly ellátásbeli problémákat vet fel az egészségi állapot megőrzésében.

A légzőszervi megbetegedések („légző”) a fejlettségi lejtő szerinti halandósága bizonyításra lelt, a fejlettség faktor ennek megfelelően működik. A dohányzás, mint rizikófaktor (KSH 2009) területi egyenlőtlensége szignifikáns prediktor, emellett pedig a válságóc (BAZ megye) szintén az. Megfigyelhető, hogy a nyugati országhatár melletti Óriszentpéteri, Szentgotthárdi és Kőszegi kistérség mortalitása a legrosszabb hatodot gyarapítja többek között a Bodrogi, Tokaji, Abaúj-Hegyi kistérségekkel egyetemben.

Külön nem került megemlítésre, de az eddigi férfi halálokok magyarázatában a térbeliségnek is szerepe van a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és a Dél-Dunántúli dummy-n túl. A modellek többsége esetében a térbeli hiba (SEM), egyedül a daganatok esetében a térbeli késleltetés (SLM) regressziója bizonyult megfelelő eszköznek.

Utóbbi megállapítás alól kivételnek számít a külső okok alá besorolható önbántalmazások aránya („önbant”), itt nem jelenik meg a térbeliséggel operáló regresszió. Mivel igen erőteljes kulturális és tradicionális, valamint területi beágyazottság jellemzi ezen SHA-t (Zonda et al. 2010), ezért az „alföldiséget” kiszűrtük dummy változóval. (Az Észak- és Dél-Alföld NUTS2 térségek egyesítésével hoztuk létre a Bernoulli mutatót.) A legkisebb négyzetek módszerén alapuló regresszióban az egészségkárosító magatartás, a 100 házasságra jutó válaszok száma és a civil szerveződések területi egyenlőtlenségeivel mozog együtt az öngyilkosságok kistérségi mintázata. A dohányzás aránya és a válaszok aránya veszélyfaktor, de a non profit szervezetek gyakorisága véd. A csekély (de még elfogadható) magyarázóerő mellett specialitás a gyakorlatilag nulla, inszignifikáns területi autokorreláció. (8. táblázat.)

8. táblázat: A férfi önbántalmazás modellje

	önbant
<i>konstans</i>	2,524* (3,61)
<i>alfold</i>	0,881* (4,60)
<i>haz_valas</i>	0,011** (2,23)
<i>doh</i>	0,066* (3,20)
<i>nonprofit</i>	-1,522* (-3,13)
MCN	20,22
adj. R ²	0,344
AIC	526,2
Log likelihood	-258,13
Breusch-Pagan teszt	10,77**
Jarque-Berra teszt	5,31**
LM lag	2,27
LM error	0,56
Moran I	0,035

* Szignifikancia 0,01 szinten, ** szignifikancia 0,05 szinten.

Zárójelben a t-értékek láthatók. A térbeli súlymátrix a bátyaszomszédságon alapul.

forrás: saját számítás, szerkesztés

Női eredmények

A regressziós becslés eredményeit a 9. és a 10. táblázat közli. A nők összes korai mortalitásának regressziója („összes”) a férfiakéhoz képest egyfajta öszvér modellként jelenik meg. Azon kistérségekben, ahol a fejlettség és az egészségügyi infrastruktúra nem éri el az átlagot, valamint a dohányzásnak tulajdonítható halálokok is magasak, ott általában az idő előtti női mortalitás is nagymértékű. Borsod-Abaúj-Zemplén megye ismét önmagában is magyarázó tényező, az itteni kistérségek jelentős része outlier (pl. a Bodrogi, Tokaji és Mezőcsáti), ami a krízistérség feltevést ezen nem esetén is megerősíti. A fejlettség mellett a kórházi ágyak együttes megjelenése is többletinformáció, feltehető, hogy a női egészség-magatartás területi egyenlőtlenségei jelennek meg így ebben a modellben, csökkentve az idő előtti mortalitást.

A női szív- és érrendszeri halálozás („kering”) differenciáltsága részben a kedvezőtlen egészségkultúra területi sajátosságainak tulajdonítható. Azon nők, akik városiasabb térségekben élnek, több esélyük van elkerülni a korai mortalitást. (Ez közvetve az egészségügyi infrastruktúrának és az egészség-magatartásnak tudható be.) Elsőként ebben a modellben találunk bizonyítékot az etnikai és szociális térségi szegregációra: ott ahol a cigány kisebbség aránya és a veszélyeztetett gyermekek aránya magas, ott a nők hamarabb hunynak el keringési betegségek által. A BAZ dummy újra szignifikáns magyarázó tényező, jelzi, hogy komplex területi válság helyszíne a térség.

9. táblázat: A női korai halálozás regressziós modelljei¹⁴

	összes	kering	dag	emésztő	külső	elkerül	légző
<i>konstans</i>	18,071* (19,34)	0,560* (20,15)	9,174* (10,92)	2,098* (38,68)	1,05* (12,88)	10,842* (11,08)	1,865* (27,95)
<i>fejl</i>	-1,397* (-4,91)	-	-	-	-	-1,223* (-8,62)	-0,072* (-3,73)
<i>doh</i>	1,402* (10,43)	0,029* (6,78)	0,598* (10,00)	-	-	0,271* (4,17)	0,043* (4,36)
<i>korh_agy</i>	-0,083** (3,20)	-	-	-	-	-	-
<i>tel_szerk</i>	-	-0,030* (-3,65)	-	-	0,079*** (-1,74)	-	-
<i>roma</i>	-	0,051** (2,10)	-	-	-	-	-
<i>vesz_gyerm</i>	-	0,003* (2,78)	-	-	-	-	-
<i>diff_2010</i>	-	-	-0,274* (-2,65)	-0,013** (-2,01)	-	-0,509* (-4,94)	-
<i>infant</i>	-	-	0,077** (2,14)	-	-	-	-
<i>cirr</i>	-	-	-	0,186* (19,18)	-	-	-

<i>bun_elkov</i>	-	-	-	0,004 ^{***} (1,86)	-	-	-
<i>önbant</i>	-	-	-	-	1,031 [*] (11,82)	-	-
<i>BAZ</i>	3,283 [*] (3,35)	0,065 ^{**} (2,13)	-	-	0,440 [*] (2,69)	-	-
<i>Baranya</i>	-	-	1,107 [*] (2,08)	-	-	-	-
<i>Bács_Kk</i>	-	-	-0,994 ^{**} (-1,99)	-	-	-	-
<i>Hajdu</i>	-	-	-	-0,091 [*] (-2,73)	-	-	-
<i>Fejer</i>	-	-	-	-	-	-	-0,192 [*] (-2,80)
<i>Veszprem</i>	-	-	-	-	-	-	0,196 [*] (-2,69)
<i>Zala</i>	-	-	-	-	-	-1,518 [*] (-3,20)	-
MCN	9,56	10,04	19,89	19,53	3,46	21,12	8,79
adj. R ²	0,679	0,506	0,429	0,694	0,482	0,552	0,778
AIC	865,5	-306,0	640,0	-313,0	319,1	607,8	-46,92
Log likelihood	-427,68	159,0	-314,0	161,5	-155,5	-298,9	29,46
Breusch-Pagan teszt	13,33 ^{**}	10,64 ^{**}	1,63	24,18 [*]	2,57	9,7 [*]	17,31 [*]
Jarque-Berra teszt	14,98 [*]	4,89 ^{**}	8,7 ^{**}	26,9 [*]	122,4 [*]	2,11	1,49
LM lag	1,05	1,53	0,19	0,01	0,40	0,33	0,33
LM error	0,06	1,96	0,42	0,06	0,50	0,57	1,47
Moran I	0,012	0,06 ^{***}	-0,03	0,01	-0,03	0,03	0,05

^{*} Szignifikancia 0,01 szinten, ^{**} szignifikancia 0,05 szinten, ^{***} szignifikancia 0,10 szinten. Zárójelben a t-értékek láthatók. A térbeli súlymátrix a bátyaszomszédságon alapul.

forrás: saját számítás, szerkesztés

A rákhalandóság („dag”) területi különbségeihez főként a káros magatartási forma (dohányzás), az életmód és a csecsemőhalandóság egyenlőtlenségei járulnak hozzá. A női-férfi élettartam-különbség negatív előjele a női életmód változója, minél nagyobb ez a mutató, annál kedvezőbb a női idő előtti rákhalandóság. A csecsemőhalandóság pozitív előjelű, tehát az elmaradottsággal és „el nem érhetőséggel” együtt mozog a rákhalandóság. Daganatos válságterület Baranya szinte összes kistérsége (kivétel a Pécsi), míg Bács-Kiskun jobban teljesít e téren.

A női emésztőrendszeri mortalításban („emésztő”) főleg az életmódban megfigyelhető térségi különbségek a jellemzők, erre utal az alkoholfogyasztást közvetetten kifejező mutató, illetve a várható élettartam-különbség. Az előbbi pozitív előjellel bír, vagyis Józánra

utalva (1997) kijelenthetjük, hogy a magas alkoholfogyasztás itt is komoly probléma. (Bár korábban láthattuk, hogy nem akkora mértékben, mint a férfiak esetében.¹⁵) A várható életesély különbsége újra a nők malmára hajtja a vizet, még mindig általános védőfaktor, annak ellenére, hogy egyre magasabb a nők társadalmi-gazdasági ügyekben való részvétele. A bűnelkövetők aránya, a társadalmi deviancia egyik közvetítője rontja a korai halandóság elkerülését ezen halálok mentén. A legkisebb emésztőrendszeri mortalitását összefüggő kistérségek Hajdú-Bihar megyében vannak, így a megyei dummy az egyenletben is felbukkan.

Az elkerülhető („elkerül”) és a légzőrendszeri betegségek („légző”) esetében hasonlóan a társadalmi-gazdasági lejtő és a dohányzás kistérségi differenciái interpretálnak. Az előbbi esetében az élettartam-különbség is megjelenik, amely a női egészségtudatos magatartás előnyét jelzi újra. Ebben a regressziós modellben sem kapunk egyértelmű bizonyítékot az egészség-magatartás vagy az egészségügyi ellátás elsőbbségére. Ugyan a dohányzás kifejezi az egészséghez való hozzáállást, de az életmód-különbség és a fejlettség közvetetten is kifejezi a nők esetében az egészségügyi infrastruktúra elérhetőségét. Zala megye kistérségei – a többi tényező kontrollja mellett – kedvező összefüggő területként mutatkozik meg. A légzőrendszer mortalitásában a két Közép-Dunántúli megye szintén kedvezőbb térség.

Az eddigi regressziós modellek a normalitást, a homoszkedaszticitást és a területi autokorrelációt tekintve megfelelnek a kitételeknek, megfelelő determinációval jellemezhetők, viszont a morbiditás és a mortalitás külső okai („külső”) esetében jelentős heteroszkedaszticitás figyelhető meg. (Így fenntartással kezelendő ez a modell.) A külső okok esetében a településhierarchia kistérségi szintre aggregált mutatója hat kedvezően (eszerint a városias kistérségekben általában kisebb az erőszakos halálozások előfordulása), valamint az öngyilkosságok hajtóereje, fontossága is megjelenik a mutató területi alakulásában. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye újra kimagasló az erőszakos halálozások tekintetében.

10. táblázat: A női öngyilkosság térbeli magyarázó regressziója¹⁶

	önbant
<i>konstans</i>	0,656* (7,66)
<i>tel_szerk</i>	-0,074** (-2,07)
<i>BAZ</i>	0,276** (2,10)
<i>roma</i>	-0,014*** (-1,79)
<i>alfold</i>	0,151** (1,90)
<i>W</i>	0,282* (2,96)
pszeudo R ²	0,404

AIC	197,1
Log likelihood	-91,5
SC	219,2
LM lag (OLS)	7,17**
LM error (OLS)	8,22**

* Szignifikancia 0,01 szinten, ** szignifikancia 0,05 szinten, *** szignifikancia 0,10 szinten. Zárójelben a z-score értékek láthatók. A térbeli súlymátrix a bátyaszomszédságon alapul.
forrás: saját számítás, szerkesztés

A női halandósági okok területi egyenlőtlenségeit magyarázó modellek közül egyedül az önbántalmazás („önbant”) esetében fordul elő nem térmentes regresszió. (Amint láthattuk, eddig nem volt szükség rá.) Az alkalmazott modell a térbeli késleltetés módszere (SLM), amelyben újra a településszerkezet, valamint a roma népesség aránya, az „alföldiség” és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei dummy kerül elő. A regressziós összefüggések alapján arra következtethetünk (a társadalmi, kulturális és területi beágyazottság kiszűrése után), hogy inkább a kisebb népsűrűségű, alacsonyabb településhierarchiával jellemezhető kistérségben jelentősebb az öngyilkosság, és ott, ahol kisebb a cigány népesség aránya. Az Alföld mellett BAZ megyében figyelhető meg jelentékeny többelhalandóság.

2. A strukturális egyenlőtlenségek szerepe a nők és a nők férfiak életesélyeiben 1989–2011 között

A magyarországi kistérségek egészségi állapotának, születéskor várható élettartamának több időszakot átölelő bemutatásával számos tanulmány is foglalkozott a közelmúltban. (Bálint 2010, Csíte–Németh 2007a, Szilágyi–Uzzoli 2013) Előbbi két forrás a nyolcvanas évektől a kettőezres évtized első dekádjának közepéig elemzi a nemenkénti mutatók területi egyenlőtlenségeit, míg utóbbi az 1993-tól 2010-ig tartó időszakot. Az első két munka hasonló következtetéseket von le a térbeli differenciáltság tekintetében. A férfi népesség várható élettartamában három időszak különíthető el: a nyolcvanas évek stagnálása, majd a kilencvenes évek elején kibontakozó transzformációs válság következtében megjelenő élettartam-csökkenés, ami a kistérségek közötti különbségek növekedésével is járt. Az évtized közepétől nagymérvű növekedés jellemezte a férfiak életesélyeit. A nők várható élettartama esetében nem figyelhető meg a fenti hármastagolás, folyamatos lineáris növekedés jellemző. A gazdasági-társadalmi átalakulás kezdeti időszakában volt ugyan egy enyhe megtorpanás (ami szintén a különbségek növekedésével járt együtt), de korántsem akkora, mint a férfiak esetén. Bálint (2010) dolgozata az átalakulás területi mintázatát is ismerteti, ezt a terjengősség és a terjedelmi korlátok feszegetése miatt ezt most nem közöljük.

A részfejezet kitüntetett célja a születéskor várható élettartam főbb társadalmi-gazdasági és területi egyenlőtlenségeinek kimutatása, értelmezése az 1990–2011 közötti időszakban. A szakirodalom bőven taglalja a magyar társadalmi és gazdasági transzformáció térségi differenciáltságát (pl. Nemes Nagy–Németh 2003, Faluvégi 2005, Tánzos 2010), ezt szintén a fenti okok miatt nem mutatjuk be. Ehelyett Szilágyi és Uzzoli tanulmányára (2013) hívjuk fel a figyelmet, amely a területi átalakulás és a születéskor várható élettartam társadalmi-gazdasági összefüggéseit vizsgálja meg. A szerzők a vizsgáldást

az epidemiológiai mélypont időszakában (1993) kezdik, majd a 2001-es és a 2010-es évekkel folytatják. A dolgozat elemi, központi mutatója (a születéskor várható élettartam mellett) az egészségyenlőtlenségekre közvetlenül és közvetve ható munkanélküliségi ráta. Korrelációs vizsgálataikkal kimutatták, hogy a nemenkénti életesélyek egyre szorosabb összefüggéseket mutatnak az állástalanság indikátorával. Ezek után a lokális autokorreláció segítségével a két mutató szomszédtsági hasonulását mutatták be, és azonosítják azok területiségét egymás relációjában. Magyarország „kettős” (de összefüggő) térszerkezetében a hagyományos kép rajzolódik ki. Az alacsony munkanélküliség-magas várható élettartam páros az ország északnyugati részében, valamint a budapesti agglomeráció egyes területein tapasztalható. Míg a magas munkanélküliséggel és alacsony várható élettartammal jellemezhető kistérségek az északkeleti és délnyugati perifériákon koncentrálnak a vizsgált időszak végén. A szerzők a szomszédtsági kapcsolatok szerepét is kiemelik, és megjegyzik, hogy növekedett a rossz helyzetüként definiált kistérségekből álló területek kiterjedése (főleg a Dél-Dunántúlon), a kedvező térségekben ez a folyamat kevésbé látványos, míg a köztes kistérségek a térben állandósulnak.

Dolgozatunk következő vizsgálata nem kívánja a térbeliség ilyesfajta elemzését folytatni, a térképi (és az ehhez kapcsolódó) vizsgálatok helyett be kívánjuk azonosítani a kistérségi egészségi állapotot befolyásoló faktorokat, azok hatásait firtatjuk a társadalmi-gazdasági átmenet és napjaink között. A módszer újra a térbeli Maximum Likelihood regresszió, amely segítségével a vizsgálatba bevont tényezők hatását, azok főbb összefüggéseit, magyarázóerejét, és a területiséget is tesztelni tudjuk. A vizsgálat időszaka a népszámlálások idejére korlátozódik, a vizsgált három időszakra (1990, 2001 és 2011 környéke) vonatkozik teljes körű és releváns adattömeg a magyarázó faktorok tekintetében. A korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan a társadalmi-gazdasági tényezőcsoport (munkanélküliség, képzettség, jövedelmi-vagyoni helyzet, migráció), a területi infrastruktúra (a közcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, kórházak, egészségügyi infrastruktúra elérhetősége) és a területhez tartozás mutatóit alkalmaztuk a három időpontban. (Az adatok forrásai a TeiR és az erőforrástérkép ingyenes adatbázisai.) Független változóink a nemenkénti születéskor várható élettartamok hároméves átlagai. Arra is felhívjuk a figyelmet, hogy nem nemenkénti adatokat alkalmaztunk a független (magyarázó) tényezők esetén.

11. táblázat: A strukturális egyenlőtlenségek szerepe a nemenkénti várható élettartamokban (1990, 2001, 2011)

	1989–1991		1999–2001		2009–2011	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
<i>konstans</i>	74,802* (25,60)	64,750* (130,95)	77,335* (264,28)	59,55* (67,12)	78,019* (97,72)	68,279* (72,08)
<i>mnelk</i>	-0,457* (-3,69)	-0,575* (-3,05)	-0,106* (-3,95)	-	-0,164* (-3,75)	-0,201* (-4,37)
<i>ffok</i>	-	-	-	0,087* (2,70)	-	0,149* (7,65)
<i>szgk</i>	-	-	-	0,070** (2,03)	-	0,054** (2,05)

	1989–1991		1999–2001		2009–2011	
<i>adozo</i>	-	-	-	0,116* (4,01)	-	-
<i>jovedelem</i>	-	-	-	-	0,001** (1,93)	-
<i>infant</i>	-0,020** (-1,92)	-	-0,132* (-6,89)	-	-0,069* (-2,95)	-
<i>koz_csat</i>	-	0,027* (4,71)	-	-	0,010** (2,51)	-
<i>vandorlas</i>	-	0,065* (2,84)	-	-	-	-
<i>korhaz</i>	-	0,616* (2,89)	0,186 (1,32)	-	-	-
<i>megye_jog</i>	0,437** (2,02)	-	-	-	0,324 (1,60)	-
<i>Hajdu</i>	-	1,481** (2,44)	-	-	-	-
<i>BAZ</i>	-	-	-	-	-0,728** (-2,33)	-1,263* (-3,67)
<i>Veszprem</i>	0,934* (2,49)	-	-	-	-	-
<i>Zala</i>	-	-	0,817** (2,10)	-	-	-
<i>Somogy</i>	-	-	-0,708** (-2,06)	-	-	-
<i>Bekes</i>	-	-	-	0,822*** (1,62)	-	-
<i>lambda</i>	0,208*** (1,88)	0,440* (4,71)	0,206*** (1,85)	0,433* (4,76)	0,282* (2,67)	0,241** (2,22)
pszeudo R ²	0,273	0,520	0,398	0,608	0,550	0,704
AIC	494,2	591,8	483,8	519,2	460,6	498,9
Log likelihood	-242,1	-289,9	-235,9	-254,6	-223,3	-244,5
SC	510,0	610,7	502,7	535,0	482,7	514,7
LM lag (OLS)	6,69*	19,64*	7,65*	15,19*	0,09	0,89
LM error (OLS)	2,87***	14,99*	2,69***	13,05*	5,48**	3,89**

* Szignifikancia 0,01 szinten, ** szignifikancia 0,05 szinten, *** szignifikancia 0,10 szinten.
Zárójelben a z-score értékek láthatók. A térbeli súlymátrix a bástyasomszédságon alapul.

forrás: saját számítás, szerkesztés

A modellszelekciót a korábban ismertetett diagnosztikák alapján végeztük el, a következőkben ismét csak a legjobban illeszkedő regressziókat ismertetjük. Előzetesen jelezzük, hogy az összes regressziós modell a térbeli hiba (SEM) alkalmazásával érte el a maximális eredményességet, tehát a szomszédsági kapcsolatoknak szignifikáns szerepük van a várható élettartam területi heterogenitásának magyarázatában.

Nemenként áttekintve a főbb, az információmaximalizálást jelző mutatókat, nagymértékű hasonlóságot fedezhetünk fel bennük. A születéskor várható élettartam területi egyenlőtlenségeinek magyarázatában egyre nagyobb a társadalmi-gazdasági és területi grádiens szerepe. A nők esetében egészen alacsony szintről indul, de a pszeudo R^2 megduplázódik (27,3-ról 55,0 %-ra nő), az AIC pedig ennek megfelelőképpen lecsökken a vizsgált két évtizedben. A férfiak esetén is ugyanezen trend tapasztalható, igaz magasabb szintről indul, és magasabb szinten is maximalizálódik a pszeudo R^2 . Tehát a férfiak halandóságában nagyobb szerepe volt és van napjainkban is a területi egyenlőtlenségeknek, de a nők esetében is erőteljesen fokozódik ez a jelenség.

Több stabil „szereplő” is bent maradt a regressziós modelljeinkben, ezek egyike a korábban említett munkanélküliség. Mindkét nem esetében határozott egyenlőtlenséget indukáló tényező mindhárom dekád környékén. (A férfiak modelljéből az ezredforduló környékén kiesik, de helyette ott a másik munkaerő-piaci mutató, az adózók aránya.) Szilágyi és Uzzoli (2013), valamint Uzzoli (2013) eredményeivel egyetértve, kijelenthetjük, hogy biztos és konstans veszélyfaktor a területi halandóságban az állástalanság. Szintén állandó és megbízható szereplő a női életesélyek esetében a csecsemőhalandóság. Ugyan nem végeztük korszpecifikus halandósági vizsgálatokat, véleményünk szerint a női életmód szerepe domborodik ki újra, valamint az egészségügyi ellátás igénybevételének fontos prediktora ezen mutató. A férfiak modelljeiben 2001-től a tudás és a vagyoni helyzet szerepének felértékelődését tapasztalhatjuk. Kopp és Skrabski (2009) a férfiak korai halálozását egyéni szinten főként az alacsony iskolázottsággal és az alacsony jövedelemmel magyarázza, ennek megfelelően a kistérségi szintre aggregált mutatói ugyanilyen hatással vannak a térségi életesélyekre. Szintén statikus szereplők a területi dummy változók, ezek közül Borsod-Abaúj-Zemplén megyét emeljük ki, 2009–2011-re mindkét nem halandósági krízisterületévé vált a megye.

És most lássuk a modelleket egyenként. A társadalmi-gazdasági átmenet elején lévő női regresszióba a már említett munkanélküliségi és csecsemőhalandósági mutatók mellett a megyei jogú városok és a Veszprém megyei dummy változók kerülnek be. Mindegyik mutató megfelelően viselkedik. A dummy-k a születéskor várható élettartamhoz pozitív összefüggéseit erősítik, vagyis a városias kistérségben és a dunántúli megyében élő nők halandósági viszonyai kedvezőbbek. A megyei jogú városok nyilvánvalóan kedvezőbb terepei a női életmódnak, könnyebb az egészségügyi infrastruktúra elérhetősége és vélhetően az ehhez szükséges tudatos magatartás táptalaja is itt van. Az ezredfordulóra a munkaerő-piaci indikátor és a csecsemőhalandóság mellett találhatunk egy nem szignifikáns kórház dummy-t, valamint két területi jellegzetességet kifejezőt is. Szilágyi és Uzzoli (2013) mutatta ki, hogy ezen időszakban már kimutatható a csekély életesélyekkel bíró dél-dunántúli periféria, amelyből itt a Somogy megyei kistérségek jelennek alacsony női várható élettartamukkal. A 2010 körüli időszak egyenletében a stabil mutatók mellett az egy főre jutó jövedelem, a közcsatorna-hálózatba kapcsolt lakások, valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei dummy szignifikáns. A jövedelmi helyzet és a

kedvezőbb települési infrastruktúra javítja a női életesélyeket, a jövedelmi mutató véleményünk szerint már a női társadalmi-gazdasági részvétel egyre nagyobb mértékű (közvetett) mutatója.

A férfiak rendszerváltozás környéki regressziójában a konzisztens munkanélküliség mellett a városias jelleg (csatornázottság, pozitív migrációs egyenleg, kórházi dummy) erőteljes magyarázó tényező. Ebben az időszakban még a rendszerváltás előtti területi egyenlőtlenségek a meghatározóak (lakossági infrastruktúra, közszolgáltatások, Nemes Nagy–Németh 2003), a férfi népesség élettartamában a városvidék dichotómia jelentős szignifikáns magyarázó tényező. (A nők esetében is, de enyhébb mértékben.) A Hajdú-Bihar megyei kistérségek – a többi tényező kontrollja mellett – kiemelkednek a kedvező férfi életesélyekkel. Az 1999–2001 időszakban már új fejlődési pálya, új térszerkezet, új hajtóerők bukkannak fel a regressziós modellben. A munkaerő-piac, a tudás és a vagyon kistérségi egyenlőtlenségei új halandósági térszerkezetet eredményeztek. Ebben a vizsgálati periódusban a Békés megyei kistérségek pozitív outlier-ek a társadalmi-gazdasági és területi magyarázósihoz képest. Az ezredforduló új dekádján a fenti egyenlőtlenségek (munkanélküliség, tudás, vagyon) további fokozott jelenléte és térbeli hatása figyelhető meg, melyet kiegészít az eddigiekben többször említett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei válsággóc.

Sajátos következtetéseket fogalmazhatunk meg, ha a különböző modellek konstans¹⁷ értékeit is megfigyeljük. A női konstans értékek folyamatosan növekednek (az ezredfordulóig nagyobb, aztán pedig enyhébb mértékben), míg a férfiaké ingadozik, az ezredvégre lecsökken, majd újra nőni kezd. Véleményünk szerint ez is kifejezi azt, hogy a nők esetében nem történt törés az életesélyek tekintetében, mint a férfiak esetében a vizsgált időszakban. (Nyilvánvalóan a bevont változók előjelétől és a bekerült mutatók számától is függ a konstans mértéke, teljes mértékben csak akkor vonhatnánk le megbízható konzekvenciákat, ha ugyanazon mutatók szerepelnének a regressziós egyenletekben.)

3. Összefoglalás (Kitekintés)

Tanulmányainkban kísérletet tettünk a magyarországi kistérségek korai halálzásának társadalmi-gazdasági és spaciális egyenlőtlenségeinek bemutatására. A kitűzött célok, kutatási kérdések megválaszolását több mutató és eszköz alkalmazásával végeztük el, az egyszerű arányszámításon keresztül a többváltozós térbeli regresszió alkalmazásáig. Véleményünk szerint a számos empiria által megerősített általános halandósági indikátoron (születéskor várható élettartam) túl a korai halandóságnak, annak főbb „alkotórészeinek” is világos társadalmi-gazdasági és területi beágyazottsága jellemző hazánkban. Egyértelmű korai halandósági törésvonalak figyelhetők meg Kelet és Nyugat-Magyarország, a centrum és a periféria, valamint a városias és a vidékies térség között. Ugyanakkor a nemenként eltérő mintázatok is előtűnnek, főleg a férfi népesség halandósági mintázata egyezik meg a fejlettség/elmaradottság térstruktúrájával.

Dolgozatunk második felében az idő előtti egészségmutatók (összes halálozás, halálokok) kistérségi egyenlőtlenségeinek összefüggéseit vizsgáltuk meg a társadalmi-gazdasági fejlettség, a településszerkezet, az egészség-magatartás, a társadalmi tőke, az egészségügyi infrastruktúra, a szegregáció és kirekesztés, valamint a térbeliség tükrében. Úgy gondoljuk, hogy mind a férfiak, mind a nők korai halálzásában és a főbb halálokok kistérségi egyenlőtlenségében komoly szereppel bírnak a fenti tényezők. A korai halálozások különbségeinek magyarázatában nagyon hasonlóak a bevont faktorok szerepei,

csupán enyhe differenciák figyelhetők meg a férfi és a női modellek között. Szükséges megjegyezni, hogy a férfiak továbbra is érzékenyebben reagálnak a társadalmi-gazdasági változásokra. Modelljeinkben a térbeliség beemelésével jelentősen növelni tudtuk a halandóság egyenlőtlenségek regresszióit, ez különösen a nők esetében figyelemreméltó. Ugyanakkor a szomszédsági relációk nemenként eltérő motívumokkal jellemezhetők: a férfiak szinte összes modelljében megjelenik a szomszédság, míg a nőknél csak egyetlen egy halálóki modellben. Ennek függvényében úgy véljük, hogy a férfi egészségi problémák térségi szempontból jobban kezelhetők (és megelőzhetők), elemzéseink alapján a szükséges szűrővizsgálatok és egyéb egészségügyi beavatkozások területi tervezése egyszerűbbé és célzottabbá válhat.

A harmadik vizsgálat célja a nemenkénti halandóság főbb kistérségi törésvonalait eredményező strukturális tényezők beazonosítása. Megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltozás óta a nők és a férfiak születéskor várható élettartamának differenciáltságát a társadalmi-gazdasági és térbeli egyenlőtlenségek (munkanélküliség, fejlettség, tudás, vagyon és szomszédság) egyre nagyobb mértékben befolyásolják. Az új évezredben érzékelhető az „újfajta” területi egyenlőtlenségek megjelenése, amely természetesen hatással van az életésélyekre, és ez tovább fokozódott a dekád végére. Véleményünk szerint ez a tendencia tovább erősödik a jövőben, a nők társadalmi-gazdasági szerepvállalásának növekedésével ezen nem is egyre kitettebb ezen rendszer változásainak.

Úgy véljük, hogy a város és a vidék helyzetére külön is ki szükséges térni. Amint az látható volt több vizsgálat esetében is, a városias térségek előnyben vannak a vidékies térségekkel szemben. Ez kettős kihívással szembesíti az egészséghez kapcsolódó közvetlen és közvetett közpolitikákat. A „befogadó” agglomerációk megnövekedett egészségügyi infrastruktúra-igényekkel szembesülnek, míg a „kiürülő” vidéken¹⁸, a perifériákon pedig ellátásbeli hiány alakul ki, valamint a már meglévő kedvezőtlen helyzet tartósan állandósulhat. Számos településen, kistérségben az alapfokú ellátás már ma is komoly problémát okoz, főleg a romák lakta térségekben. (Pl. Tokaji, Bodroghközi kistérségek.) Ugyanakkor nyilvánvalóan az életmód, az egészség-magatartás védőszerepétől sem tekinthetünk el, de itt is inkább a városok, nagyvárosok, városias térségek felé lejt a terep.

A vidék társadalmi problémáinak kezelésében nehézségként a közszolgáltatások elérhetőségének és színvonalának visszaszorulása jelenik meg. (NAKVI 2014) Az oktatási lehetőségek beszűkülése tovább súlyosbítja a fennálló kedvezőtlen helyzetet a társadalmi-gazdasági krízistérségekben. Az elmaradott térségekben a marginalizálódott, leginkább hátrányos helyzetű népesség egészségjellemzőinek javításában fontos szereppel bír a munkahelyteremtés. Németh (2014) szerint ez önmagában nem adhat választ a szegénységből adódó problémákra (a gazdaság, a piac számára ezek „értéktelen” térségek a humán tőke hiánya miatt), ezért csupán a munkahelyteremtésből feltehetően minimális egészségjavító hatással számolhatunk. A szerző ehhez kapcsolódóan a következőket is megállapítja: „a megoldást nem kívülről kell várni, hanem komplex szemléletű helyi gazdaságfejlesztésre van szükség, a szolgáltatásokat és az infrastruktúrát is érintő intézkedésekkel együtt.” (Németh 2014) Mind a helyi gazdaságfejlesztés, mind a szolgáltatások és az infrastruktúrát érintő fejlesztések kulcskérdések, amelyek az egészségi állapot javításában is fontos tényezők. Nyilvánvalóan a jövedelem- és foglalkoztatás növekedése közvetlenül hat az életminőségre, de annak közvetett hasznáról sem feledkezhetünk meg. Amartya Sen (1999) említi, hogy Angliában és Walesben a születéskor várható élettartam nagyobb mértékben nőtt a világháborús dekádokban. Erre magyarázatként – sok egyéb tényező mellett – az együttműködés nagyobb fokát jelölte meg a szerző, ami vélhetően az egészségi állapotra is kedvezőbb hatással volt. Ezért úgy vélem, hogy a helyi gazda-

ságfejlesztés a közösség társadalmi tőke-jellemzőit is javítja (együttműködés, részvétel, bizalom stb.), amely áttételesen előnyös hatással bír a halandóságra.

Ugyan regressziós modelljeinkben a társadalmi tőke bizonyos aspektusait operacionalizáltuk, árnyaltabb, pontosabb képet csak a különböző stressz- és a tényleges társadalmi tőke indikátorok (pl. a bizalom, az együttműködés, a részvétel, a valahová tartozás, az informális kapcsolatok stb.) ismerete nyújthat. Tapasztalhattuk, hogy például az önbántalmazás területi eloszlása erőteljes kulturális beágyazottsággal bír, így ennek alkalmazása, mint társadalmi tőke indikátor, igencsak megnehezíti a valós állapotok felderítését.

Érdemes kitérni a közmunkaprogramokra, amelyek számos térségben egyetlen munkalehetőségként jelennek meg. A hazai vidékkutatások (NAKVI 2014) megerősítik azt, hogy az önbecsülés és a magabiztosság növelése fontos hozadéka ezen programoknak, viszont nem díjazza az egyéni teljesítményt. Problémaként szükséges megjegyezni azt is, hogy a közmunka nem jelent feltétlenül értékteremtő munkát, így a későbbi munkaerő-piaci elhelyezkedés is kétséges. Így összesítve, az egészségre is minimális hatással bír vélhetően ezen beavatkozás.

Úgy véljük, hogy a vidéki terek, perifériák kiváló mintaterapei a korai halandóság kiugró értékeit képviselő Bodrogközi és Tokaji kistérségek. Egy, a Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalmi felzárkóztatásával foglalkozó stratégiai dokumentum (Kotics–Társy 2012) említi azt, hogy a főbb idő előtti halálokok (keringési és daganatos halál-okozások) csökkentése jelentős mértékben nem az egészségügyi ellátó rendszer feladata, hanem az életmód-szocio-ökonómiai státusz a fő befolyásoló tényező. Véleményünk szerint a jelenlegi kedvezőtlen állapot nem kezelhető a jövedelmi és foglalkoztatási egyenlőtlenségek kezelésével, a megye ezen túl önállóan is (regionális) halandósági krízistérség, válságóc mindkét nem halálózása esetében. (Különösen az összes idő előtti, a keringési és a külső oki mortalitás tekintetében igaz ez az állítás.) Egyetértünk Uzzolival (2013), miszerint *„a hazai foglalkoztatás több mint 20 éve tartó bizonytalanságai, a korábban nem tapasztalt társadalmi pozícióvesztés, a sorozatos kudarcok mentális megélésének adaptációs zavarai egyes társadalmi csoportok számára állandósult válsághelyzetet jelentenek a rendszerváltozás óta.”* (Ezt véleményünk szerint kiválóan jelzik a külső okok modelljeinek összefüggései mindkét nem esetében. De ezt mutatja a Kotics–Társy (2012) által említett (Borsod-Abaúj-Zemplén megyében megfigyelhető) tbc-s megbetegedések¹⁹ egyre gyakoribb előfordulása.)

De ennek korrekciója, ennek következményei nem orvosolhatók csupán az állatalanság megszüntetésével. Komplex megoldások szükségesek a térségi egészségi kondíció javítása érdekében, amelyek a helyi gazdaság fejlesztésén túl az egészségügyi szolgáltatások és az infrastruktúra (az elérhetőség, a hozzáférés esélyeinek biztosítása) bővítését is érintik. A meglévő károk kezelése végett fontos az ellátórendszer fejlesztése, míg a prevencióról is szót kell ejteni. A halandóság javításában komoly tartalékok vannak, ezek egyrészt az egészség-magatartással függenek össze, kimondottan a dohányzás visszaszorítása jelentene komoly lökést a korai halandóság visszaszorításában. Ugyanakkor a civil szervezetek szerepét is ki kell hangsúlyoznunk. Ezek nagyobb előfordulása kedvezőbb idő előtti halálózással jár együtt, ez különösen a férfiak esetében figyelhető meg. Úgy véljük, hogy akár az egészségkultúra terjesztésével, akár más tevékenységgel foglalkoznak ezek a szervezetek, kiemelkedő szereppel bírnak az ország egészét érintő pszichoszociális stressz oldásában. A civil szféra fejlesztésével és fejlődésével vélhetően Magyarország a kedvezőbb egészségű nemzetek közé kerülhet.

IRODALOMJEGYZÉK

- A Bodrogi közeli kistérség fejlesztési stratégiája.* (n.d.) Stratégiai program és operatív program. (Munkaanyag)
- Acheson D. (1998): *Independent Inquiry into Inequalities in Health Report*. London: The Stationary Office, 164 p.
- Ambrusné Kéri K. (2004): *Gondolatok az egészségről. Az ókortól a 18. századig.* „Egészségpszichológia a gyakorlatban” című konferencia, MTA PAB Pszichológiai Munkabizottsága. 8 p.
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris, 787 p.
- Anselin L. (2005): *Exploring Spatial Data with GeoDaTM: A Workbook*. Center for Spatially Integrated Social Science, Spatial Analysis Laboratory Department of Geography University of Illinois. 244 p.
- Antal, Z. L. (1999): *Jobb, ha nem tudjuk? A magas halandóság okairól.* Ökotáj (20–21).
- Bakos I. (2003): *Európai válságkezelési tanulmányok*. Miskolc, 82 p.
- Balaton I. (2011): *Versenyképesség és egészségkultúra összefüggései regionális megközelítésben*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem Kerpely Kálmán Növénytermesztési, Kertészeti és Regionális Tudományok Doktori Iskola. 154 p.
- Bálint L. (2010): *A területi halandósági különbségek Magyarországon 1980–2006*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 90. 181 p.
- Black D. (1985): *Inequalities in health. The Black Report*. London: Penguin Books, 399 p.
- Bublik B. – Tóth I. J. (2013): *Rejtett lakossági jövedelmek kistérségi szintű becslése*. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest, 2013. április. 36 p.
- Csíte A. – Németh N. (2007a): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországon. *Kormányzás Közpénzügyek Szabályozás*, II. (2), 257–289. pp.
- Csíte A. – Németh N. (2007b): *Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet; BCE, Emberi Erőforrások Tanszék / Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 2007/3./ 69 p.
- Daróczi E. (2004): Európa kelet–nyugati megosztottsága az életésélyek terén. 11–40. pp. In: Daróczi E. – Kovács K.: *Halálzási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak*. Kutatási jelentés 77. Budapest: KSH–NKI, 212 p.
- Dégi L. Cs. (2010): *A daganatos betegségek pszichoszociális vetületeinek vizsgálata*. Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola. 158. p.
- Egri Z. (2013): *Az egészség egyenlőtlenségek Európája – Összehasonlító elemzés az európai országok körében. Humánpolitikai Szemle*, 24. (12), 11–32. pp.
- Egri Z. (2014): *Egészségtrendek a világban, főbb európai összefüggések. Valóság*, 58 (5), 92–116. pp.
- Faluvégi A. (2005): *A társadalmi–gazdasági jellemzők területi alakulása az átmenet időszakában és az új évezred küszöbén*. In: Faluvégi A. – Fazekas K. – Nemes Nagy J. – Németh N. (szerk.): *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 9–46. pp.
- G. Fekete É (2006): *Hátrányos helyzetből előnyök? – Elmaradott térségek felzárkózásának esélyei az Észak-magyarországi régióban*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, III. (1), 54–68. pp.
- GKI Gazdaságkutató Rt. (2003): *Az egészségügy makrogazdasági összefüggésrendszere*. Budapest. 221 p.
- Groenewegen P. P. – Westwert G. P. – Boshuizen H. C. (2003): *Regional differences in Healthy Life Expectancy in the Netherlands. Public Health*, 117 (6) 424–429. pp.
- Gutiérrez-Fisac J. – Gispert R. – Sola J. (2000): *Factors explaining the geographical differences in Disability Free Life Expectancy in Spain. Journal of Epidemiology and Community Health*, 54 (6) 451–455. pp.
- Józan P. (1997): *A nők egészségi állapotának néhány jellemzője*. 107–121. pp. In: Lévai et al. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1997*. Budapest: Társi – Munkaügyi és Egyenlő Esélyek Titkársága, 168 p.
- Klinger A. (2006): *Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről. Demográfia*, 49 (2–3), 197–231. pp.
- Kopp M.S. – Skrabski Á. – Székely A. – Stauder A. – Williams R. (2007): *Chronic stress and social changes, socioeconomic determination of chronic stress. Annals of the New York Academy of Sciences* (1113), 325–338. pp.
- Kopp M. – Skrabski Á. (2001): *Pszichoszociális tényezők és egészségi állapot*. A Népesedéspolitikai ad-hoc Munkabizottság számára készített tanulmány, 27 p.
- Kopp M. – Skrabski Á. (2009): *Nők és férfiak egészségi állapota Magyarországon*. In: Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 2009, 117–136. p.
- Kotics J. – Társy J. (2012): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye. „A hátrányos helyzetben élők társadalmi felzárkóz-*

- tatását, mobilitását elősegítő” stratégiája. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Államigazgatási Kollégium kiadványa, Miskolc. 228. p.
- Kovács K. (2011): *Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban Magyarországon (1971–2008) és az epidemiológiai átmenet elmélete*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 92. 131 p.
- KSH (2009): *Statisztikai tükör*. A légzőszervi megbetegedések. III. évfolyam 44. szám.
- Lackó M. – Semjén A. – Fazekas M. – Tóth I. J. (2011): *Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében*. Tanulmány, 46 p.
- Lackó M. (2010): *A rossz magyar egészségi állapot lehetséges magyarázó tényezői; összehasonlító makroelemzés magyar és osztrák adatok alapján, 1960–2004*. Műhelytanulmányok MT-DP – 2010/7, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 60 p.
- Leyland A. H. (2004): Increasing Inequalities in Premature Mortality in Great Britain. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 58 (4) 296–302. pp.
- Mackenbach J. – Looman C. W. (1994): Living standards and mortality in the European Community. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 48 (2) 140–145. pp.
- Mackenbach J. (2006): *Health Inequalities: Europe in Profile*. Rotterdam: Erasmus MC University Medical Center, 53 p.
- Mackenbach J.P. – Kunst A.E. – Looman C.W. (1991): Cultural and economic determinants of geographical mortality patterns in the Netherlands. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 45 (3) 231–237. pp.
- Marmot M. (2004): *Status Syndrome*. London: Bloomsbury Publishing, 228 p.
- MEGAKOM Stratégiai Tanácsadó Iroda (2009): A Taktaköz társadalmi-gazdasági felzárkózását elősegítő, kitérési pontjait felkutató tanulmány. 29 p.
- Menke R. – Streich W. – Rössler G. – Brand H. (2003): *Report on Socio-Economic Differences in Health Indicators in Europe. Health inequalities in Europe and the situation of disadvantaged groups*. Bielefeld: loegd, 119 p.
- NAKVI (2014): A vidékfejlesztés jelene és jövője műhelykonferencia. Kecskemét, 2014. június 24.
- Nemes Nagy J. – Németh N. (2003): A „hely” és a „fej”. *A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Munkaerőpiaci Kutatások Műhelye – Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, /Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek – BWP 2003/2./, 59. p.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest: Akadémia Kiadó, 350 p.
- Németh N. (2014): Fejlettségi lehatárolások és fejlesztési alapok. Prezentáció.
- Obádovics Cs. – Bruder E. – Kulcsár L. (2011): A gazdasági és szociális helyzet területi egyenlőtlenségei a vidéki Magyarországon – hasonlóságok és eltérések. In: Bódi F. – Fábán G. (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 141–155. pp.
- Obádovics Cs. – Kulcsár L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 43. (4), 303–322. pp.
- Omran A. (1971): The Epidemiologic Transition. A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 49 (4) 509–538. pp.
- Pásztor I. Z. – Péntes J. (2012): Foglalkoztatási krízis és jövedelmi periferezálódás Északkelet-Magyarországon a roma népesség arányainak tükrében. *Területi Statisztika*, 52. (4), 353–371. pp.
- Patkós Cs. – Tóth A. (2012): A bűnözés néhány térbeli jellemzője a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Területi Statisztika*, 52. (3), 250–263. pp.
- Preston S. H. (1975): The changing relation between mortality and level of economic development. *Reprinted International Journal of Epidemiology*, (2007), 36 (3) 484–490. pp.
- Queste A. – Fehr R. – Kistemann T. – Blettner M. (2002): *Geo-socio-economic factors as determinants of health: An analysis of small area mortality rates in Germany*. Geo Health Conference, Victoria University of Wellington. 4 p.
- Rosicova K. – Geckoma A. M. – van Dijk J. P. – Rosic M. – Zezula I. – Groothoff J. W. (2009): Socioeconomic Indicators and Ethnicity as Determinants of regional Mortality rates in Slovakia. *International Journal of Public Health*, 54 (4) 274–282. pp.
- Sen A. (1999): Health in Development. *Bulletin of the World Health Organization*, 77 (8) 619–623. pp.
- Skrabski Á. (2003): A társadalmi tőke és a középkorú halálozás összefüggései. *Demográfia*, XLVI. (1) 95–103. pp.
- Spijker J. J. A. (2004): *Socioeconomic Determinants of regional Mortality Differences in Europe*. PhD. Dissertation. Rijks Universiteit Groningen. 325 p.
- Szilágyi D. – Uzzoli A. (2013): Az egészség egyenlőtlenségek területi alakulása az 1990 utáni válságok idején Magyarországon. *Területi Statisztika*, 53. (2), 130–147. pp.
- Tánczos T. (2010): A magyarországi kistérségek jellemzése társadalmi-gazdasági fejlettségük és fejlődésük alapján. *Területi Statisztika*, 50. (4), 406–419. pp.

- UNDP (1998): *Lithuanian Human Development Report 1998: State and Human Development*. Vilnius: UNDP/SPU, 134 p.
- Uzzoli A. (2013): A válság és egészség Magyarországon – Feltételezések és vélemények. *Egészségtudomány*, LVII. (3), 18 p.
- Whitehead M.(1997): Life and death over the millenium. 7–28. pp. In: Drever F. – Whitehead M. (szerk.): *Health Inequalities*. London: Stationery Office, 221 p.
- WHO (2008): *The World Health Report. Primary Health Care Now. More than ever*. Geneva: WHO Press, 148 p.
- Wilkinson R. – Marmot M. (2003): *Social determinants of health: the solid facts*. Copenhagen: WHO Press, 33 p.
- Woods L. – Rachtel B. – Riga M. – Stone N. – Shah A. - Coleman M. (2005): Geographical variation in life expectancy at birth in England and Wales is largely explained by deprivation. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 59 (2) 115–120. pp.
- Zonda T. – Veres E. – Juhász J. (2010): Az öngyilkosság, mint a társadalmi anomia területi konzekvenciái. *Falu*, XXV. (4.), 57–69. pp.

JEGYZETEK

- * A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- 1 Az alábbi két 19. századi idézet megfelelően öszszegzi ezt a tényt. „Az élet és a halál nagyon szoros kapcsolatban van a társadalmi körülményekkel.” (Villermé n.d.) „Az orvostudomány társadalomtudomány, és a politika nem más, mint az orvostudomány nagyobb méretben.” (Wirchow n.d.)
  - 2 Németh (2014) a szegénységi kockázat egyik mutatójaként alkalmazta ez utóbbi indikátort.
  - 3 Ha teljesül a kitétel 1-es, ha nem, 0 értéket kap az adott kistérség.
  - 4 A táblázatban használt mutatók rövidítésének feloldása: *mnelk* – munkanélküliségi ráta, *jovedelem* – egy főre jutó szja-köteles jövedelem, *segelyezett* – rendszeres szociális segélyben részesítettek száma 1.000 főre vetítve, *GDP_fo* – GDP/fő, *szgk* – 100 lakosra jutó személygépkocsi, *adozo* – adófizetők aránya, *analfabeta* – írni-olvasni nem tudók aránya, *ffok* – felsőfokú végzettségűek aránya, *hoover* – Hoover index.
  - 5 A településsűrűség mutatóját az ESPON intézet módszertana alapján számoltuk. Ez a területhasználati mutatók segítségével történik, a mesterséges felszínnek és a mezőgazdasági területek egy főre vetítésével.
  - 6 A rövidítések feloldása a szövegben történik.
  - 7 A cigány népesség arányát.
  - 8 A rövidítések feloldása a szövegben történik.
  - 9 Hiába több a megszerzhető jövedelem, annak megszerzése humán károkkal jár. Véleményünk szerint a rejtett gazdaságból származó jövedelmek egyenlőtlen eloszlása is kedvezőtlen hatásokat eredményez. (Csakúgy, mint a hagyományosnak tekinthető jövedelem-eloszlás mutatói.)
  - 10 A *szemely_bun* a személy elleni, a *kozrend_bun* a közrend elleni bűnelkövetések arányát jelenti. A *bun_elkov* a bűnelkövetők arányát, a *vesz_gyerm* pedig a veszélyeztetett gyermekek arányát rövidíti.
  - 11 Itt utalunk vissza a Térbeliségre vonatkozó feltevéseinkre, a szomszédsági viszonyok kimutatását is fontosnak tarjuk.
  - 12 A térbeli regressziók esetében Anselin (2005) alapján a W (Wald-teszt) $>$ LR (Likelihood ratio teszt) $>$ LM (Lagrange multiplikátor) formulát, valamint a Breusch-Pagan tesztet alkalmaztuk ellenőrzésként. Az OLS regressziónál a hibatagok normalitását a Jarque-Berra tesztel, a homoszkedaszticitást pedig a Breusch-Pagan tesztel végeztük, a reziduálisok területi autokorrelációjának mérésére pedig a Moran-féle I -t használtuk. A multikollinearitást az MCN mutatóval mérjük. A modellek eredményességéről a térbeli változat esetében a pszeudo R^2 (az OLS-nél a kiigazított R^2), az Akaike kritérium (AIC), a Log likelihood és a Schwarz-féle bayes-i információs kritérium ad információt. (Lásd Anselin 2005, Bálint 2010.) Mindegyik regressziónál ismeretjük a Lagrange multiplikátor információit is. (Természetesen az OLS változatra vonatkozóan.)
  - 13 Az epidemiológiai átmenetet elemezve a szerző utal a WHO kiadványára, amelyben az emésztőrendszeri halandóság szoros kapcsolatban áll a nemzeti jövedelemmel (is).
  - 14 A keringési, az emésztőrendszeri és a légzőrendszeri mortalitások modelljeiben a heteroszkedaszticitás kiküszöbölése érdekében logaritmizált formulát alkalmaztunk a függő változó esetében. A légzőrendszeri modell esetében eltávolítottuk a 0 értékű SHA-val bíró kistérségeket.
  - 15 Lásd a tanulmány első részében.
  - 16 Ebben a modellben is elhagytuk a 20 kistérséget, ahol 2009–2011 között nem volt szándékos önárthatalom következtében beálló halandóság.
  - 17 A konstans azt mutatja meg, hogy mekkora lenne a

születéskor várható élettartam, ha a független (magyarozó) változók 0 értéket vennének fel.

- 18 Marmot és Wilkinson (1999) jegyzi, hogy a földrajzi szempontból eltérő mortalitások azt jelzik, hogy a szociális-gazdasági környezet is jelentős mértékben járul hozzá az egészségi állapot minőségéhez, ha csak nem feltételezzük, hogy létezik egy szelektív migráció, amely az egészséges embereket a „jó”, a betegeket a „rossz” halandóságú térségekbe irányítja. (GKI

2003) G. Feketére hivatkozva (2006) jelezzük, hogy a szelektív migráció létezik, ugyan nem az egészséges és a beteg emberek, hanem az azt befolyásoló képzettség, ambíció és szegénység, megélhetés mentén.

- 19 Az 1998-as litván Human Development Report társadalmi betegségként aposztrofálja a fertőző tuberkulózist, mivel annak legfőbb determinánsa a társadalmi depriváció.

Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja (1. rész)

A keleti front az I. világháborúban, 1914

Forrás: [http://de.wikipedia.org/wiki/Datei: Eastern_Front,_1914.jpg](http://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Eastern_Front,_1914.jpg)

1914. július végén a négy nagyhatalom – különböző önző megfontolásokból – tudatosan vállalta az európai háborút. A döntésért – ha eltérő mértékben is – valamennyien felelősök voltak. A szövetségi rendszerek mellett a katonai mozgósítások logikája vezetett az első, igazán világméretű háború kitöréséhez. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása. Valamennyi európai nagyhatalom hadban állt egymással, elsősorban a korabeli politikai elit elégtelen felkészültsége, valamint a nemzetállami értelmiség túlhatalma miatt. Ez a politikai elit nem látta át a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, a nemzetállami értelmiség pedig önző érdekek alapján egymás ellen izgatta a kor politikusait. 1914 nyarán olyan férfiak sodorták Európát a háborúba, akiket indulatok hajtottak s elégtelen ismeretük volt a külvilágról, tettük lehetséges következményeiről.

Az I. világháborúban a keleti fronton a központi hatalmakat alkotó Német Birodalom és Ausztria–Magyarország harci cselekményei zajlottak Oroszországgal. A háború kiterjedt Kelet-Európa nagy részére, s a front Románia 1916. évi hadba lépése után a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt. A nyugati front évekig tartó állóháborúival szemben a háború középső szakaszában itt nagyobb frontmozgások következtek be, mert a földrajzi helyzet megkönnyítette a központi hatalmak csapatcseréit más harcterekkel. Ráadásul döntőnek bizonyult a Lenin vezette bolsevikok német támogatása, akik az 1917. októberi forradalomban átvették a hatalmat Oroszországban.

A központi hatalmak erős nyomására a forradalmi Szovjet-Oroszország 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban különbékére kényszerült, s a központi hatalmak megszerezték a számukra gazdaságilag fontos Ukrajnát, az Egyesült Államok hadba lépése miatt azonban nem tudták kamatoztatni előnyüket a háború menetében. A soknemzetiségű Oroszország és Ausztria–Magyarország felbomlása, s nyomában új nemzetállamok létrejötte korszakváltást jelentett Közép- és Kelet-Európa történetében.

(Az „elfeledett” keleti front historiográfiájához) Az első világháború keleti frontjának historiográfiája csak kis részt foglal el az 1914–1918 közötti évek szakirodalmában. A német keleti politikáról szóló feldolgozások csak röviden említették, vagy teljesen figyelmen kívül hagyták a keleti főparancsnokság (Oberost) területét. A központi hatalmak Románia elleni háborúja is szinte teljesen feledésbe merült. Folyamatosan csak a Verdun, Somme, lövészárok-háború, állóháború, gázháború kifejezések határozták meg az első világháború kezdeti feldolgozásait. A háborús regények, közöttük Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című is ezt a képet erősítették, s a keleti front kimaradt a nyugati kutatók látóköréből. A probléma gyökerére csak Sven Felix Kellerhoff német újságíró mutatott rá a hetvenes években: „*de ki tudja már, hogy e népek csatájának relatíve legnagyobb veszteségei nem a belgiumi és kelet-franciaországi állóháborúban, hanem a Kárpátokban folyó csatákban voltak?*”

A keleti front eseményeinek első átfogó és kitűnő feldolgozása a brit Norman Stone nevéhez fűződik, aki *The Eastern Front 1914–1917* (Hodder and Stoughton, London, 1975) című kötetében hangsúlyozta a keleti front csatáinak fontosságát az első világháború menetében. Következtetéseiben nem korlátozódott a keleti háború eseményeinek rekonstruálására, hanem kétségbe vonta a korábbi tantételeket, közöttük például az Orosz Birodalom gazdasági elmaradottságát. Szerinte a cári birodalom egy korábban ismeretlen mérvű gazdasági fellendülés szakaszában volt; gyengesége elavult adminisztrációjában rejtett, amely megterhelte az ellátási nehézségeket és az elavult hadseregvezetést. Munkája azonban teljesen hallgatott a központi hatalmak által elfoglalt és megszállt területekről.

Később egyértelmű lett, hogy a keleti háború markánsan különbözik a nyugati front eseményeitől. Amikor nyugaton a front már megmerevedett, keleten még mindig mozgott. Ennek okai a hiányos kommunikációs lehetőségekben és a keleti front rossz közlekedési viszonyaiban rejlettek. Egy áttört szakaszon a védelmi vonalat nem lehetett olyan gyorsan helyreállítani, mint például Franciaországban. A keleti front több ezer kilométeres területi kiterjedése – eltekintve a táj különbözőségétől – élesen különbözött a nyugati front 800 km feletti frontvonalától.

A keleti front tematikája csak az első világháború történetének újabb nyugati kutatásaiban került előtérbe. A potsdami Hadtörténeti Kutatóhivatal (MGFA) 2004. augusztusban konferenciát szervezett *Az elfeledett front* témakörben nyolc ország vezető hadtörténészeinek részvételével. A résztvevők között volt a litván származású amerikai történész, Gabriel Liulevicius is, aki 2002-ben *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonialisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg* című könyvében először tárgyalta a baltikumai német megszállást. A történettudományban azonban nem maradt visszhang nélkül törekvése, hogy megkísérelt hidat verni 1918 és 1933 között, vagyis folyamatosságot felmutatni az Oberost katonai igazgatása és a nemzetiszocialista politika között. Forrásbázisa is meglehetősen egyoldalú volt: túlnyomórészt magas rangú katonák naplóját és memoárjait használta, a katonák hazaküldött leveleinek ismertetése szinte teljesen hiányzott munkájából. Következtetése a német elit álláspontját tükrözték, illetve egyfajta litván nemzeti szemléletet takartak.

Korábban szintén a litvániai fejleményekkel foglalkozott Abba Strazhas: *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes, München, 1993) című monográfiájában. Munkája tovább folytatta Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht* című munkájának ismert gondolatmenetét, amely baltikumai annexiós nézetekkel vádolta a német keleti politikát, s bizonyos kontinuitást mutatott ki a császárság és a nemzetiszocialista rendszer céljai között.

De hogyan lett a keleti front és az Oberost problematikája a történettudomány még megíratlan lapja? A második világháború sokáig rávetítette árnyékát az elsőre. Bizonyára döntő kritérium volt a hidegháború, s vele az archívumokhoz való hozzáférés megnehezülése is. A keleti térségben minden kutatás súlypontja az orosz forradalom eseményeire irányult. Lenin alatt lerombolták a cári birodalom katonatemetőit, s megkísérelték, hogy bizonyos eseményeket kitöröljenek az emberek történeti tudatából. Norman Stone ezt írta a politika és a történettudomány viszonyáról keleten a második világháború után: „Minden, amit a cári Oroszország hadseregéről mondtak, nehézségeket okozhatott az illetőnek. Ha pozitív, hazafias módon írt, akkor a kommunista ortodoxiába ütközött, amely minden cárit elítélt. Ha a negatív aspektusokra koncentrált, akkor a nemzeti pártvonalba ütközött, amely Sztálinnal jelentkezett és Brezsnyev alatt virágzott. Maguk a nyilvánvaló források is csak nehezen voltak hozzáférhetők; néhány évvel később valaki említette nekem, hogy a *The Eastern Front* című könyvem felvették egy kelet-német katalógusba, de engedély nélkül nem lehetett olvasni. [...] A téma a hetvenes években még mindig tabunak számított.”

John Keegan a kevés forrást illetően még azzal is érvelt, hogy az orosz hadsereg 80%-a analfabétákból állt, akik külső segítség nélkül semmiféle személyes, írásos forrást nem tudtak hátrahagyni. Megemlítendő továbbá számos nyugati történész nyelvi akadályja is.

A szegényes feldolgozottság miatt ezért egyfajta elégtételt jelentett Gerhard P. Groß (Hrsg.): *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. (Ferdinand Schöning, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006) című igényes tanulmánykötete, amely több ország szerzőinek kutatási eredményeit tartalmazza. Ebbe a sorba illik legújabban Bernhard Bachinger – Wofram Dornik (Hg.): *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*. (StudienVerlag, Innsbruck – Wien – Bozen, 2013) című, több ország szerzőinek bevonásával készült tanulmánykötete is, amelyben a keleti front háborús tapasztalatait és emlékeit vetették össze. Hasonló könyvészeti újdonság Bedécs Gyula: *A Kárpátok hágóin át Galiciába. Útikönyv az első világháború magyar emlékeit keresőknek I.* (Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014) című kötete is.

(*A Német Birodalom stratégiai tervei*) Az 1877–1878. évi Balkán-válság után az európai stratégiák orosz–német háború lehetőségével számoltak. Eközben azonban senki sem gondolt egy Oroszország elleni német támadásra, amely ellen szóltak a nagy távolságok, a hiányzó vasúti hálózat és Nyugat-Oroszország ritka települései. Otto von Bismarck (1815–1898) német kancellár 1879–1880-ban, majd 1887–1888-ban határozottan elutasította Helmuth Moltke (1800–1891) porosz vezérkari főnök kísérleteit, hogy a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország preventív háborút indítson Oroszország ellen.

Alfred von Schlieffen (1833–1913) német vezérkarkari főnök terve szerint német részről 1905 után is abból indultak ki, hogy egy nagy európai háborút minden esetben egyidejűleg Franciaország és Oroszország ellen kell folytatni, amelyhez általános hadkötelességet kell bevezetni. A saját erőt kezdettől megosztó kétfrontos háborúra kényszerülve Nyugaton a hadsereg majdnem teljes koncentrációjával mindent el kell követni a Franciaország elleni döntés kicsikarására, majd az erőket vasúti szállítással Oroszország

ellen bevetni. Addig a keleti porosz provinciákat lehetőleg csak gyenge erők védik, amelyek kedvezőtlen esetben visszavonulnak az alsó Visztula vonalára.¹

1899-ben a kétfrontos háború hadijátékában két felvonulási tervet terjesztett elő, modellezve a lehetőségeket. A „*Felvonulás I.*”-ben az oroszok voltak a támadók, akik azonban nem támadnak teljes erővel. Erre a helyzetre 58 hadosztályt helyezett kilátásba nyugaton, s tízet keleten. A „*Felvonulás II.*” az azonnali kétfrontos háborúból indult ki, amelyre nyugaton 45 hadosztályt, keletre pedig 23 hadosztályt irányzott elő.²

A német vezérkar számára világos volt, hogy a Kelet-Poroszország elleni orosz támadás vasúti hálózatuk helyzete és a Mazúri-tavak természetes akadályai miatt két tengelyen várható: Litvániából kiindulva nyugatra, s Varsóból kiindulva észak-nyugati irányba. Mindez lehetőséget kínált a németeknek, hogy orosz támadás esetén azok megosztott erői ellen kihasználják a belső német vasútvonalak előnyeit.

Németország kelet-poroszországi pozíciói azonban szövetségesének magatartásától függtek. Ausztria–Magyarország Galíciából kiinduló északi irányú támadása esetén az oroszok összekötetési vonalaik védelme miatt nem támadhattak a Visztula mentén Thorn (ma a lengyel Toruń) irányába. Ha azonban az osztrák–magyar erők nem támadnak Galíciából, vagy a Kárpátokban defenzívában maradnak, akkor az oroszokra nem érvényes ez a korlátozás. S egy Thorn, majd azon túlmenően Berlin, illetve Németország belseje elleni támadás is elképzelhető lenne, miként Joseph Jaques Joffre (1852–1932) francia marsall, 1911-től vezérkari főnök 1913-ban azt az oroszoknak ajánlotta. Ezért az osztrák–magyar offenzíva indítása közvetlen német érdek volt.

Schlieffen már 1894-ben kidolgozta a keleti német védelmi terveket. Azt írta, hogy az oroszoknak ugyan előnyösebb lenne a támadást tartalékhadosztályuk megérkezése után indítaniuk, de a „szövetségesi mérlegelések” arra kényszerítik őket, hogy már katonai egységeik felvonulása után azonnal támadjanak. Az elképzelés szerint az oroszok a Nyeman és a Narew hadsereggel koncentráltan támadnak, a német parancsnok pedig a belső vasútvonalakat felhasználva erőit a Narew-hadsereg ellen összpontosítja. 1914-ben a németeknek egyszerűen csak a Schlieffen-féle hadijátékot kellett a realitásokhoz igazítaniuk, amelyek az augusztusi tannenbergi csatában valósultak meg.

1897-ben Schlieffen 15 hadosztályt vonultatott volna fel keletre, s 53-at nyugatra, s bevette volna a keleten rendelkezésre álló összes honvédelmi egységeket is. A 25. mozgósítási napon a németek visszavernék a francia offenzívát, s a francia hadseregeket szászorítanák határerődítményeik mögé. Ezután a németek megkezdénék 12 hadosztályuk áthelyezését keletre, ahova a 33. és 34. mozgósítási napon érkeznének meg. A franciák sürgették az oroszokat támadásuk folytatására, hogy csökkenjen a francia hadseregre háruló nyomás. Ennek megfelelően az oroszok a 32. mozgósítási napig két hadseregükkel (23+13 hadosztály) lerohannák fél Kelet-Poroszországot. De Schlieffen a nyugatról megérkezett egységeket a Visztulánál titokban állásba vinné, s a megerősített marienburgi (ma a lengyel Malbork) és a graudenzi (ma a lengyel Grudziądz) hídfőnél átkelnek a folyón, s behatolnának az előrenyomuló orosz hadseregek jobbszárnába.

Schlieffen az 1900–1902. közötti II. felvonulási tervében a német hadsereg nagy részét (44 hadosztály) keleten vetette volna be, de nincs bizonyíték arra, hogy Oroszország elleni támadást tervezett. 1899. évi emlékiratában azt írta, hogy az oroszok szétverésével a franciákat akarta rákényszeríteni határerődítményeik elhagyására és támadásra orosz szövetségesük megmentése érdekében.³

Schlieffen 1905. november–decemberi utolsó hadijátékában tökéletesítette ellentámadási terveit. Keleten 16 hadosztályt vetett be. Az orosz Nyeman és Narew hadsereg a 27. mozgósítási napon lépte át a határt. Erre válaszul Schlieffen vasúti szállítással pótlólago-

san 22 hadosztállal erősítette meg keleti hadseregét, s három tengelyen indított támadást: Königsberg erődjéből kiindulva, a Mazúri-tavaktól kiindulva az orosz hadseregek belső szárnyai ellen, illetve a Narew-hadsereg bal szárnya ellen. A két orosz hadsereget a mozgósítás 35. napjáig megsemmisítette, s nem üldözte őket tovább Oroszországba. A csapatokat vonatszerelvényekre ültette és visszazállította nyugatra.⁴

A német vezérkar 1. osztályát nyugtalanította az orosz hadsereg gyorsan növekvő teljesítménye. 1914 februárjában jelentést készítettek erejük gyarapodásáról, jobb felfegyverzésükről és kiképzésükről, a tartalékosok számának növekedéséről, valamint a mozgósítás és a felvonulás tempójának növeléséről. Főleg a „háborús előkészületek szakaszára” hívták fel a figyelmet, amely valójában titkos mozgósítást jelentett. De semmi sem utalt arra, miszerint az 1. osztály abból indult volna ki, hogy az oroszok csak a 30, sőt a 45. mozgósítási napon lennének bevetésre készen. Az oroszok Schlieffen valamennyi hadijátékában a 15. és 27. mozgósítási nap között támadtak.

1906-tól az ifjabb Helmuth von Moltke (1848–1916) vezérkari főnök nyugaton a franciák és britek tíz hadosztálynyi fölényét várta. Keleten az orosz és a német–osztrák–magyar csapatok aránya kettő az egyhez állt. Az ellenség könnyen magához ragadhatta a kezdeményezést. Ennek ellenére a németek fő célja keleten és nyugaton egyaránt az első ütközetek megnyerése volt.

1911-ben a németek hat tartalékadosztály felállítását tervezték. 1912-ben a keleti hadosztályok számát 13-ról kilenre csökkentették, amiért kiegyenlítőképpen tartalék-hadosztályokat kellett keletre helyezni. Két tartalék-hadosztály védelmezte Schleswig-Holsteint, a hadsereg többi része 68 hadosztállal Franciaország ellen vonult fel. A rendelkezésre álló térség és a vasúthálózat miatt a német hadsereget Strasbourg és Aachen között kellett elhelyezni. Két hadtest stratégiai áthelyezéséhez szükséges vasúti szállítási eszközöket a német felvonulási vonalak mögött helyeztek el. A franciák ellen támadó 7 hadsereget úgy osztotta el, hogy két hadsereg (a 6. és a 7.) vonul a német–francia határra és öt (1–5. hadsereg) az átkarolásra.⁵ A német támadás 1,6 millió emberrel augusztus 4-én indult meg.

Az Oroszország elleni háború kérdése a polgári birodalmi vezetés számításaiban kül- és belpolitikai megfontolásokból sokkal nagyobb szerepet kapott, mint a Franciaországra koncentrált katonai vezetésnél, akik végül eltanácsoltak az Oroszországhoz intézett hadüzenettől. Eltekintve attól, hogy a Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921) német birodalmi kancellár körüli csoport messzemenően Oroszországot tartotta az európai német hatalmi pozíciók nagyobb fenyegetésének, a kancellár az 1914. júliusi válság alatt elsősorban a német nyugati offenzív fellépés diplomáciai biztosítékait, valamint a brit hadba lépés megnehezítését, kedvező esetben annak megakadályozását szorgalmazta.

Gottlieb von Jagow (1863–1935) német birodalmi külügyi államtitkár 1926-ban visszatekintve körvonalazta a német politikai vezetés logikáját, amely 1914. augusztus 1-jén – miután az orosz kormány mozgósított – hadat üzent Oroszországnak: „Oroszország eljárása volt tehát a bázis, amelyen a nyugati cselekmény alapult. [...] A belgiami bevonulást csak a Franciaországgal folyó háborúval, ezt pedig csak az Oroszországgal folyó háborúval lehetett igazolni. Ha nincs háború Oroszországgal, akkor nincs ürtügyünk a nyugati háborúra.”⁶ Bethmann Hollweg az Oroszországgal folyó háborút a szociáldemokrácia híveire való tekintettel is kívánatosnak tartotta: a nyugati agressziós háborút – súlyos belső feszültségektől tartva – számukra egyidejűleg a „reakciós cárizmus” elleni „védelmi háborúként” közvetítette, hogy őket is megnyerje háborús céljának.

(Ausztria–Magyarország indulási pozíciója) Az osztrák–magyar vezérkar tervei kényes stratégiai helyzettel szembesültek. A k.u.k. hadsereg vezérkari főnöke, Franz Conrad von

Hötzendorf (1852–1925) felismerte, hogy az európai háború a Balkánról indul ki, ezért valószínűnek tartotta a Szerbia elleni háborút. A Monarchia számára a legnagyobb fenyegetést azonban az orosz cárizmus jelentette, amellyel a balkáni befolyásért vetélkedett. A k.u.k. hadsereg tagolódása számolt is e körülménnyel, s a német hadászati terveknek alárendelt Monarchia is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. A mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi sikert követően a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, s lerohanják Szerbiát. Conrad döntőnek tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő 35. napon 20 német hadosztály érkezzon a nyugati frontról, mert egyébként a Monarchia nem tudja feltartani az orosz haderőt. Erre azonban sohasem kapott megnyugtató ígéretet.⁷

A csapatok zömének *A-Staffel*-ként Galíciában kellett szembeszállnia a lehetséges orosz fenyegetéssel. A szerbiai határt a hadsereg kisebb része, a *Minimalgruppe Balkan* fedte le. A két csapatrészt mellett 12 hadosztályból álló erős tartalékot képeztek. Ezt az ún. *B-Staffel*-t a politikai és katonai helyzet függvényében offenzívan a szerb királyság, vagy Oroszország ellen vetnék be. Alfred Redl osztrák ezredes, a hírszerző részleg vezetőjének helyettese azonban elárulta az oroszoknak az ellenük irányuló terveket és rejtett információkat. Ugyan már 1913-ban letartóztatták, de a nyomozók előtt rejtve maradt a kiadott információk mennyisége, s már időben is lehetetlen volt az egész stratégiát átalakítani.

1914. augusztus 23-án a galíciai határnál négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása, amely az első napokban még győzelmeket aratott. Végeredményben azonban a jobbszárnyon (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térségében) súlyos vereséget (közel 300 000 fő) szenvedett. Vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemysl erődöt.⁸

A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították a Berlin és Krakkó felé törő orosz előrenyomulást. A Monarchiának azonban ehhez a Kárpátokból kellett elvonnia haderőt, így a keleti front déli szárnya meggyengült. Az orosz hadvezetés ezt kihasználva decemberben itt indított támadást, s a Monarchia véres harcokban és hatalmas veszteségeket szenvedve – főleg Limanowánál és az Északkeleti-Kárpátokban – megállította az orosz támadást. A Monarchia a keleti hadszíntéren 1914 végéig 800 000 fős embervesztését szenvedett.⁹

(*Az Orosz Birodalom helyzete és hadicéljai – 1914. augusztus 30.*) Az Orosz Birodalom az 1904–1905. évi vesztes orosz–japán háború után feladta imperialista törekvéseit Ázsiában, s ezután főleg a Balkánra koncentrált. A pánszlávizmus,¹⁰ valamennyi szláv nép egyesítésének célja miatt kényszerűen konfliktusba került Ausztria–Magyarországgal és annak német szövetségeseivel. Szabad kijáratra törekedett a Földközi-tengerre és jégmentes kikötő megszerzésére a Keleti-tengeren. Orosz érdekszférába igyekezett vonni Kelet-Poroszországot és Nyugat-Poroszország egy részét. A Földközi-tengerre való kijutáshoz meg kellett szereznie a Boszporusz feletti ellenőrzést; emiatt feszültsége támadt az Oszmán Birodalommal, amelynek veszélyeztette létét.

Az orosz katonai doktrína a 20. század kezdetén fordulóponthoz érkezett. Az orosz hadvezetés az 1893-ban Franciaországgal kiépített kapcsolat ellenére még defenzív álláspontot foglalt el. Ennek értelmében a Visztula mögött kell védelmi háborút folytatni, s ideiglenesen fel kell adni a három oldalról, a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által körbevett, s ezért nehezen védhető nyugat-lengyel területeket. Ez a helyzet változott meg 1910-ben, amikor Vlagyimir A. Szuhomlinov (1848–1926) hadügyminiszter elfogadta az

ún. 19. számú tervet, amely orosz előrenyomulást helyezett kilátásba a német területeken, hogy Franciaországot tehermentesítse a Schlieffen-terv értelmében valószínűsíthető német támadástól. Jurij Danyilov, a miniszter vezető katonai tanácsadója az előrenyomulásra Kelet-Poroszországot választotta ki, mivel a terület délen és északon egyaránt megvédhető. A hadseregen belüli politikai és társadalmi rivalizálás azonban megghiúsította a terv eredeti megvalósítását. Helyette kompromisszumos megoldás született: az orosz haderőt két hadseregsoporra osztották: az egyik a Német Birodalom, a másik pedig Ausztria–Magyarország ellen állt fel. A terv két hadsereg benyomulását rögzítette német területekre: a Paul von Rennenkampff tábornok vezette I. hadsereg (Nyeman-hadsereg) a Memeltől nyomulna előre, az Alekszandr Szamszonov tábornok vezette II. hadsereg (Narew-hadsereg) pedig délről támadna. A Délnyugati Fronton pedig a Nyikolaj Ivanov vezette csapatok Galíciában indulnának a Monarchia ellen.

A Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg vezette orosz főparancsnokság (sztavka) a Kelet-Poroszország elleni támadásra felállította az Északnyugati Frontot; az 1. és 2. hadsereg a harcok kezdetén 19 gyalogsági és 8 lovas hadosztályból állt. Galícia ellen a Délnyugati Frontot szervezte meg, amely a 3, 4, 5. és 8. hadseregből állt, s a harcok kezdetén 46 gyalogos és 18 lovas hadosztályt számlált. Nagy-Britannia és Franciaország ismételt nyomására már augusztus 7-én megkezdte két további hadsereg (a 9. és a 10.) felállítását közép-Lengyelországban, amelyek előnyomulását Breslau, illetve Posen irányában tűzték ki. Ebbe főleg az eredetileg az Északnyugati Frontba és a Délnyugati Frontba szánt csapatokat vonták be. Ráadásul az orosz főparancsnok megígérte nyugati szövetségeseinek, hogy a 15. mozgósítási nap után mind a két fronttal támadást indít a központi hatalmak ellen. Nagy-Britannia és Franciaország a kritikus pillanatban ragaszkodott az ígéret betartásához, jóllehet az Ausztria–Magyarország elleni orosz felvonulás ekkor még nem zárult le.¹¹

Szergej D. Szazonov (1860–1927) orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket:¹²

1. A három szövetséges fő célja Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése.
2. A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg.
3. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia [...] és Nyugat-Galícia.
4. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot.
5. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna.
6. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának.
7. Helyreállítanak Hannover királyságot.
8. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság és a magyar királyság. Az osztrák császárság egyedül az „örökös tartományokra” terjedne ki. A cseh királyság a mai Cseh és Morvaországot jelentené. A magyar királyságnak Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával.
9. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát.
10. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában.
11. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák.
12. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna.
13. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

A cári birodalom társadalmi helyzete már régóta kritikus volt, s az emberek legna-

gyobb része szegénységben élt. A cári autokrácia elégedetlenséget váltott ki a polgári és nemesi rétegekben is. Az orosz–japán háború és recesszió után kezdődött 1905. évi forradalomban az értelmiség is nagyobb szabadságot követelt. A cár veszített belföldi tekintélyéből és bukását csak a lakosságnak tett engedményekkel – októberi manifesztum – tudta megakadályozni. Első orosz népképviselőként létrejött a дума, de az alkotmány szerint alig volt befolyása. Nőtt azonban a mindinkább terjeszkedő sajtó népre gyakorolt propagandisztikus befolyása. Mindez korlátozta a kormány cselekvési szabadságát, mivel a liberális képviselők szalonképessé tették az állam iránti ellenzéki szerepüket, mintegy előkészítve a talajt az októberi forradalom baloldali csoportjai számára. Ellenzékiességüket tovább élte a cár reakciós politikája és értetlensége a politikai struktúra modernizálása iránt. Így Oroszország mindinkább instabil kormánnyal rendelkező gyenge autokrácia lett, amelynek folyamatosan figyelnie kellett a vele szembenálló ellenséges közvélemény irányzataira. Ugyan 1914-ben Oroszországban is egyfajta „pártközi békét” kötöttek, de ez a katonai vereségek miatt nem tartott sokáig. A cár már 1915-ben feloszlatta a dumát, s a képviselőket alkotmányos sérthetlenségük ellenére rendőrileg üldözte.

(Német hadicélok Oroszország ellen – 1914. szeptember 9.) A Német Birodalomban az Oroszország elleni háború céljait hosszabb, komplex vitákban alakították ki a polgári birodalmi vezetés, a Legfelső Hadvezetés, valamint a magán- és különböző politikai érdekcsoportok intenzív részvételével.¹³ A szociálisan és politikailag rendkívül homogén csoportosuláson belül diametrálisan ellentétes pozíciók alakultak ki: a kelet-elbai nemesség exponált képviselői, az Alldeutscher Verband és a Hazafias Párt (Vaterlandspartei) szélsőséges annexiós programot képviseltek, amely többek között az orosz keleti-tengeri kormányzóságok hozzácsatolását sürgették a Porosz Királysághoz, miközben a pomeráni-ai és kelet-porosz nemesség jelentős része kezdettől fogva a megegyezéssel békét, az orosz „rangtársak” megkímélését és a „jó értelemben vett” 19. századi német–orosz kapcsolatok helyreállítását szorgalmazták. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár ugyan alapvetően kívánatosnak tekintette Oroszország jelentős gyengítését és „visszaszorítását”, de legkésőbb 1915 nyaráig energikusan a keleten kötendő különbéke híve volt, amely – eltekintve néhány megvalósíthatónak tekintett „biztosítéktól és garanciától” – helyreállította volna a status quót.

Az 1914. „szeptemberi program” szerint általános hadicél: „A Német Birodalom belátható ideig történő biztosítása nyugat és kelet felé. Ezen cél érdekében Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyhatalomként ismételtelen ne jelentkezhessen, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól és meg kell törni a nem orosz népek feletti hatalmát.”¹⁴

Erich von Falkenhayn (1861–1922) tábornok, a német szárazföldi haderő vezérkari főnöke – 1916. augusztusi bukásáig – a kancellárnál is határozottabban a német–orosz megegyezéssel béke híve maradt, amelyet azonban 1915 vége után már nem tartott megvalósíthatónak.

Ezzel szemben a Külügyi Hivatalban (Auswärtiges Amt) egy gyorsan növekvő s végül mérvadó csoport már 1914. augusztus elejétől – Oroszország súlyos katonai veresége nyomán – „az Orosz Birodalom teljes szétesését” vizionálta.¹⁵ Ezen irányzat képviselőihez tartozott Gottlieb von Jagow mellett az államtitkár-helyettes Arthur Zimmermann, a Külügyi Hivatalból a helyettes vezérkar politikai szekciójába átkerült Rudolf Nadolny, s Paul Rohrbach, a Hans Delbrückkel és Friedrich Naumannal szorosban együttműködő befolyásos liberális publicista, valamint Theodor Schiemann und Johannes Haller professzorok.¹⁶ Kezdeményezésük kilátásba helyezte, hogy energikus ideológiai, anyagi és

pénzügyi támogatással, többé-kevésbé erős nacionalista, autonóm és szeparatista tendenciákkal – a finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, zsidók, beloruszok, ukránok, a krími tatárok, a kubáni kozákok és különböző kaukázusi népek bevonásával – Oroszország tartós „dezintegrációját” idézzék elő, amelyek bénítják háborús cselekményeit. Végül pedig békeszerződésben rögzítsék az új, Németországra támaszkodó állami felépítmény alapjait. Rohrbach és mások a Baltikum „germanizálásának” gondolatával is eljátszottak. Zimmermann ösztönzésére a Külügyi Hivatal 1915 őszétől pedig arra is hajlott, hogy bizonyos körülmények között támogassa az emigráns orosz forradalmárok tevékenységét, vagyis a nacionalista „dezintegrációt” Oroszország társadalmi „forradalmasításával” egészítsék ki.

(A központi hatalmak haderői Kelet-Poroszországban és Galíciában) A katonai terveknek megfelelően a német Legfelső Hadvezetés az 1914. augusztus 1-jén Oroszországnak átnyújtott hadüzenet után Kelet-Poroszországban csak egy nagyobb egységet, a 10,5 gyalogos hadosztályból és egy lovas hadosztályból álló, 150 000 fős 8. hadsereget állomásoztatta. A hadsereg-parancsnokságot alapvető stratégiai defenzívára utasították, de engedélyezték számára, hogy a várható orosz előrenyomulás után, kedvező kilátások esetén – például a Mazúri-tavak térségében – helyileg korlátozott offenzív akciókat is folytasson. Egyúttal engedélyt kapott arra, hogy rendkívüli helyzetben a Visztulától keletre feladja Poroszországot.¹⁷

Az osztrák–magyar főparancsnokság Galíciában felvonultatta az 1. 3. és 4. hadseregét, valamint Kövess tábornok XII. hadtestét,¹⁸ amelyek együttesen 37,5 gyalogos-hadosztályt és 12 lovas-hadosztályt számláltak. Az 5. és 6. hadsereget Szerbia és Montenegro ellen vonultatták fel; a szintén itteni bevetésre szánt 2. hadsereget végül is átirányították Galíciába, amely azonban csak a hadműveletek megkezdése után érkezett meg. Elhatározták, hogy az 1. és 4. hadsereg felvonulását követően megtámadják a Lublin–Cholm térségében gyülekező orosz csapatokat; a maradék egységek pedig északi és észak-keleti irányú offenzívával fedezik azt előrenyomulást. Az elképzelésben szerepet játszott, hogy Helmuth von Moltke német vezérkari főnök 1909-ben megígérte Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) osztrák–magyar vezérkari főnöknek, hogy Kelet-Poroszországból kiinduló, Siedlce irányában időben koordinált előrenyomulással támogatják az osztrák–magyar akciót. De német részről nem történt semmiféle gyakorlati lépés, s az osztrák–magyar felet a 8. hadsereg elégtelen erejéről sem értesítették. Ezzel szemben a k.u.k. főhadiszállás német összekötő tisztje, Hugo von Freytag-Loringhoven folyamatos offenzív akciókat sürgetett Conradnál, amelyet ő megtagadott.¹⁹

A háború első hónapjaiban a központi hatalmak részéről a szó későbbi jelentése szerinti „front” keleten még nem jött létre. Délen az osztrák–magyar felvonulási terület – a Monarchia számára a fő háborús hadszíntér – és északon a német – a Legfelső Hadvezetés szemében a háború kezdetén mellékhadszíntér – sem földrajzilag, sem operatív módon nem kapcsolódtak egymáshoz. A német–orosz határ nagy részét – főleg Sziléziában, Posenben és Nyugat-Poroszországban – csak gyenge, másod- és harmad vonalbeli erők védték. Ausztria–Magyarország a fő háborús hadszínterén kívül 2,5 gyalogos hadosztályt és egy lovas hadosztályt ajánlott fel Krakkó biztosítására.

A felső-sziléziai ipari terület biztonságosabb védelme érdekében a német csapatok augusztus 3-án megszállták Czeszochowát és Kaliszt (Kalisch). Utóbbi várost – állítólag a német polgári lakosság elleni támadások „megtorlásaként” – augusztus 7–8-án tüzéséggel rommá lőtték és nagy részét felégették.²⁰

(*A német nagyvezérkar*) A politikai vezetés irányvonalait a német nagyvezérkar alakította át katonai intézkedésé. Feladatai közé tartozott a haderőtervezés, a mozgósítási- és felvonulási tervezés, a bevetések tervezése és vezetése, a szállítás-, a kiképzés és személyügyi tervezés. A porosz „szárazföldi hadsereg vezérkara” a szászországi, württembergi és bajor vezérkari tisztekkel együtt a központi, berlini „nagyvezérkarban” folytatta a birodalom katonai tervezését. A további tagolódást a csapatok vezérkara, illetve a hadosztályok vezérkari tisztjei alkották. A nagyvezérkar főnökét a „vezérkar főnökének” nevezték, s egyidejűleg valamennyi vezérkari tiszt szakmai előjárója volt.

A vezérkar rendkívüli politikai befolyásra tett szert, mivel 1883 óta a parancsnokló tábornokokkal és főparancsnokokkal együtt közvetlenül a császárhoz, mint a birodalom „legfőbb hadurához” s Poroszországban a „szárazföldi hadsereg főnökéhez” tartoztak, így a katonai döntésekben megkerülhették a kancellárt és a Reichstagot. Ez volt az első világháború katasztrófájának egyik oka, mivel a katonai vezetés kibújt a politikai ellenőrzés alól. Így a Schlieffen-terv egyedüli haditervként olyan dogmává fejlődhetett, amelybe a birodalom mérvadó politikusait sem avatták be. A szárazföldi hadsereg terveit pedig még a haditengerészet vezetése sem ismerte.

A „nagyvezérkar” több osztályra tagolódt. Az 1. osztály Oroszországgal foglalkozott, a 2. osztály a „német” részleg volt, amely a felvonulási terveket dolgozta ki, s két szekcióra tagolódt. Az első szekció a német hadsereget érintő valamennyi, békeidőben érvényes háborús kérdéseket (kiképzés, felfegyverzés, szervezet) intézte, de kiterjedt hatásköre a határvédelemre és a hadsereg felvonulására is mozgósítás esetén. A második szekció a védelmi készségre és a német erődökre vonatkozó kérdésekkel foglalkozott. 1908-tól hozzá tartozott a műszaki szekció is, amely az egyre fontosabb katonai technikával foglalkozott. Külön részleg kezelte a vasútügyet. A 3. osztály Franciaországgal és Angliával, a 4. osztály ezen államok erődítményeivel, az 5. osztály Olaszországgal és Ausztria–Magyarországgal, a 6. osztály pedig a császári hadgyakorlatok tervezésével foglalkozott. További osztályok a sajtó, a diplomácia és az ügynöki jelentések révén a föld további államainak politikájáról és katonaságáról informálódtak, s tartották ismereteiket aktuális szinten. Mellettük még hadtörténeti osztályok, a vezérkari utazásokat szervező osztály és a térképészeti osztály működött. A nagyvezérkarban valamennyi munka a főszállás-mester kezében futott össze, aki az osztályvezetők előjárója volt.

A német vezérkar főnöke 1906. januártól 1914. szeptember 14-ig Helmuth von Moltke vezérezredes, 1914. szeptember 14-től 1916. augusztus 29-ig Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornok, 1916. augusztus 29-től 1919. július 3-áig Paul von Hindenburg vezértábornagy volt. Első főszállás-mester, mint állandó helyettes 1916. augusztus 29-től 1918. október 26-áig Erich Ludendorff gyalogsági tábornok, 1918. október 30-ától 1919. július 15-éig pedig Wilhelm Groner altábornagy volt.

A nagyvezérkar Oroszország elleni kezdeti elképzelése ugyan a határ menti német területek defenzív megőrzésére irányult, de számolt a Felső-Oderától, Posen erődjétől és az Alsó-Visztulától keletre eső területek, vagyis Szilézia, Posen és Nyugat-Poroszország részeinek, mindenekelőtt azonban az egész Kelet-Poroszország provincia esetleges kiürítésével is.²¹ Csak a fenti vonalra kikényszerített visszaszorulás esetén kellett a helyi parancsnokoknak teljes erejüket bevetni, s tartani magukat a nyugati hadszíntérről megérkező erősítésig. A háború előtt kiépített Visztula–Nogat vonaltól keletre (a megerősített Thorn, Kulm, Graudenz és Marienburg helységekkel) csak a biztos siker kilátásával lehetett csatákat kezdeményezni. A terv szerint a kelet-poroszországi német csapatok az egymástól tavakkal és kiterjedt erdőségekkel elválasztott orosz egységeket megtámadhatták és helyi sikereket érthettek el. Ezt az aktív védekezést főleg csak a földrajzilag kedvező

Gumbinnen–Angerapp–Mazúri-tavak vonalon alkalmazhatták. 1914. augusztus közepén a 8. német hadsereg főparancsnoksága (AOK) a nyugatra támadó 1. orosz hadsereg északi szárnyát a Gumbinnen–Angerapp térségből szándékozott megtámadni, bekeríteni és szétzúzni.

Ettől eltérően Hermann von François, az I. német hadtest parancsnokló tábornoka (aki úgy vélte, hogy von Prittwitz vezérezredes túlságosan „óvatosan” cselekszik) két gyalogos hadosztályát, valamint a hadtest rendelkezésére bocsájtott egységeket (az 1. lovas-hadosztályt és a 2. honvédő brigádöt) 1914. augusztus 16-áig nem az előre kijelölt Insterburg és Gumbinnen közötti térségben gyülekeztette, hanem keletre, a határ közelébe toltta előre, s egymástól több mint 60 km távolságban állította fel. Ezzel az I. német hadtest egységeit több mint 40 kilométerrel eltávolította az Angerapp mögött álló 8. hadsereg főerőitől. Az intézkedésről a 8. hadsereg főparancsnoksága augusztus 17-éig nem értesült.

François többször felderítést rendelt el az orosz határt is átlépve, s ilyen akciót tervezett augusztus 17-ére is. Az I. német hadtestnél nem számoltak nagy orosz támadással, jóllehet augusztus 16-án este Eydtkuhnennél, az 1. gyalogos hadosztály frontja előtt az orosz gyalogság és tüzérség készülődését figyelték meg. Augusztus 17-én reggelre François felügyeleti állal bejelentkezett az 1. gyalogos hadosztálynál.

(Stallupönen – 1914. augusztus 17.) Augusztus 17-én azonban az orosz 1. (Nyeman-) hadsereg a déli Suwalkitól az északi Schillehnen közötti teljes fronton megindította a nyugati irányú támadást. Az orosz III. és XX. hadtest támadásának fő iránya a német 1. gyalogos hadosztály állásai ellen irányult. Amikor reggel 8 óra tájban François megérkezett a hadosztályhoz, annak két brigádját Stallupönentől északkeletre, keletre és délkeletre már három orosz gyalogoshadosztály erői támadták. Dél tájban mindkét szárnyon a német egységek bekerítése rajzolódott ki. Ennek ellenére François és a hadosztály parancsnoka, Richard von Conta altábornagy az állások tartását rendelte el. François figyelmen kívül hagyta a 8. hadsereg parancsnokságának 14 óra tájban megérkezett parancsát, amely őt a csata félbeszakítására és a Gumbinnen irányába való visszavonulásra szólította fel. Eközben a csatazajra figyelmes lett Adalbert von Falk altábornagy, a 2. gyalogos hadosztály parancsnoka, és saját felelősségére hadosztálya négy zászlóalját elindította északi irányba az 1. gyalogos hadosztály támogatására. Az egység késő délután érkezett meg a csatamező déli részére, s Görítettennél beleütközött a 27. orosz gyalogos hadosztály szárnyába, amelyet éppen az I. Frigyes Vilmos király gránátos-ezred támadott. A kevés harci tapasztalattal rendelkező orosz hadosztály soraiban pánik tört ki, s néhány ezredük menekülésszerűen igyekezett vissza a határ irányába. A határfolyón való átkelésükkor a közvetlen irányzással tüzelő német tüzérség súlyos veszteséget okozott az oroszoknak, s több ezer orosz katona megadta magát; egyedül a 105. gyalogos ezredük 3000 embert veszített.

Az északi szárnyon a német egységek a délután folyamán folyamatosan visszavonultak Stallupönen irányába. A sötétség beköszöntével az orosz parancsnokok leállították támadásaikat. A csata során az orosz egységek északon bekerítették a német állásokat és estére elérték a Stallupönentől 40 km-re észak-nyugatra fekvő Kussent. Így az 1. német gyalogos hadosztályt az a veszély fenyegette, hogy rövid időn belül elvágják a Gumbinnen–Insterburg térségtől. Estére egy orosz brigád Stallupönentől délnyugatra is benyomult a német állások hátába. De François még mindig vonakodott visszavonulást elrendelni. Ehelyett azt tervezte, hogy másnap folytatja a csatát, jóllehet teljesen világos volt, hogy az orosz túlerő még nagyobb lesz. Csak a 8. hadsereg újabb parancsára indította el késő este csapatait Gumbinnen irányába. Az I. hadtest Gumbinnen térségében egyesült a 8. hadsereg fő erejével, majd Gumbinnennél megütközött az orosz egységekkel.

(*A gumbinneri csata – 1914. augusztus 19–20.*) A gumbinneri csata során az orosz csapatok rövid ideig elfoglalták Kelet-Poroszország kétharmadát. Betörésüknek majd a tannenbergi (1914. augusztus 26–30.) és a Mazúri-tavaknál (1914. szeptember 6–14.) folyó csaták vetettek véget. Felső-Elzász, Lotaringia és a gyarmatok mellett így Kelet-Poroszország a német császárság azon kevés területei közé tartozott, amelyek közvetlen harci cselekmények színhelyei voltak. Az orosz támadás miatt pedig a háborút korábban ellenző szociáldemokrácia is a rendszer oldalára állt.

II. Miklós orosz cár (1868–1918) 1914. július 30-án rendelte el az orosz mozgósítást. Jóllehet mindez augusztus közepére még nem zárult le (a német katonai vezetés 6–8 hetes orosz felvonulási idővel számolt), de Franciaország és Nagy-Britannia az oroszoknál gyors beavatkozást sürgetett a nyugati front tehermentesítése és a Német Birodalom szorongattatása érdekében. Ezért 1914. augusztus közepén a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) és a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) 450 ezer katonával – Zsilinszkij tábornok főparancsnoksága alatt – bevonult Kelet-Poroszországba, hogy bekerítse és megsemmisítse a 150 000 fős 8. német hadsereget. Az 1. orosz hadsereg már 1914. augusztus 17-én Schirwindt térségében 40 km-re benyomult Kelet-Poroszországba. Stallupönen mellett itt már aznap megütközött a Hermann von François tábornok vezette I. német hadtesttel. Maximilian von Prittwitz tábornok a Mazúri-tavaktól északra, az Angerapp mentén állította fel hadseregét. Itt akarta az orosz egységeket megtámadni és két oldalról bekeríteni. Kelet-Poroszország déli határait pedig csak a Friedrich von Scholtz tábornok vezette XX. hadtest védte.

Augusztus 19-én az oroszok több helyen támadtak, de mindenütt visszaverték őket. Másnap reggel német ellentámadás indult. Az északi szárnyon az I. német hadtest támadása sikeres volt, s visszaszorította az orosz 1. hadsereg jobb szárnyát. A középső frontszakaszon az August von Mackensen vezette XVII. hadtestet a kezdeti sikerek után visszavetették kiinduló állásaikba, miközben súlyos, 8000 fős veszteséget szenvedett, s 1000 német katona hadifogságba került. A déli frontszakaszon az Otto von Below I. tartalék-hadtest és a 3. tartalék hadosztály kisebb összecsapásokba keveredett a IV. orosz hadtesttel. Mindkét oldalon a következő napi összecsapásra készülődtek.

Amikor jelentések érkeztek arról, hogy a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg a Mazúri-tavaktól nyugatra átlépte a déli határt, Prittwitz félbehagyta a csatát és kiadta a parancsot a Visztula mögé való visszavonulásra. A kényes helyzetben – a Moltke vezérőrnagy vezette vezérkar utasításához tartva magát, miszerint szükség esetén, hadserege vereségét elkerülendő feladhatja Kelet-Poroszországot és visszavonulhat a Visztula mögé – kibújt a bekerítés és Szamszonov hátbatámadásának veszélye alól.

Hadseregének vezérkarában azonban Paul Grünert vezérőrnagy, főszállás-mester, valamint Max Hoffmann alezredes, első vezérkari tiszt úgy vélte, hogy a következő nap sikerrel kecsegtethet. Prittwitz a visszavonulással eljátszaná a lehetőséget, hogy leverje az 1. orosz hadsereget, s megtámadja az előrenyomuló 2. hadsereget, amelyik menetből még nem lenne azonnal harcra kész. Prittwitz, valamint vezérkari főnöke, Georg von Waldersee vezérőrnagy azonban ragaszkodtak döntésükhöz.

A gumbinneri csata döntetlenül végződött, de az oroszok nem vonultak vissza. A németek 15 000, az oroszok 16 500 főt veszítettek. A német hadsereg hadtápfelügyelete azonban kiadta az átgondolatlan és végzetes parancsot a gabonataralékok és az állatállomány Visztula mögé szállítására. Végtelen sorban, porban és hőségben a menekültek százezrei indultak nyugatra. A nagy főhadiszálláson szintén úgy vélekedtek, hogy elsietve adják ki a visszavonulási parancsot. Sőt Prittwitz a koblenzi főhadiszálláson tartózkodó Moltkéval folytatott telefonbeszélgetés során még a Visztula vonalának megtartását is

kétségbe vonta. Moltkénak az volt az érzése, hogy Prittwitz alkalmatlan a helyzet kezelésére, ezért a császárnál leváltását kezdeményezte, aki elfogadta a javaslatot.

1914. augusztus 22-én felmentették Prittwitzet és Walderseet.²² A hadsereg új parancsnoka Paul von Hindenburg (1847–1934) gyalogsági tábornok, vezérkari főnöke pedig Erich Ludendorff vezérőrnagy (1865–1937) lett. Hindenburg már három éve nyugdíjban volt, Ludendorff pedig a német mozgósítás után a nyugati front 2. hadseregének főszállás-mestereként szolgált, s a belga Liège elfoglalásával tüntette ki magát.

Különvonattal azonnal a kelet-poroszországi Marienburgba szállították őket. A két porosz tisztnek szóba sem jöhetett az ős-porosz provincia harc nélküli kiürítése. Az orosz főparancsnokság nem tudott a német vezető-váltásról, s a gumbinneri csata félbeszakítása miatt abból indult ki, hogy a németek kiürítik Kelet-Poroszországot.

(A tannenbergi csata: 1914. augusztus 26. – augusztus 30.) Kelet-Poroszország földrajzi helyzete az orosz területbe való benyúlásával stratégiailag különösen sebezhető volt. Oroszország rosszabb infrastruktúrája miatt a Schlieffen-terv Franciaország és Oroszország párhuzamos hadüzenete esetén azzal számolt, hogy Franciaország négy héttel gyorsabban mozgósíthat. Ezért az egész hadsereget Franciaország ellen kell küldeni. A német Legfelső Hadvezetés hét hadsereget állomásoztatott a nyugati fronton, hogy gyors győzelmet érjen el Franciaországgal szemben. A júliusi válságot Oroszország azonban már a mozgósításra használta fel, így a helyzet teljesen megfordult. A provinciát csak a 8. hadsereg védte, s csapatainak gyengesége miatt különösen veszélyeztetett volt. Ezzel a körülménnyel az orosz nagy főhadiszállás már a háború előtti terveiben számolt. Az orosz főparancsnokság nyugati szövetségesei tehermentesítése érdekében két hadsereget küldött Kelet-Poroszország ellen: mint említettük, a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) keletről, az Alekszander Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) délről nyomult be Kelet-Poroszországba.²³

A csata valójában a kelet-poroszországi Allensteintől délre zajlott; a német 8. hadsereg 153 000, az orosz 2. hadsereg pedig 191 000 katonát küldött a csatamezőre. Az ütközet a német csapatok győzelmével és a Kelet-Poroszország déli részébe nyomult orosz erők szétverésével végződött. A németek 3436 halottat veszítettek, s 6800 katonájuk sebesült meg; az oroszok kb. 30 000 halottat és sebesültet veszítettek, s mintegy 95 000 katonájuk került hadifogságba.

Kezdetben a német média „allensteini csatáról” beszélt, s propagandacélokból csak később, Hindenburg kívánságára nevezték át tannenbergi csatának. Valójában nem Tannenberg (ma: Stębark), hanem Hohenstein fekszik közvetlenül a fő harci területen. A névváltoztatással a német történetírás feledtetni kívánta a Német Rend 1410-ben elszenvedett vereségét a Lengyel–Litván Uniótól.²⁴

A hadsereg Hindenburg–Ludendorff-féle új vezetése a visszavonulásból fejlesztette ki a tannenbergi ütközetet. Az újabb kutatások szerint a német rádiófelderítésnek is szerepe volt a győzelemben. Békeidőben ugyanis csak két későbbi hadviselő országban működött desiffráló osztály: az Osztrák–Magyar Monarchiában és Franciaországban. Az első világháború kitörésével azonban a 20. század kezdetétől használt rádiókészülékek új lehetőséget kínáltak a hírszerző szolgálatoknak.

A hadászati rádiófelderítés 1914 őszén Kelet-Poroszországban született meg, amikor a németek a tannenbergi csatában lehallgatták az oroszok kódolatlan rádióüzeneteit. Andrejev őrnagy, az orosz hadsereg rejtjelező irodájának vezetője saját soraikban lévő áruólktól tartva ugyanis túlságosan későn rendelte el a titkos kódkönyvek szétszétadását. A rejtjelezetlen rádiózás megbosszulta magát s végül is vereséghez vezetett.

Az első elkeseredett harcokra 1914. augusztus 17–20-a között kerül sor Gawaiten–Gumbinnen térségében. Mivel a legtöbb orosz egység még semmiféle kódkönyvet nem kapott, a rádiósok kénytelenek voltak rejtjelezetlen szövegeket továbbítani. Nem is sejtették, hogy Königsbergben két oroszul jól beszélő német minden elfogott orosz rádióüzenetet megvizsgált: Bauermeister hadnagy, a Szentpétervárról időben visszarendelt IIIb osztály ügynöke, s Deubner bölcsész professzor, akik így pontosan követni tudták az ellenség mozgását. Hoffman őrnagy, a német 8. hadsereg első vezérkari tisztje azonnal kigondolt egy tervet, amely a tannenbergi csata alap gondolata lett: a két legerősebb német hadtestet le kell választani a Nyeman-hadseregről és a 8. hadsereg súlypontját Kelet-Poroszország déli részére áthelyezve be kell keríteni a Narew-hadsereget.

1914. augusztus 21-én este a 2. orosz hadsereg 70 kilométer széles frontvonalon, a határt átlépve nyomult előre Kelet-Poroszországban. Amikor Prittwitz tábornok értesült a Narew-hadsereg támadásáról, félbe akarta hagyni a gumbinneri csatát, hogy visszavonuljon a Visztula mögé. Ezzel elveszett volna Kelet-Poroszország, s talán Berlin is veszélybe került volna. A Legfelső Hadvezetés azonnal visszarendelte Prittwitzet s utódjául a nyugalmazásból visszahívott Hindenburg vezérezredest, vezérkari főnökké pedig Ludendorff vezérőrnagyot nevezte ki.

Hindenburg augusztus 23-án 14 órakor érkezett meg Marienburgba, s átvette a 8. hadsereg főparancsnokságát. Pontosan ismerte az orosz hadseregszámokat: három nappal korábban, a gawaiteni harcok végén egy halott orosz katonatisztnél megtalálták Zsilinszkij tábornok részletes hadművelleti utasításait. Ugyanakkor lehallgattak egy orosz rádióüzenetet, amely többek között támadási parancsot adott az 1. orosz hadsereg 4. hadtestének. Időközben a németek megerősítették lehallgató szolgálatukat. A 8. hadsereg öt mozgó állomáson kívül három szilárd telepítésű és nagy teljesítményű, a königsbergi, a graudenzi és a thorni erődben elhelyezett állomással rendelkezett.

Hindenburg haditerve lényegében már augusztus 23-ára elkészült. A 8. hadsereg minden erejét összevonta a Narew-hadsereg elleni támadáshoz. A Nyeman-hadsereg feltartóztatására csak könnyűlovassági és népfelkelő egységek vékony védelmi vonalát állította fel. Augusztus 25-én reggel lehallgatták Szamszonov rádió kiadott parancsát, így Hindenburg már pontosan ismerte szándékaikat és tagozódásukat. Augusztus 26–30-a között a 8. német hadsereg körülfárta és felmorzsolta a 2. orosz hadsereget, s kivívta a tannenbergi győzelmet. Az orosz veszteség mintegy 50 ezer halott vagy eltűnt, 92 ezer sebesült és óriási mennyiségű hadianyag volt. Emlékirataiban Hindenburg azonban később nem említette a lehallgatott rádióüzeneteket.²⁵ Rövidesen mindketten nemzeti hőssé váltak. A tannenbergi és a Mazúri-tavi csaták egyértelművé tették, hogy Németország védelmi háborút folytat.

A tannenbergi vereség okaira Danyilov tábornok – az orosz hadsereg főszállás-mestere – emigrációjában így emlékezett: „A hiányos felderítés, a rosszul megszervezett kapcsolattartás, a helyzet hibás értékelése és egyéb durva hiányosságok okozták a vereséget. Ezek a hiányosságok háborús felkészültségünk elégtelenségéből következtek, ami felszínre is került a legtapasztaltabb és legügyesebb ellenségünkkel való első komoly összecsapásnál.”²⁶

(Paul von Beneckendorff und von Hindenburg tábornagy) 1847-ben született Posenben (ma: Poznań, Lengyelország), apai ágon neves arisztokrata család sarjaként. Apja porosz katonatiszt volt. Tizenegy éves korától a wahlstatti, majd a berlini kadétiskola hallgatója volt. Fiatal tisztként részt vett az 1866. évi, majd az 1870–1871. évi porosz–francia háborúban. 1878-ban a német vezérkarhoz került. 1879-ben házasságot kötött Gertrud von

Sperlinggel, akitől három gyermeke (egy fiú és két lány) született. 1911-ben tábornoki rendfokozatban, önszántából visszavonult az aktív szolgálattól.

1914 augusztusában azonban visszahívták katonai szolgálatra és Ludendorff tábornokkal együtt rábízta a kelet-porosországi német haderő vezetését. A „H & L cég” (Hindenburg és Ludendorff) stratégiai zsenialitásának köszönhetően a német hadsereg kiválón védekezett a nagy orosz túlerővel szemben. A tannenbergi csatában aratott győzelem Hindenburgot nemzeti hőssé tette, és megbízták a keleti front főparancsnokságával. Itt erős befolyása volt az osztrák–magyar csapatokra is. A második Mazúri-tavaki csatában elért győzelemnek köszönhetően már Kelet-Porosország megmentőjének tartották. Feltörte az orosz erődítmény-gyűrűt (Kovno, Grodno, Novo Georgijevsk, Ivangorod, Breszt-Litovszk, Vilna), amelyeket a békekötés után sem tervezett visszaadni.²⁷

1916 augusztusában Erich von Falkenhayn utódként az egész német császári haderő vezérkari főnöke lett; a keleti front főparancsnokságát pedig Lipót herceg vette át. Ludendorff főszállás-mesterrel a Német Birodalom teljes gazdasági erejét a háború folytatására összpontosította.

A nyugati fronton megállította az antant előretörését, és kiépítette az ún. Hindenburg-vonalat. Románia hadba lépése után a német és osztrák–magyar hadsereg gyorsan legyőzte a román hadsereget. 1917. decemberben az Orosz Birodalom is feladta a küzdelmet, s majd 1918 márciusában különbékét kötött a Német Birodalommal. Mivel a nyugati front szárazföldi hadműveleteiben nem sikerült döntést kicsikarnia, meghirdette a korlátlan tengeralattjáró-háborút, hogy elvágja Anglia Amerikából érkező utánpótlását.

Személyesen felügyelte az 1918. évi tavaszi nyugati német offenzívát, amely majdnem sikerrel járt. Az Egyesült Államok hadba lépése azonban eldöntötte a háborút. II. Vilmos német császár lemondása után együttműködött a weimari köztársasági kormánnyal. Ő irányította a német csapatok visszavonulását Franciaországból és Belgiumból, s vezérkara segített megszervezni a német szocialista forradalmi megmozdulások leverését. 1919 júniusában ismét visszavonult az aktív katonai szolgálattól. A versailles-i békeszerződés alapján háborús bűnökkel akarták megvádolni, de népszerűsége miatt végül elálltak ettől.

1925–1934 között a weimari köztársaság birodalmi elnöke volt. Monarchista beállítottsága ellenére betartotta a köztársaság alkotmányát. A gazdasági világválság beköszöntekor olyan kormányt nevezett ki, amely inkább neki, mint a Reichstagnak tartozott felelősséggel. Engedélyezte Heinrich Brüning centrum párti kancellárnak a Reichstag feloszlását, ha az nem tanúsít kellő együttműködési szándékot. Emellett ígéretet tett, hogy a Reichstag helyett megteszi a kellő szükségintézkedéseket. A Reichstag feloszlására 1930 júliusában került sor. Az új választások azonban egy még kevésbé kompromisszumra alkalmas helyzetet teremtettek. A küzdelmekben a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt a második legerősebb párttá vált. Brüning ekkor már kizárólag rendeletek útján kormányzott, azonban a gyakorlatban Hindenburg vétőjoggal rendelkezett, mivel a rendeletek érvénybe léptetéséhez az ő aláírására volt szükség.

Polgárháborútól tartva 1933. január 30-án kinevezte Hitlert a birodalom kancellárjának; az új kormánynak még csak két nemzetiszocialista tagja volt Wilhelm Frick és Hermann Göring személyében. Hindenburg nem tudott ellenállni a nemzetiszocialisták egyre nagyobb befolyásának, de a nemzeti hőst még Hitler sem merte eltávolítani. 1934. augusztus 2-i halála után teljesen kiépült a nemzetiszocialista diktatúra Németországban.

(Orosz megszállás Kelet-Porosországban 1914 nyarán) Két hónappal később egy újabb, céljaiban korlátozottabb orosz offenzíva ugyan Kelet-Porosország keleti részeinek ideiglenes megszállásához vezetett, de elakadt az Angerapp és a Mazúri-tavak mentén időközben kiépített német állásokon. Ekkorra a német–oros front már délre helyeződött át.

Kelet-Poroszországban az augusztusi orosz megszállás után a német polgári lakosságot rendkívüli szenvedések és atrocitások érték: ezreket deportáltak Szibériába, civileket gyilkoltak és erőszakoltak meg, vagy kémkedéssel vádolva kivégeztek. Mindennaposak voltak a gyűjtogatások és a fosztogatások; az oroszok 39 várost és közel 2000 falut romboltak le.

Az embertelenség és a barbarizmus ezen inváziója miatt 1914. október 4-én 93 német értelmiségi *Felhívás a kulturális világhoz* című beadványukban azt írták, hogy keleten „a föld az orosz hordák által lemészárolt asszonyok és gyermekek vérére issza”. A kelet-poroszországi károkat nem a háború rovására írták, hanem az ellenfél rombolási örületének tulajdonították, amely elpusztította a megszállt területeket és gátlástalan hadviselést folytatott.

Hindenburg és Ludendorff 1915 első hónapjaira végleg kiszorította az orosz csapatokat Kelet-Poroszországból, majd több mint félmillió német katona győzedelmesen bevonult az új országokba. A központi hatalmak sohasem ismert sikereket értek el. Visszaszerezték Galíciát, s augusztus–szeptemberben elfoglalták Varsót, Kaunast, Breszt-Litovszkot és Vlnát. 1915 szeptemberében a front Riga előtt stabilizálódott. Az orosz csapatokat 500 kilométerre vetették vissza; elveszítették egész Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet (Dél-Lettország) és Nyugat-Ukrajnát, vagyis egy franciaországnyi területet.²⁸

A német katonákat mélyen megrendítette az újonnan elfoglalt területek pusztítási szintje. A háború rendkívül súlyosan érintette a régiót. Az orosz politika „felperzselt föld”-taktikája (amelynek jegyében területet csak teljesen lerombolt és kaotikus állapotban lehetett átengedni az ellenségnek, miként Oroszországban 1812-ben, a napóleoni időkben történt) és a lakosság tömeges menekülése eddig ismeretlen mérvű sivárságot hagyott hátra. A „felperzselt föld” infrastruktúráját feltűnő alapossággal rombolták szét. A vasúti síneket felszaggatták, a vasútállomásokat felgyújtották, a távíróvezetékeket levágták, a hidakat levegőbe röptették, a földeket felgyújtották, a kormányhivatalokat és archívumokat evakuálták. A tömeges menekülést a német hódítótól való félelem, részben azonban a hivatalos orosz politika váltotta ki. Az orosz kormánystatisztikákban a menekültek számát 1915 végéig minimum 3,3 millióra becsülték, s a későbbi kelet-európai menekülési hullám kezdetét jelentették. A „felperzselt föld” taktikája ugyanakkor a német hadvezetés számára igazolta az ellenfél korábban hirdetett szörnyűségeit, illetve bizonyosságot jelentett, hogy az orosz kormány feladta igényét az érintett területre.²⁹

(*Orosz kémkedés a Monarchia ellen*) A cári birodalom kiváló kém szolgálattal rendelkezett, amelynek a háború előtti években egyre gyakrabban sikerült belső információkat szereznie a Monarchia háborús terveiről. Mindez főleg az ügyes orosz katonai attasékhöz fűződött, akiknek sikerült k.u.k. tisztet informátorként megnyerniük, közöttük Alfred Redl ezredes, a Monarchia hírszerző szolgálatának (*Evidenzbüro*) főnök-helyettesét, aki 1912 októberétől a VIII. hadtest vezérkari főnöke volt. A homoszexuális, vérbajos tiszt költséges életmódja fenntartásához az oroszoknak, a franciáknak és az olaszoknak tíz éven keresztül árusította a mozgósítási utasításokat és a Monarchia vezérkarának a cárizmus elleni mozgósítási terveit. Később Bécsben voltaképpen nem voltak tisztában az elárult információk tényleges szintjével. Tevékenységének köszönhetően a bécsi katonai vezetők 75 orosz hadosztály létezéséről egyáltalán nem is tudtak. Állítólag egyedül 1912–1913-ban csaknem 60 000 koronát keresett árulásával, miközben a hírszerző szolgálat éves működési kerete ekkor 150 000 korona volt. Leleplezése után öngyilkosságra kényszerítették.³⁰

A háborúra készülődő cári birodalom nemcsak a Monarchia hatalmi centrumaiban kémkedett, hanem mindent elkövetett, hogy Galíciában, a Monarchia hadseregének legfontosabb felvonulási térségében is szoros információs hálózatot építsen ki. Főleg az ott élő rutén lakossági csoportokra vetettek szemet: az Oroszországhoz való kulturális közel-

ségük s nehéz anyagi helyzetük miatt különösen kedvező feltételek kínálkoztak az orosz külföldi hírszerzés számára.

Conrad vezérkari főnök és munkatársai idegesen követték a galíciai helyzetet és meszsze túlbecsülték a cári hírszerzési toborzás sikereit. August Urbaski von Ostrymiecz, a hírszerző szolgálat vezetője egyenesen úgy vélekedett, hogy a Monarchiát 1914 előtt szabályosan „elárasztották” az ellenséges ügynökök. E fenyegető fejlemény a hadseregvezetés véleménye szerint nemcsak az orosz kémkedésre, hanem a polgári közigazgatás passzivitására volt visszavezethető, amelynek nem sikerült a Galíciába való „beszivárgást” megállítani. Számos magas rangú csapatparancsnok véleménye szerint a polgári közigazgatás elégtelen fellépése a „ruszsofil” fertőzés ellen a háború kitörése után nagy hatással volt a k.u.k. hadsereg és Galícia rutén lakosságának viszonyára.

Az ellenségeskedések kitörését követően a Monarchia egységei többször megtámadták e lakossági csoportokat, abban a meggyőződésben, hogy a „belső ellenség” együttműködik a külső ellenséggel, Oroszországgal, s a „rutén árulás” akadályozza a Monarchia katonai céljait. S nemcsak árulással, hanem a harcokban való aktív részvétellel is vádolták őket. A Monarchia katonáinak így nemcsak a reguláris orosz csapatok ellen kellett védekezni, hanem a háterszággal is harcba álltak. Szinte minden helységben előfordult, hogy a parasztok hátulról rálöttek a Monarchia katonáira. Akiket elfogtak, hadbíróság elé állították.

Az oroszok az informátorok számának növelésére gyakorta „gyermekkémekeket” is alkalmaztak, akik koldulással férkőztek a katonai oszlopok közé.³¹ A kiterjedt kémháló – amely az északkeleti fronton láthatóan tovább bonyolította a k.u.k. csapatok helyzetét – szétzúzására a hadseregvezetés parancsára rendkívüli brutalitással jártak el. A helyzet csak az 1915. nyári, sikeres offenzívát követően javult, amikor a központi hatalmak visszaszerezték Galíciát. A Monarchia hadsereg-parancsnoksága ekkor megkísérelte fékezni a csapatok lakosság elleni atrocitásait, mert felismerte, hogy az erőszakos fellépés ellentétes hatást váltott ki, s inkább támogatta, mintsem fékezte a rutének együttműködését a cári birodalommal.³²

(Az Oberost felállítása) A német katonák első, közvetlen találkozása a keleti területekkel és emberekkel alapvető jelentőségű volt számukra a régió későbbi megítélésében. Egyik legfontosabb felismerésük e területek különbözősége volt, amelyek csak felszínesen alkották az Orosz Birodalom egységét.

A német tisztek és katonák számára ezek az országok rendkívül elmaradottnak tündek, mintha visszatértek volna a múltba. A mezőgazdaság primitív módszerei, a modern erdőgazdaság hiánya és az erdők hasznosításáról való lemondás, az utak, épületek és falvak rossz állapota rossz benyomást keltett soraikban. A másik feltűnő körülmény számukra e területek etnikai sokszínűsége volt: itt litvánok, zsidók, lengyelek, lettek, oroszok, ukránok, beloruszok, tatárok éltek; később észtekkel és német kisebbségekkel is találkoztak, főleg a balti provinciák balti-német felső rétegeként. Ők hasonlóan tündek a birodalmi németekhez, de mégis idegenek maradtak számukra. A térségben az etnikai identitás rendkívül vegyes képet mutatott; voltak, akik azt sem tudták, milyen nemzetiséghez tartoznak, mások pedig váltogatták nemzetiségi hovatartozásukat.

A keleti német hadműveletek jobb koordinációja érdekében 1914. november 1-jén a Baltikumban új német parancsnokságot (*Oberbefehlshaber Ost*, röviden *Ober Ost* vagy *Oberost*) állítottak fel, amelynek élére Hindenburg és Ludendorff került, akik kezdettől fogva szinte korlátlan önállóságot élveztek. A két katonai vezető a 8. és 9. hadsereg, Kelet-Poroszország, Nyugat-Poroszország, Pomeránia, Posen és Szilézia provinciák va-

lamennyi német egysége és szolgálati helye mellett még a 3 millió lakosú, a fenti területekkel azonos nagyságú Oberost korlátlan ura is lett. Jóllehet a vele kapcsolatos végleges politikai célokról az ellentétes érdekek miatt még hosszadalmas vita folyt Németországon belül s a Monarchiával is, ezért számos rögtönzött intézkedés született.

Ludendorff kiépítette a német katonai megszállási politika modelljét. Hivatástudattal és technokrata módon, személyesen válogatta ki szakképzett német közigazgatási szakembereit. A rendkívül fejletlen és elmaradt viszonyok láttán elsődlegességet élvezett a „rendezett viszonyok” teremtése, majd viszonylag gyorsan az új kezdeményezések kibontakoztatása. Ludendorff közigazgatási kritériumai energiát és szakértelmet sugároztak. Az Oberost-állam központi ideológiai jelszava a „német munka” fogalma volt, amely ebben az értelemben közigazgatási szakértelmet jelentett. A népgazdaságok szétzilált energiáit a produktív célok érdekében német tisztviselők igazgatták; már a háború alatt új struktúrákat igyekeztek teremteni s az országokat úgy fejleszteni, hogy a jövőben szoros kapcsolatot tartsanak fenn Németországgal. Az Oberost hadigazdálkodásában a politikát fentről irányították: a közlekedéspolitikának át kellett fognia a lakosságot és a gazdaságot, a lakosságot pedig hosszú távú kulturális programmal befolyásolni.³³

Az intenzív ellenőrzés érdekében a régió felett „igazgatási hálót” feszítettek ki. A lakosság számára rendőri felügyelettel útleveleket bocsájítottak ki. Az ellenőrzés módszereihez tartozott a népszámlálás és az új közigazgatási határok kijelölése, amelyeket engedély nélkül nem lehetett elhagyni, még akkor sem, ha a szomszédos és összetartozó helységeket mesterségesen választották el egymástól. A közigazgatási utasítások betartását szigorúan ellenőrizték. Mivel néhány helyi nyelvben hiányoztak az adminisztratív rendeletek bizonyos fogalmai, a németek új szavakat is alkottak.

A német szervek elsődleges érdeke a régió gazdasági ellenőrzése, s a mezőgazdasági tartalékok kizsákmányolása volt a brit tengeri blokád gyengítése érdekében. Bevezették a munkaerő, a tartalékok és az eszközök kényszer-rekvirálását. A gazdasági ellenőrzés szigorú intézkedésekkel járt. A teljes termést lefoglalták, a lovakat rekvirálták, s a többi hadigazdaságilag fontos nyersanyagot begyűjtötték. A terület gazdag erdőállományát kényszermunkás-zászlóaljakkal termelték ki.

A lakosság ellenőrzésének másik fontos indítéka a fertőző betegségektől (tifusz, málária, kolera, flektífusz) való félelem volt, mivel a járványok veszélyeztették a német csapatokat. Ezért kötelező oltásokat s fertőtlenítéseket rendeltek el, felügyelték a városok csatornahálózatát, s katonai bordélyházakat rendeztek be. Lezárták és fertőtlenítették a járvánnyal sújtott városi negyedeket. A megszállt területeken laboratóriumok és vizsgálati központok hálózatát építették ki, egyfajta tudományos előőrsöket az első világháború biológiai háborújában. A munka hasznos, de egyúttal veszélyes is volt; Lengyelországban az ötven katonarvos közül tíz tifuszban halt meg.³⁴

A nép és a tér kategóriákban gondolkodó német katonai adminisztráció elismerésre méltó s átfogó kulturális programot dolgozott ki a totális háború hallatlan anyagi igényei mellett. Folyóiratok jelentek meg a különböző etnikai csoportok nyelvén, múzeumi kiállításokat szerveztek, archeológiai ásatásokra és archívumi kutatásokra vállalkoztak, hogy a helyi lakosságot közelebb hozzák a régió történetéhez.

A helybeliek üdvözölték az anyanyelvi iskolák alapítását, jóllehet a német nyelv az első osztálytól kezdve kötelező volt, amelyet gyakran idősebb német katonák tanítottak. Katonaruhás színházi kritikusok járták s értékelték a különböző etnikai csoportok színházi előadásait. A politikai témák megvitatását szigorú cenzúra tiltotta meg. A helyieket felszólították, hogy a német kultúra legjavát sajátítsák el, ezért a színházakban ne könnyű szórakoztató darabokat mutassanak be, hanem klasszikusokat. A német nézők különösen

kedvelték Schiller *Wallenstein* című darabját, talán azért, mert a cselekmény a harminc éves háború alatt az akkori világhelyzethez hasonlított. A kulturális program arra irányult, hogy kiszűrje azokat az etnikai csoportokat, amelyek a jövőben további német kulturális támogatásra érdemesültek. Politikai céljaik pedig Kelet-Európában a lengyelekkel szembeni litván ellensúly megteremtését célozták, olyan szerepet, amelyet a fehér-rutének is elfoglalnának majd várható reneszánszuk után.

A keleti területek megszállásának fontos dimenzióját jelentették a német katonák front-élményei is. Keleten összesen 2–3 millió német katona szolgált; évente átlagosan 1,3 millió, kb. fele annyi, mint a nyugati fronton. Élményeik kulcseleme az ismeretlen környezetben való dezorientáció, az emberileg érthető kívánság, s az, hogy mielőbb haza jussanak. A honvágy, a régiótól és az etnikai csoportoktól való félelem összekapcsolódott a betegségekkel való félelemmel. A régiót veszélyesnek és elmaradottnak tekintették. A híres *1914. évi eszmékben* számos német gondolkodó és propagandista úgy vélte: Németország az igazi német kultúra nevében folytat háborút a nyugati civilizáció mesterséges értékei ellen. Ez az ellentét keleten azonban szemlátomást nem érvényesült – itt a német katonák inkább kulturálatlansággal találkoztak, ezért magukat a hierarchia élére helyezték.

Az Oberost parancsnokság rövidesen a német hadvezetés és hadicél-tervezés különösen agresszív katonai–politikai centruma lett. Az orosz offenzíva kifulladásá után Hindenburg és Ludendorff elhatározta, hogy a Hohensalza–Thorn (Toruń) térségből kockázatos támadást indítanak az oroszok Délnyugati Frontjának szárnya ellen. Ehhez néhány napon belül vasúton az egész 9. hadsereget áthelyezték északra. Az 1914. november 11-én induló támadás teljesen meglepte az orosz felet, s váltakozó sikerrel folyó harcok után a németek december 6-án elfoglalták Lództ.

Az akció alatt súlyos viták kezdődtek az Oberost vezetése és a Moltkét felváltó új vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn között. Hindenburg, Ludendorff, és legfontosabb munkatársuk, Max Hoffmann azzal vádolták Falkenhaynt, hogy további csapatszállítások megtagadásával és a nyugati német támadások folytatásával (az első flandriai csata) megakadályozta a háborút eldöntő orosz vereséget. Falkenhayn visszafogottabban ítélte meg a helyzetet, s lehetségesnek tartotta az orosz csapatok visszaszorítását Varsóig.

(A Monarchia első küzdelmei Galíciában és Varsó alatt 1914. augusztus–októberben) Miközben az orosz csapatok szeptember közepén visszahúzódtak Kelet-Poroszországból, a Monarchia ellen felsorakozott hadseregeik jóval sikeresebbek voltak. Mivel az orosz Délnyugati Front és a k.u.k. hadseregek offenzívái szinte egy időben kezdődtek, augusztus második felében több nagyobb ütközetre is sor került, katonák százezreinek részvételével. A kezdeti osztrák–magyar győzelmek (augusztus 22–25: Kraśnik, augusztus 26–31: Komarów) és Lublintól délre történt sikeres előrenyomulásuk ellenére már augusztus végén fordult a kocka. Főképp a jobbszárnyon elszenvedett több vereség (augusztus 26–27: Złoczów, augusztus 26: Brzeżany) és Lemberg elvesztése (augusztus 30.) után Conrad osztrák–magyar vezérkari főnök a már súlyos vereséget szenvedett csapatait ellenoffenzívára utasította, amely a szeptember 7–11-i leMBERGI csatában kudarcot vallott. Az osztrák–magyar főparancsnokság szeptember 11-én elrendelte az általános visszavonulást, amelyet helyenként felbomlási jelenségek kísérték.³⁵ Hozzávetőlegesen 100 000 katona került hadifogságba, s 322 000 volt a halottak és sebesültek száma. Több hadosztály Przemysl erődjébe szorult. A gondokat súlyosbította, hogy a menekülésszerű visszavonulás során nagy mennyiségű hadianyag és kb. 1000 mozdony veszett el, amiért a bécsi kormány és hadsereg-parancsnokság elsősorban német szövetségesét hibáztatta. További támogatásuk elmaradása esetén Conrad különbékével fenyegetőzött.

A Legfelső Hadvezetés azonban cselekvésre kényszerült, mivel az orosz felvonulás közép–Lengyelországban komoly fenyegetést jelentett Szilézia és Posen porosz provinciákra. Ezért a 8. hadsereg részeiből, tartalékosokból és nyugatról kivont egységekből Felső-Sziléziában felállították az új 9. hadsereget, amelynek az 1. osztrák–magyar hadsereggel együtt Varsó és Ivangorod irányába kellett előrenyomulnia. Az akció szeptember 28-án kezdődött és a visztulai csatában tetőzött, ahol osztrák–magyar egységek az október 5-én megindult orosz offenzívával találkoztak, amelyet Varsó térségéből előbb Berlin, majd Krakkó irányába fejlesztettek ki. A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították az orosz előrenyomulást.³⁶

Eközben az osztrák–magyar csapatok december 5–15 között a Limanowa-Lapanow-i csatában legyőzték a Krakkó felé előrenyomuló orosz csapatokat, s Gorlicéig, illetve a Dunajec mögé vetették vissza őket. December második felében az észak-lengyelországi német előrenyomulás megrekedt a Rawka folyónál. Így az év végére keleten is egy folyamatos, de a nyugatitól elmaradó állófront alakult ki.

Az év végre pedig megghiúsultak Oroszország és Ausztria–Magyarország kezdeti operatív tervei, miközben a német fél a háború elején megfogalmazott fő célját – a keleti német területek defenzív megtartását – szinte teljesen elérte. Eközben a szövetséges osztrák–magyar hadsereg olyan vereségeket szenvedett, amelyek következményeit igazából sohasem tudta teljesen kiheverni. 1914 végéig halottakban, sebesültekben, betegekben, hadifoglyokban és eltűntekben 1,264 millió embert vesztett, ebből kb. egymillió embert az orosz fronton.³⁷ A veszteségeket mennyiségileg ugyan nagy nehezen pótolni lehetett, de minőségileg nem. Kelet-Galíciával és Bukovinával értékes agrárterületek és fontos olajmezők veszttek el. A Kárpátok hágóinak védelme még távol tartotta az orosz csapatokat a magyar alföldre való betöréstől. Az év végéig tovább erősödött a Monarchia katonai és politikai függősége a Német Birodalomtól, miközben vele párhuzamosan erősödött az antant befolyása Olaszországra és Romániára. Mivel a kialakult helyzetben fennállt a Monarchia teljes katonai vereségének veszélye, a Legfelső Hadvezetés arra kényszerült, hogy 1915-ben komolyabb erőket csoportosítson át keletre, s nyugaton összességében defenzívában maradjon.

(*A „császár sólyma” – Conrad, a Monarchia vezérkari főnöke*) Franz Conrad von Hötzendorf grófot (1852–1925) gyakran csak Conradként emlegették, mert vezérkari főnökként nemesi előnevét soha sem használta. Az első világháború előtt többször javasolta az Olaszország és Szerbia elleni preventív háborút, s meghatározó szerepet játszott az első világháború kirobbanásához vezető júliusi válság során. Számosan a világháború legjobb stratégiájának tartották, az utókor azonban már jóval kritikusabban és realitásabban ítéli meg tevékenységét.

Osztrák tiszt- és hivatalnoki családból származott; dédapjának 1815-ben még I. Ferenc osztrák császár adományozott nemesi rangot. A von Hötzendorf családi név pedig nagyanyai ágon öröklődött a bajor leszármazottaktól. Apja katonatisztként szolgált és részt vett a lipcei Népek csatájában, valamint az 1848-as bécsi forradalom leverésében. Anyja, Barbara von Hötzendorf (született Kügler) bécsi festő-művészcsalád leánya volt, aki 32 évvel volt fiatalabb férjénél. Két gyermekük született, az idősebb Franz Conrad és Barbara.

Conradra nagy hatással volt apja természettudományok iránti rajongása. A természet törvényeit sokkal fontosabbnak és meghatározóbbnak tartotta, mint a vallási beállítottságot. A szociáldarwinizmus elszánt képviselője lett, amely meghatározta a Monarchia sorsára vonatkozó elképzeléseit is.

Gyermekkorát Bécsben töltötte, tanulmányait is itt kezdte el, ahol 11 éves koráig járt iskolába. Majd apja kívánságára katonai pályára lépett: 1863-ban felvették a hainburgi kadétiskolába. 1867-től a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémia, majd 1874-től a Hadi Akadémia hallgatója volt. Vezérkari tanulmányait 1876-ban fejezte be. Katonai pályája a kezdettől felfelé ívelt. Tanulmányai befejeztével hadnagyi rangot kapott, majd az 1876–1877-ben Kassán teljesített katonai szolgálataért főhadnagyi előléptetés követett. 1878-ban részt vett a Monarchia bosznia-hercegovinai okkupációjában, 1879-ben pedig a novi pazari Szandzsákba való bevonulásban. Ezután századossá léptették elő. 1882-ben részt vett a dél-dalmáciai felkelések leverésében is. 1883–1887 között Galiciában szolgált a lengyeli 11. gyalogos hadosztály törzskari főnökeként. Itt házasodott össze első feleségével, Vilma von le Beauvel, akitől négy fiúgyermek született. Valamennyien apjuk nyomdokait követve a katonai pályát választották. 1887-ben a család visszatért Bécsbe, ahol von Hötendorf eleinte az operatív és különleges vezérkari főnökség irodáját vezette, majd 1892-ig a Császári- és Királyi Hadiakadémián harcászati taktikát oktatott. 1892-ben zászlóalj-parancsnokként Olmützbe helyezték. Ekkor kapta meg ezredesi kinevezését. 1895–1899 között a krakkói 1. számú Császár gyalogezred parancsnoka, majd Triesztbe helyezték, ahol az olasz dokkmunkások felkelésének leverését irányította. Ekkor szembesült az olaszok Trentinóra és Triesztre vonatkozó igényével. Az 1903-ban az altábornaggyá kinevezett és Innsbruckban állomásozó von Hötendorf ezért már az Olaszország elleni háborúra készült.

Gyakorlatias, határozott, háborút sürgető fellépése sokakat meggyőzött az osztrák vezérkarban. 1906-ban vezérkari főnök lett. Előléptetését befolyásolta, hogy gondolkodásmódja közel állt a trónörökös, Ferenc Ferdinánd háborús elképzeléseihez, aki hű embereit akarta kulcspozíciókba helyeztetni.³⁸ Közéjük tartozott Conrad von Hötendorf is. A trónörökös nagybátyját, az uralkodó Ferenc Józsefet is igyekezett az elkerülhetetlen háború irányába terelni.

Conrad, a „császár sólyma” preventív háborús elképzeléseit már 1907 decemberében készült emlékiratában kifejtette. Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar annektálását 1908. október 6-án jelentették be, s a Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött. Conrad elérkezettnek látta az időt a háborúra: „Aehrenthal báró osztotta nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő”.

Dühösen agresszív, Olaszország és a Balkán elleni, preventív háborút támogató elképzelései miatt azonban 1910-ben összetűzésbe került gróf Aehrenthal közös külügyminiszterrel, aki – Ferenc Ferdinánd kedvenc eszméjét felkarolva – a három császár szövetségének felelevenítését tervezte, s nem akarta élezni a viszonyt Oroszországgal. Ellentétük ez ügyben a későbbiekben is fennmaradt. Bár elképzeléseit maga Conrad békepolitikának nevezte, amelyhez a Monarchiát támogatóknak alkalmazkodniuk kellene, mégis többen elpártoltak tőle.

Ferenc József császár a háborút pártoló conradi kinyilatkoztatásokat és az Alfred Redl ezredes árulásának eltitkolásában való részvétele miatt átmenetileg kétszer is leváltotta vezérkari főnöki tisztségéből, de 1912-ben visszahelyezte pozíciójába. Ezután a Monarchia egyik legnagyobb hatalmú személyisége lett.

Életfelfogását aktív szemlélet jellemezte; támadókedvű, határozott, céltudatos tettvágyat és töretlen akaratot vallott magáénak. Folyamatosan az Olaszország elleni preventív háborút hangoztatta. A Monarchia átalakításának fontosságáról beszélt, miszerint a

Monarchiát meg kell erősíteni az oroszok és az olaszok versengése, hatalomra való törekvése, valamint az oroszok által támogatott szláv nacionalizmus ellen. Vallotta, hogy a Monarchiát olyan modern hatalommá kell tenni, amely az Oszmán Birodalom felbomlásakor képes részt vállalni európai részei bekebelezésében.

Ferenc Ferdinánd nézeteit osztva 1908 körül Conrad támogatta a magyarok hatalmi pozícióinak csökkentését a dualizmuson belül. De a trónörökös időközben eltávolodott von Hötzendorf egyre erősödő agresszív annexionizmusától. Conrad Szerbiának a Habsburg Birodalomba való beolvasztásával a szláv nacionalizmusban gondolkodott, amelynek lényege a szláv népesség számának megnövelése a Habsburg Birodalmon belül, mintegy „elősegítve” a birodalmon belüli nemzetiségek egyensúlyát a belső rend megteremtésében.

1912-ben a balkáni államok Törökország ellenes szövetkezése és háborújuk kapcsán a Monarchia hadügyminisztériumi elnöki iroda főnöke – nyilván nem csak saját véleményként – ezt mondta: „A növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt a tarthatatlan belpolitikai helyzet évről évre még rosszabb lesz. Az egyetlen menekvés: azonnali támadó fellépés Szerbia ellen és a szávai királyság okkupálása.” Conrad – immáron ismét vezérkari főökként – szintén a katonai beavatkozás mellett szólt.

Az 1913. október 3-i közös minisztertanácson ő képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezésének tervét. Úgy gondolta, hogy „Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, mint ahogy például Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adott.”³⁹ Tisza István magyar miniszterelnök ellenezte Szerbia bekebelezésének conradi tervét, „mert a dolog gyakorlatilag lehetetlen és egész Európát Szerbia oldalára állítaná. De a dolog hátrányos volna a Monarchia számára is.”⁴⁰

Conrad 1913–1914-ben huszonötször követelte a háború megindítását Szerbia ellen. Részletes haditerveket dolgozott ki a szerinte potenciális ellenfélnek számító Oroszország, Szerbia és Olaszország ellen, amelyek közül azonban egyik sem valósult meg. A háború előszobájában határozottan a háborút pártolók köréhez tartozott.

1914 nyarán a sarajevói merényletben közvetlen alkalmat látott Szerbia megtámadására: „A sarajevói merénylet egy hosszú lánc utolsó szeme. Nem néhány fanatikus cselekedete, hanem jól szervezett akció eredménye. Ez Szerbia hadüzenete Ausztria–Magyarország ellen. S erre csak háborúval lehet válaszolni.”⁴¹ Felfogása szerint minden diplomáciai előkészítés nélkül azonnal mozgósítani és támadni kell, bár tisztában volt a kockázatokkal is. Szűk körben így fogalmazott: a háborút „1908–1909-ben nyílt kártyákkal is meg lehetett volna játszani; 1912–1913-ban is voltak sanszai a játéknak; most viszont ez egy *va banque* játék”.⁴² Az uralkodó, Berchtold külügyminiszter és Conrad katonai akcióra gondolt, de szükségesnek tartották a vizsgálatot és a németek előzetes hozzájárulásának megszerzését.

Berlinben arra számítottak, hogy a feltételezhetően Szerbiában rejtőzködő merénylők elleni gyors megtorlással a konfliktus lokalizálható és elkerülhető az európai háború. Ausztria–Magyarország energikus támogatása esetén Oroszország nem siet Szerbia segítségére, másrészt Nagy-Britannia és Franciaország nem kezd háborút Szerbia miatt, hanem féken tartja Oroszországot. Berlinben elvben el kívánták kerülni a nagyobb háborút, de nem zárták ki annak bekövetkeztét. Az európai nagyhatalmak ellenséges szövetségi rendszerekbe tömörülése a júliusi válság idején azonban feltartóztathatatlanul az első világháborúba torkolt. Miután a német kormány beleegyezett a Szerbia elleni akcióba, Bécsben a háború mellett döntöttek.⁴³ Amikor Oroszország is belépett a háborúba, a Monarchia csapatainak nagy részét Galíciába kellett áthelyeznie az orosz támadás kivédésére. Ezért kudarcot vallott Conradnak Szerbia azonnali lerohanására irányuló ter-

ve; az ellenséges déli szomszédot csak 1915 végére, német és bolgár segítséggel sikerült véglegesen legyűrni.

1914. augusztus 23-án négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása a galíciai határnál. Szeptember 11-ig a balszárnyon még győzelmeket aratott (Krasnik, Komarow), a jobbszárnyon azonban hatalmas vereséget szenvedett (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térségében), s vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemysl erődjét.⁴⁴ A Monarchia az északkeleti hadszíntéren az októberi–decemberi védekező harcokban az év végéig 800 000 fős veszteséget szenvedett,⁴⁵ ami a kiképzett katonaaállomány 82%-át jelentette.⁴⁶ Conrad – most már vezéreztársaként – a Monarchia harcckészségét demonstrálandó még azt is ellenezte, hogy karácsony napján fegyverszünet legyen. De az osztrák–magyar haderő ereje elégtelen volt Oroszország legyőzéséhez. Ráadásul az orosz hadsereg erejét jelentősen alábecsülték, nem utolsósorban az áruló Redl ezredes tevékenysége nyomán. A Monarchia haderejét, már a háború első hónapjaiban is csak az erőteljes német támogatás mentette meg az összeomlástól. Conrad azonban nem békélt meg Németországgal; úgy vélte, hogy Németország Ausztriát csak eszközként használja hatalmi törekvéseiben.⁴⁷

Az Oroszországgal szembeni siker érdekében a Monarchia Conrad terve alapján téli hadjáratot határozott el a Kárpátok hegyei között. A közvetlen cél Przemysl felmentése volt. Conrad téli hadjárat tervét Tisza István magyar miniszterelnök is támogatta, s 1915. január elején megbuktatták az ingadozó Berchtoldot. Conrad offenzívájába végül Falkenhayn német vezérkari főnök is beleegyezett, mert benne ő is a Monarchia tekintélyének és további harcckészségének biztosítását látta.⁴⁸

A kárpáti csata a Bukovinától Gorlicéig húzódó arcvonalon 1915. január 22-én kezdődött, s április végéig tartott. A Monarchia hadvezetősége a katonák tömeges harcbevételével szándékozott sikert kicsikarni; közel két millió katonát vonultatott fel. A kimerült katonákat minden eredmény nélkül hajszolták újabb s újabb rohamokra, akik naponta ezrével fagytak meg. Przemysl védői a bekerítésben és a kiéheztetés miatt végül 1915. március 22-én adták meg magukat, miután Conrad lemondott felmentésükről; csak itt 120 ezer ember esett orosz fogságba. A csapatok a kárpáti csatában 1915. január 1-től április végéig közel 800 000 főt veszítettek.⁴⁹

A háborús veszteségek ellenére Conrad továbbra is kitartott a Monarchia háborús célkitűzései mellett, s támogatta a Balkánon elfoglalt területek annektálását. Az antant teljesen ki akarta szorítani a Balkánról, ehhez azonban a német vezérkar nem járult hozzá, mert ők a nyugati fronton készültek offenzívára, s ehhez minden felszabadítható erőre szükségük volt. 1916. február 21-én megindították nagy erejű támadásukat Verdun elfoglalására.

1916 őszén a Monarchiát ismét a német haderők mentették meg a katonai összeomlástól. A Monarchia mindhárom frontján: az orosz, az olasz és a román fronton megjelentek a segítségül hívott német hadosztályok. Elzárták az oroszok és románok útját, s már a 7–9. isonzóci csatákban is (1916. szeptember–november) jelentős erőkkel vettek részt. Mackensen hadserege Bulgáriából támadta a románokat, s az év végéig Románia nagy részét elfoglalták, amelynek katonai kormányzója von Mackensen tábornok lett. A támogatás fejében azonban a Monarchia hadseregének vezetése fokozatosan elveszítette önállóságát és a német vezérkar irányítása alá került.⁵⁰

1916. szeptember 6-án megállapodást kötöttek a Monarchiával, amelyet azután a másik két szövetséges is tudomásul vett: „A jövőbeni bolgár–német–osztrák–magyar–török hadműveletek egységes vezetésének biztosításáért Őfelsége a német császár átveszi a

központi hatalmak és szövetségesek hadműveleteinek fővezérletét.”⁷⁵¹ A német hadvezetés élére Hindenburg és Ludendorff került. Conrad továbbra is megpróbált önállóan eljárni.

Ferenc József császár halála után, 1916. november 21-én új uralkodó, I. Károly császár (IV. Károly néven magyar király) fő céljának a háborúból való kilépést tartotta, s titkos tárgyalásokat kezdeményezett az antanttal a különbéke érdekében. Conrad agresszivitása ezzel éles ellentétben állt. A katonai és politikai nézeteltérés súlyos személyi ellentétbe és következményekhez vezetett. Conrad vezérezredest Frigyes főherceg, a haderő főparancsnokának névleges alárendeltségébe helyezték, bár 1916. november 25-én tábornaggyá léptették elő. Meggyőződésében komoly ellenfelekre talált a magyar vezetésben (például Tisza István személyében), aki kimondottan ellenezte az erőszakon alapuló annexiót, mivel ez a politika a birodalmon belüli súlyos ellentétekhez, illetve a háborút követően elfogadhatatlan békefeltételekhez vezethet. Conrad hevesen ellenezte a nemzetállami törekvéseket. Elképzelései azonban nem vezettek sikerre, mivel a Monarchia sem katonailag, sem politikailag nem tudta hegemoniáját megtartani a háború éveiben. Nagyratörő tervei nem álltak összhangban a rendelkezésre álló eszközökkel.

Időközben felesége korai halálát követően a vallási meggyőződést elutasító von Hötzendorf az osztrák törvények kikerülésével 1915-ben újra nősült. Elvette Virginia (Agujari) Reininghaust, aki korábban egy osztrák iparmagnás felesége volt. Frigyükre csak úgy kerülhetett sor, hogy a menyasszonyt egy magyar főtiszt, Szigetváry Kárász Ernő altábornagy örökre fogadta. A magyar házasságjog egyszerűbb szabályait figyelembe véve sikerült törvényes esküvőt tartaniuk. Házasságukat gyermekei és a katolikus Ausztria főúri körei szinte egyértelműen elfogadhatatlannak tartották. Conradot többen gúnyosan „az 55 éves ifjú vőlegényként” emlegették.

I. Károly sürgette a háborúból való kilépést, amely von Hötzendorf katonai karrierjének végét is jelentette. 1917-ben kitüntették a Mária Terézia-Rend Tiszti Nagykeresztjével. 1918-ban lemondott a bécsi Császári Testőrség parancsnoki tisztségéről, s visszavonultan élt Bécsben, majd Innsbruckban. Főleg emlékiratainak megírásával foglalkozott, amikor 1925-ben visszatérő epeproblémáival küszködve elhunyt.

Imperialista gondolkodásmódja következtében Conrad ugyanazon az úton haladt, amelyet Metternich kancellár már száz évvel korábban kijelölt. Számára is csak az „államrezon” (azaz összbirodalmi érdek) volt az egyedüli mértékadó szempont; a birodalom nemzeteinek akarata nem számított. Metternichhez hasonlóan nem társadalmi, gazdasági vagy gyarmati problémákat akart megoldani, hanem a terjeszkedéssel egyedül az állam hatalmát akarta tovább erősíteni.

Sok kortársához hasonlóan nem érzékelte, hogy más országok bekebelezése az érintett népek akarata ellenére – éppen akkor, amikor a korszellem a nemzeti önrendelkezéstről szólt –, nem erősíti, hanem éppen ellenkezőleg, gyengíti a birodalmi államhatalmat. Ausztria-központú gondolkodása miatt nem mérhette fel a nemzeti függetlenségükért küzdő, szélsőségesen nacionalista balkáni népekben ébredő ellenszenv következményeit. Gyakran javasolt irreálisan nagyszabású haditerveket. Gyakran hagyta figyelmen kívül a terep és az időjárás okozta gyakorlati nehézségeket, s rendkívüli emberveszteségekkel járó offenzívákat szorgalmazott. Messzire tekintő balkáni terveinek kierőszakolásához a Monarchia katonai ereje sohasem volt elegendő. Conrad elveszítette az első világháború „va banque játékát”, s nevéhez milliók halála és sebesülése kötődött.

(Az 1915. márciusi orosz hadicélok) A cári birodalom 1915. március 4-én terjesztette be a brit és francia kormánynak Konstantinápoly és a tengerszorosok (Boszporusz, Dardanellák) birtoklására vonatkozó igényeit, amelyek alig váltottak ki izgalmat sora-

ikban. A brit kormány – felülvizsgálva korábbi politikáját – Törökország hadba lépése után nemcsak orosz szövetségese megtartására törekedett, hanem saját nemzeti érdeke miatt is kívánatosnak tekintette az Oszmán Birodalom felosztását. A nyugati szövetségesek ellentételezésként elvárhatták, hogy a cári kormány konstruktívabban és alkotóbban együttműködjön Olaszország és a még semleges balkáni államok átállásában a szövetségesek oldalára. Nagy-Britannia engedménye saját számára is lehetőséget kínált területi kompenzációs érdekeinek bejelentésére, amelyek az Oszmán Birodalom mellett az 1907-ben érdekszférákra osztott Perzsia semleges övezetére is kiterjedtek, amelynek gazdasági értékét a később feltárt nagy kőolaj-lelőhelyek jelentősen növelték. Ugyanakkor nem lehet túlértékelni az orosz igények iránti londoni áldozatokat, ha figyelembe vesszük, hogy a Szezi-csatorna megépítésével jelentősen csökkent az Indiába vezető szárazföldi útvonal jelentősége.⁵² Ez idő tájt Londonban a háborús célok tervezésében még csak addig jutottak, hogy helyre kell állítani Belgium függetlenségét, s eltökéltek voltak Németország szárazföldi és tengeri katonai erejének csökkentésében; a Német Birodalmat kiűzik Afrikából, s korlátozzák befolyását a Közel-Keleten.⁵³

(Przemysl három ostroma) Przemysl-t először 981-ben, a kijevi Russz városaként említeték. 1085–1269 között az önálló orosz részhercegség központja volt. A tatárok feldúlása nyomán a 13. században Lengyelország szerezte meg, amely a 16. században, a Jagello-dinasztia uralkodása idején Európa egyik leggazdagabb és legerősebb országa volt. 1791. május 3-án a Lengyel–Litván Unió elfogadta Lengyelország májusi alkotmányát, amely Európa első, s a világ második írott alkotmánya volt. 1792-ben azonban az országot felosztották szomszédjai: Oroszország, Ausztria és Poroszország között.

Az Osztrák–Magyar Monarchia az 1850-es évek krími háborúk tapasztalatai nyomán – egy esetleges orosz támadás kivédésére – a galíciai városok megerősítését tervezte. Egyik vezérkari tisztjük „a San folyó két partján fekvő Przemysl, mint galíciai fő védelmi terület” megerősítésére gondolt, amely a magyarországi útvonalakat védené. Az udvari hadmérnökséget irányító egyik Habsburg főherceg pedig „politikai okokból” javasolta az erőd megépítését, amelyet Ferenc József már 1871-ben jóváhagyott.⁵⁴

A tervezést Henri Alexis Brialmont belga hadmérnök tábornokra bízta, aki a Magyarországról érkező vasútvonalat befogadó állomás és a kelet-nyugati vasútforgalmat biztosító San folyó hídjának védelmére egy 15 kilométeres sugarú köríven építendő erődöket tervezett. Az 1873-ban elkezdett, s évtizedekig húzódó építkezést Daniel von Salis-Soglio, az osztrák szolgálatban álló svájci származású hadmérnök irányította. A külső gyűrűt 15 erőd alkotta, amelyből 12 páncélkupolás, modern védelmi állás volt. A belső öv közvetlenül a város szélén húzódott, s az itt épült 19 erőd közül mindössze egy volt köépitmény, a többi földsáncokkal erődített tüzéllás.

1914. augusztus közepén 27 ezer munkás erősítette meg a védelmi rendszert. Az erődök közé ütegállásokat, 24 bunkert építettek, a gyalogságnak fedett árkot húztak, több ezer kilométer futóárkot ástak, új aknamezőket telepítettek. Az erődök 875 lövegét és egyéb fegyverzetét 714 ágyúval, 52 tarackkal, 95 mozsárral és 72 géppuskával egészítették ki. A legénység létszáma 131 ezer főre, a lovak száma 21 ezerre nőtt.⁵⁵

Az orosz haderő a vártnál gyorsabban vonult fel a Monarchia határánál. Galíciai offenzívájuk során Nyikolaj Ivanov tábornok 1914. augusztus második felében a lembergi csatában legyőzte a Conrad von Hötzendorf vezette osztrák–magyar csapatokat, s frontvonaluk száz kilométerre behatolt a Kárpátokba. A galíciai hadjárat első négy hónapja alatt a Monarchia halottakban, foglyokban és sebesültekben több mint 800 000 főt veszített. Egyedüli támaszpontként Przemysl erődje tartotta magát az orosz előrenyomulással

szemben, s rövidesen teljesen az orosz vonalak mögött rekedt. Ha az oroszok elfoglalják Przemysl-t, veszélyeztethették volna a sziléziai német iparvidéket. Ezért az erőd védelme a Monarchia és a németek számára egyaránt fontos volt.⁵⁶

1914. szeptember 24-én a 3. orosz hadsereg parancsnoka, Radko Dimitrijev tábornok megkezdte az erőd ostromát. Az oroszoknak a helyszínen ugyan nem állt rendelkezésükre elegendő ostrom-tüzérség, de mivel közelgő osztrák erősítésről érkeztek hírek, elkezdtek az ütközetet. Három napon keresztül rohamozták az erődöt sikertelenül, s eközben 40 000 embert vesztettek.

Eközben Paul von Hindenburg tábornok északon offenzívát indított Varsó ellen. A német támadással egyidejűleg Svetozar Boroëvić von Bojna osztrák tábornok erősítést küldött Przemyslbe. Ezért Dimitrijev október 11-én félbeszakította az ostromot, s visszavonult a San folyó mögé. Conrad azt remélte, hogy a Boroëvić-hadsereg és a przemysli helyőrség együtt majd súlyos csapást mér az oroszokra, ezért a lehetőségekhez képest feltöltötték az egységeket és a raktárakat. De Hindenburg 1914. október 31-én a visztulai csatában vereséget szenvedett, ezért hadseregeivel visszavonult. Mindez arra kényszerítette Boroëvićet, hogy kitérjen nyugat felé és lemondjon a Conrad által tervezett Oroszország elleni offenzíváról. Ezért az oroszok 1914. november 9-én megkezdtek Przemysl második ostromát, de már nem Dimitrijev észak felé vonuló egységeivel, hanem az Andrej Szelivanov tábornok vezette 11. hadsereggel. Az ostrom helyi összecsapások sorozatából és a magyarok kitérés kísérleteiből állt. A megismételt rohamok azonban nem vezettek eredményre. Az oroszok nem erőltették a küzdelmet, a magyarok pedig nem bírták erővel a kirohanásokat. Az erődöt élelem, gyógyszer és fűtőanyag hiányában hosszabb időn keresztül nem lehetett megtartani. „Hullatánc volt, vért ivott a sánc” – írta az egyik emlékező.

Szelivanov nem indított frontális támadást, hanem kiéheztetéssel, az erőd körülfűrésével igyekezett kapitulációra kényszeríteni a védőket. Időközben elegendő orosz tüzérség is érkezett az erőd lövetésére. A rendkívül kemény tél és az utánpótlási vonalak elvágása miatt az erődben a lőszer- és élelmiszertartalékok gyorsan kimerültek. Az őrség már csak csökkentett élelmezési adagokat kapott. Levágták a lovakat, s a katonák az előírt napi 700 gramm kenyér helyett már csak 200 grammot kaptak.⁵⁷

1915 februárjában az oroszok elhárították Boroëvić külső felmentési kísérletét, ezért Conrad értesítette Hermann Kusmanek von Burgneustädten gyalogsági tábornokot, az erőd parancsnokát, hogy nem küld több erősítést Przemyslbe.

1915 márciusára az erődben rekedt katonák állapota siralmassá vált. Egy szegedi egység ezrednaplójába ezt jegyezték fel: „Március 9: Az ellenséges tüzérség erősen lőtte a védműveket. A legénységünk már nagyon gyenge. Nem pihenhet megfelelően, se kényszerű állásban, sem pedig benn a barakkokban. Túlzsúfolva vannak elhelyezve s a kemény földön hálnak, tisztálkodni egyáltalán nem tudnak [...] Március 10: Nagy hófűvés. Pappházy jelentette, hogy az állomány 70 százaléka harcképtelen.”⁵⁸

Kusmanek március 19-én azonban a fizikailag és idegileg tönkrement katonáknak kitérésrendelt el. Fogarasi Tamásy Árpád altábornagy – Kusmanek helyettesének – 23. honvéd gyalogos hadosztályát azonban az oroszok egy nap alatt visszaverték. Az erődbe a kitérés kísérlet résztvevőinek csak 32 százaléka vánszorgott vissza.

1915. március 19-én Kusmanek az alábbi táviratot intézte Ferenc József császárhoz: „Felséged! Przemysl védőinek nevében Felséged örömmel eltöltő legkegyesebb szavaiért mélyen megindultan hálámat kifejezve jelentem, hogy a mai nap folyamán Przemysl védői kitérés kísérletet meg. Azonban mélyen megrendültem, s egyben Felségeddel legalázatosabban kell közölnöm, hogy ezen kísérlet nem sikerült. A hétórás elkeseredett

harcban a csapatok kedvezőtlen hóvihartól kísérve erejük utolsó megfeszítésével megkísérelték áttörni a fölényben lévő ellenség vonalát. Amennyire az jelenleg áttekinthető, a mindig bátran küzdő m. kir. 23. honvéd gyalogos hadosztályt, nagy veszteségeket követően, felerészben felmorzsolták és más csapatok is súlyos veszteségeket szenvedtek, s így azoknak ismét az erőd falai mögé kellett visszahúzódnuk. Mivel a legénység a jelenlegi elképzelhetetlen mérvű kimerültsége mellett egy újabb áttörési kísérlet teljes mértékben kilátástalanságra lenne kárhóztatva, ezért az erődöt kizárólag a lehetőség határáig elmenve vagyok hajlandó továbbra is tartani, hogy az itt állomásozó ellenséges erők további lekötése révén, ameddig csak lehet, a tábori hadseregeknek hasznára legyenek. Eskünhöz hűen és Felsőged iránti határtalan szeretetben és odaadásban a végsőkéig kitartunk. Kusmanek gyalogsági tábornok.”⁵⁹

A császár másnap így válaszolt: „Legmélyebb fájdalommal tölt el, hogy Przemysl védőinek tegnap merészen végrehajtott kitörése az ellenség túlerején megtört, s így fájdalmas büszkeséggel tekintek azon derék katonák mérhetetlen áldozatkésztségére, akiknek a siker nem adatott meg. Mindazoknak, akik ott harcoltak, hőstettüket a legteljesebb hálával köszönöm és áldom azok dicsőséges emlékét, akik életüket a becsület mezején áldozták. A történelem még a legtávolabbi jövőben is hirdetni fogja azt, amit Ausztria–Magyarország vitéz katonái Przemysl erődjének legelszántabb védelmével végrehajtottak; – a legvégsőkéig kitartóan és bátran küzdöttek. Ferenc József”.⁶⁰

Kusmanek végül kapitulációra kényszerült: „Felhőtlen, tiszta tavaszi vasárnap volt 1915. március 22-én – írta Marossy Endre –, amint a helyőrség sorban felrobbantotta a hónapokon keresztül hősiesen védelmezett erődítményeit, kilötte maradék lőszerait az ostromló orosz csapatokra. A puskákat széttörték, závarzatukat elhajigálták, a hóba taposták, a benzint a San folyóba öntötték, a vasúti hidat felrobbantották. Felszállt az utolsó repülőgép az utolsó postával, a megmaradt iratokat elégették [...] Három nap múlva 9 tábornok, 2593 tiszt és az éhhalál határán támolygó mintegy 117 000 osztrák–magyar katona indult a hadifogságba, sokuk életének utolsó állomására.”⁶¹

A przemysli tragédia ellentmondása abban rejlett, hogy a harci tevékenység fő eseményei nem az erőd körzetében, hanem attól messze, a Keleti-tengertől több száz kilométer hosszúságban, déli irányban, a román határig történtek. Az erőd védőserege nem kötött le komoly orosz erőket, a Monarchiának viszont komoly gondot jelentett: magára nem hagyhatta, megvédeni viszont nem tudta.⁶²

Przemysl elvesztése után Ausztriában sokan úgy vélték, hogy Oroszország általános offenzívát indít Magyarország felé. A feltételezett offenzívára azonban sohasem került sor, de az erőd eleste súlyos erkölcsi csapást jelentett a Monarchiára. A védők kapitulációja után II. Miklós cár is meglátogatta az erődöt, de az oroszok tulajdonuknak csak kilenc hétig örülhettek.

Przemysl 1915 nyaráig orosz kézen maradt. Ekkor a német–osztrák–magyar győzelem a gorlice-tarnóvi csatában a frontot előre tolta Galiciában. 1915. május 2-án elkezdődött a központi hatalmak nyugat-galíciai offenzívája. Az orosz hadvezetés kezdetben „politikai okokból” tartani kívánta az erődöt, majd „önként kiürítette.”

Von Kneußl tábornok bajor egységei bekerítési vonalukkal északról egyre közelebb nyomultak az erődhöz. Június 29-én délelőtt 11 órakor a nehéztüzérség megkezdte az északi front erődjeinek ostromát. Május 30-áról 31-ére virradó éjjel a gyalogság a szögcsatornákadályokig nyomult, ahol kivárták a nehéztüzérség bevetését. 31-én délután 4 órakor elhallgatott a nehéztüzérség, s a gyalogság (bajor ezredek, egy porosz ezred és egy osztrák lövészosztály) rohamra indult. A X a, a XI a és XI. erődök orosz védői felszerelésük hátrahagyásával menekültek a szétlőtt kazamatákból. Néhány századuk kitörési kísérletét

visszaverték. Ezután a német nehéztüzérség a X. és XII. erődöt lőtte rommá. Június 2-án déli 12 órakor a bajor 22. gyalogosezred megrohmozta a X. erődöt, este pedig a XII, a X b, IX a és IX b erőd kapitulált. Este von Kneußl tábornok csapatai megindították a támadást a város irányába, elfoglalták Zurawica falut s annak megerősített állásait. Így a német csapatok, amelyeket később a 4. osztrák–magyar lovashadosztály követett, elfoglalták a jól kiépített belső frontvonalat, s miután számos hadifoglyot ejtettek, reggel 3 órakor bevonultak a felszabadított Przemyslbe. A városba elsőként a 3. gárdahadosztály egyik százada nyomult be, s a San folyó felégetett hídjait gyorsan pótolták saját hadihídjaikkal. Így a város négy napos ostrom után ismét a szövetségesek kezébe került.

A városra később is viharos sors várt. A második világháború elején, 1939. szeptember 15-én német csapatok foglalták el a várost, majd a szeptember 28-i szovjet–német határ- és barátsági egyezménynek megfelelően visszahúzódtak a San folyó mögé, s a várost átengedték a Vörös Hadseregnek. Az átadás előtt egy bevetési csoport tömegesen lőtt agyon zsidókat. Ebben a Wehrmacht katonái is részt vettek, jóllehet ezt a szárazföldi hadsereg főparancsnoka, von Brauchitsch 1939. szeptember 24-i parancsában megtiltotta. A Szovjetunióban a helységet Peremyslre keresztelték, majd az 1940. január 10-i közigazgatási reform során Peremysl kerület székhelye lett.

Röviddel az 1941. június 22-i Barbarossa-hadművelet kezdete után a Wehrmacht ismét elfoglalta a várost, amely a Főkormányzóság (illetve a galíciai körzet) része lett. 1944. július 28-án a Vörös Hadsereg a Lwiw–Sandomierz-hadművelet keretében visszafoglalta a várost, de 1945. márciusig hivatalosan szovjet állami terület maradt, majd a kerület egy részével együtt visszaadták Lengyelországnak. 1947-ben a lengyel kommunista kormány az ún. Visztula-akció keretében az ukránokat a délkeleti térségből áttelepítette az ország északi és nyugati részébe, az ún. visszaszerzett területekre.

JEGYZETEK

- 1 REICHSARCHIV (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918. Band 2. Die Befreiung Ostpreußens*. Berlin, 1925. p. 39.
- 2 TERENCE ZUBER: *Strategische Überlegungen in Deutschland zu Kriegsbeginn*. In: Gerhard P. Groß (Hrsg.) *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2006. p. 36.
- 3 Uo. p. 37–38.
- 4 Uo. p. 41.
- 5 GALÁNTAI JÓZSEF: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2001. p. 123.
- 6 GUTSCHE, WILLIBALD – KAULISCH, BALDUR (Hrsg.): *Herrschaftsmethoden des deutschen Imperialismus 1897/98 bis 1917. Dokumente zur innen- und außenpolitischen Strategie und Taktik der herrschenden Klassen des Deutschen Reiches*. Berlin, 1977. p. 187.
- 7 Galántai J.: *Magyarország*. p. 124.
- 8 Uo. p. 131–132.
- 9 Uo. p. 132–133.
- 10 1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúr-filozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevskij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egségből álló, orosz vezetésű nagy „pánszláv unió” eljövételét vázolta fel, amelynek „tagállamai”:
 1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galiciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;
 2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;
 3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;
 4. a bolgár királyság Macedóniával;
 5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével”;
 6. a görög királyság;
 7. a magyar királyság a megmaradt területeken;
 8. Konstantinápoly és környéke;
 9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–lítván államszövetség keleti feléről.
 Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemoniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világuralmának megalapozása lett volna. Lásd:

- ROMSICS IGNÁC: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején*. In: uő (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Telegi László Alapítvány, Budapest, 1997. p. 14.
- 11 Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918*. Band 2. p. 336.
- 12 *Cronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhunderts*. Chronik Verlag, Gütersloh/München, 1996. p. 82–83.
- 13 NÉMETH ISTVÁN: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. p. 133–186.
- 14 *Cronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhunderts*. p. 83–84.
- 15 STRAZHAS, ABBA: *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*. Wiesbaden, 1993. p. 261.
- 16 FISCHER, FRITZ: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. 3. verbesserte Auflage. Droste Verlag, Düsseldorf, 1964. p. 141.
- 17 Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918*. Band 2. p. 45.
- 18 Kövessházi Kövess Hermann báró (1854–1924) tábornok XII. hadteste a galíciai fronton egyedül szállt szembe Ruzszkij (1855–1919) tábornok 3. orosz hadseregével. A XII. hadtestet e harcokban súlyos veszteségek érték, s hol Brudermann altábornagy 3. hadseregének, hol Böhm-Ermolli tábornok 2. hadseregének parancsnoksága alatt állt. 1915 elején a XII. hadtestet feltöltötték és megerősítették, így jött létre a Kövess Hadseregcsoport (*Armeegruppe Kövess*), amelyet Woyrsch porosz vezérezerede parancsnoksága alá rendelték. Az 1915. május 2-i gorlice-tarnóvi áttörés során a Kövess hadseregcsoport előrenyomult a Visztula folyóig, és augusztusban rohammal bevette az ivangorodói orosz erődítményt.
- 19 SONDDHAUS, LAWRENCE: *Franz Conrad von Hötendorf. Architect of the Apocalypse*. Boston–Leiden–Köln, 2000. p. 154.
- 20 OTTO, HELMUT – SCHMIEDEL, KARL: *Der erste Weltkrieg. Militärhistorischer Abriss*, 3., völlig überarbeitete und ergänzte Auflage, Berlin, 1977. p. 84. Miután Németország 1914. augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak, az orosz egységek visszavonultak Kaliszból. Augusztus 2-án az Ostrowóból érkezett s Preusker őrnagy parancsnoksága alatt álló 155. német gyalogosezred foglalta el a várost. A városnak 50 000 rubel hadisarcot kellett fizetnie és 20 túszt állítania. Ót nappal később a várost az 1792. évi tűzvész utáni második legnagyobb katasztrófa sújtotta, amelynek körülményei a mai napig tisztázatlanok. A német tüzérség Preusker őrnagy parancsára löni kezdte a védtelen várost, amely augusztus 22-éig tartott és számos halálos áldozatot követelt. A német propaganda akkortájt „szabadcsapatokról” beszélt, amelyek éjszaka a városban garázdálkodtak. Az eset körülményeit 1915–1916-ban vizsgáló német bizottság a kölcsönös lövöldözés okaként megállapította, hogy a német járőrök a rosszul megvilágított városban tévedésből lőttek egymásra. Preusker német parancsnok tévedését leplezendő hivatalosan megállapította, hogy a lövöldözésért a város lakossága viseli a felelősséget. A tüzérségi lövetés nyomán csak néhány templom és a kormányzó palota maradt épen, az új városa és a színház szinte valamennyi lakóházzal együtt romhalmazzá vált: 426 lakóház, kilenc gyár és hat középület pusztult el. Kalisch lerombolása akkor egész Európában ismertté vált, s nem kis erkölcsi károkat okozott a központi hatalmaknak. 1914 decemberében már csak 5000 lakos élt a városban, s ennek ellenére „A Visztulától balra fekvő Lengyelország császári német közigazgatásának” székhelye maradt. A porosz közigazgatás 1916–1917-ben a város német építészeti stílusban történő újjáépítését javasolta, amely a lengyel lakosság ellenállása miatt meghiúsult. Később, a független Lengyelország városi hatóságai lengyel stílusú újjáépítést fogadtak el, s megkísérelték helyreállítani a város korábbi szépségét. 1919-ben a helység 29 227 lakossal rendelkezett.
- 21 Reichsarchiv (Hrsg.): *Die Befreiung Ostpreußens*. Band 2. p. 78.
- 22 Galántai József: *Az I. világháború*. p. 193.
- 23 NORMAN STONE: *The Eastern Front 1914–1917*. London, 1998. 44–48.
- 24 CHRISTIAN ZENTNER: *Der Erste Weltkrieg*. Rastatt, 2000. 108.
- 25 NÉMETH ISTVÁN: *Rádiófelderítés az első világháború kezdetén*. In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv*. 1. kötet. Linceum Kiadó, Eger, 2009. 138–139.
- 26 Galántai József: *Az I. világháború*. p. 195.
- 27 WOLFGANG RUGE: *Hindenburg. Porträt eines Militaristen*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1977. p. 62–63.
- 28 VEJAS GABRIEL LIULEVICIUS: *Von „Ober Ost” nach „Ostland”?* In: GERHARD P. GROß: *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006. p. 296–297.
- 29 Vejas Gabriel Liulevicus: *Von „Ober Ost” nach „Ostland”?* p. 298. Egyes számítások szerint Oroszországban 1917-ben több mint hat millió menekült (a kaukázusiakkal együtt), tehát az összlakosság közel 5%-a hagyta el a szülőföldjét, amely nagyrészt kiürült és elnéptelenedett.
- 30 FIZIKER RÓBERT: *Redl ezredes – kémelhárítóból kém*. In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv*. 1. kötet. Linceum Kiadó, Eger, 2009.

- p. 106–111.
- 31 MARTIN SCHMITZ: *Tapfer, zäh und schlecht geführt. Kriegserfahrungen österreichisch-ungarischer Offiziere mit den russischen Gegnern 1914–1917*. In: BERNHARD BACHINGER – WOLFRAM DORNIK (Hg.): *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. p. 48.
- 32 Uo. p. 50–51.
- 33 Uo. p. 299–300.
- 34 Uo. p. 301.
- 35 GALÁNTAI JÓZSEF: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2001. 131–132.
- 36 Uo. p. 132.
- 37 Otto, Helmut – Schmiedel, Karl: *Der erste Weltkrieg*. p. 105, 119. Galántai József a Monarchia embervesztését a keleti hadszíntéren az év végéig 800 000 főben adta meg. Lásd: Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. p. 133.
- 38 Uo. p. 37.
- 39 Uo. p. 53.
- 40 Uo. p. 54.
- 41 Uo. p. 78–79.
- 42 FIZIKER RÓBERT: *Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918)*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. p. 141.
- 43 NÉMETH ISTVÁN: *A szarajevói merénylet – egy világhégés előjátéka*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 12–13.
- 44 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. p. 131–132.
- 45 Uo. p. 133.
- 46 Fiziker Róbert: *Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918)*. p. 143.
- 47 WOLFRAM DORNIK – HANNES LEIDINGER: *Des Kaisers Falke: Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad*. StudienVerlag, Innsbruck, 2013. p. 207–209.
- 48 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. p. 135.
- 49 Uo.
- 50 Uo. p. 222–223.
- 51 Uo. p. 223.
- 52 HORST GÜNTHER LINKE: *Rußlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914–1917*. In: WOLFGANG MICHALKA (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse*. Seehammer Verlag, Weyarn, 1997. p. 76.
- 53 Németh István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: uó (szerk.): (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. p. 27–28.
- 54 BEDÉCS GYULA: *A Kárpátok hágóin át Galiciába*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014. p. 250–251.
- 55 Uo. p. 252.
- 56 Uo.
- 57 Uo. p. 253.
- 58 Uo. p. 254.
- 59 KOCSIS ANDRÁS: *Német és osztrák–magyar katonai együttműködés az I. világháború idején (Tények, vélemények)*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2001. p. 88–89.
- 60 Uo. p. 89.
- 61 Bedécs Gyula: *A Kárpátok hágóin át Galiciába*. p. 255.
- 62 Uo. p. 255–256.

Volt egyszer egy Trianon...*

„De nem mondtam ki azt a szót soha. És most már nem is tudom kimondani, csak ennyit: valami fáj, ami nincs. Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy akinek levágták a kezét és a lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár; és ezt: Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.” – Karinthy Frigyes kisfiának írt leveléből (1921)

A trianoni békeszerződésről ma is sokat hallani: valaki szerint túl sokat, mások szerint nem eleget. Aláírásának napját nemrég törvényben nyilvánították a „Nemzeti Összetartozás Napjává.”² Arról azonban keveset szól a fáma, hogy pontosan mi, miért és hogyan történt a Párizs környéki békekonzferencián 1920-ban: milyen előzményei és tanulságai vannak a versailles-i Nagy-Trianon kastélyban aláírt szerződésnek; és kik voltak azok a személyek, akik meghatározó szerepet játszottak a békekötés folyamatában? Ez persze nem véletlen. A trianoni békeszerződés a magyar társadalmi, politikai és kulturális életben nem csupán egy történelmi esemény, hanem szimbólum. A dinamikusan változó, de állandónak és egységesnek képzelt nemzet szétszakítottságának szimbóluma, s mint ilyen, a kor igényei szerint mindig újraértelmezett, jelentéshálóját inkább az emocionális túlfűtöttség szövi, mint a távolságtartó racionalitás.

A Trianonnal kapcsolatos eseményekről kialakult közhelyekben könnyen fellelhető a politikai mítosz szinte összes fajtája. Az aranykor mítosza: *„A kiegyezés utáni boldog békeidők véget értek a Nagy Háború kitörésével.”* Az összeesküvés-elmélet mítosza: *„A győztes nagyhatalmak, a különböző nemzetellenes erők hatására olyan igazságtalan békét diktáltak, amelynek következtében a történelmi Magyarország darabjaira hullott.”* A nemzeti hős mítosza: *„Horthy apánk mindent megtett a trianoni szerződés revíziójának érdekében, és a németek oldalán vissza is szerezte az elveszített területek több mint felét.”* A nemzeti egység mítosza: *„A visszaszerzett területeket újból elveszítettük, így a magyar nemzetet a mai napig szétszakítják az államhatárok.”* A következőkben a valóság nyomába szegődve, történelmi elemzések és kordokumentumok segítségével megpróbálom lehúzni Trianonról a mítoszok leplét. Itt, még az elején, fontos megjegyezni, hogy a nemzet alakulásával kapcsolatos történelmi eseményeknek nincsen egyetlen kizárólagos értelmezési kerete. A nemzeti kérdés alapján véve ellentmondásos téma. Ahogyan Erik Hobsbawm is felhívta rá a figyelmet: *„[...] a probléma az, hogy nem lehet megmondani, hogyan különböztethető meg a nemzet más entitásoktól a priori úgy, ahogyan meg tudjuk mondani, miről ismerhető fel egy madár vagy különböztethető meg egy egér egy gyíktól. A nemzetek tanulmányozása egyszerű volna, ha úgy lehetne tanulmányozni azokat, mint ahogyan a madarakat.”*³ A természettudományokkal ellentétben a társadalomtudományok tárgya és metodológiai szempontjai nem általánosíthatóak: minden eset egyedi és többféleképpen értelmezhető. Ez kiváltképp igaz a történelemtudományra. Romsics Ignác szavaival élve: *„abszolút objektív történetírás elképzelhetetlen. Ilyen nem volt, nincs és soha nem is lesz”*.⁴ A történészek határozzák meg, hogy a múlt végtelen számú eseményéből melyeket emelik ki, és avatják történelmi ténnyé. Ezeket a tényeket ők állítják idő- vagy oksági rendbe, és a hiányzó láncszemeket ők pótolják fantáziájukkal. Mindezt saját koruk embereként és szocializációjuk során elsajátított etikai és esztétikai normáik alapján és azoktól vezérelve teszik. Ez alól nem kivétel a jelen

értekezés sem, amelyben a magyar nemzeti tudat alakulásával, valamint a trianoni szerződés előzményeivel és következményeivel kapcsolatos események ismertetésénél elsősorban Szűcs Jenő és Bibó István történelmi elemzéseire hagyatkozom. Ez nem azt jelenti, hogy e két, ma már klasszikusnak nevezhető történésznek minden egyes kijelentését feltétel nélkül elfogadom, figyelmen kívül hagyva azokat az esetleg velük ellentmondó értelmezéseket, amelyeket más történészek legalább annyira hiteles forrásokra és racionális érvekre alapozva készítettek, mint amilyenekkel Szűcs és Bibó rendelkeztek. Választásom azért esett mégis rájuk, mert a nacionalizmusok kelet-közép-európai alakulásáról olyan összképet nyújtanak, melyen keresztül történelmi összefüggéseiben szembesülhetünk azzal, hogyan vált e kultúrákban, nyelvekben és vallásokban sokszínű terület a nemzeti erők keserves összecsapásainak küzdőterévé.

Mivel igen összetett és sokat vitatott témáról van szó, ezért annak fejtegetését érdemes mindjárt az elején, a nemzet mai értelemben vett koncepciójának fejlődéstörténetével kezdenünk. Az elképzelés, miszerint a nemzet befelé homogén, kifelé határolt, önrendelkezéssel bíró politikai közösség, viszonylag fiatal képződmény, kialakulásának kezdetét a történészek a 18. század végére datálják.⁵ A nemzet (*natio*) fogalma ugyan létezett már a középkorban is, de jelentése akkor egészen más volt, főként egy bizonyos rendhez való tartozásra, hatalmi státusra utalt. Ezt alátámasztják Szűcs Jenő a magyar nemzeti tudat kialakulásával kapcsolatos kutatásai is.⁶ Az ő elemzéséből megtudhatjuk, hogy a 18. század előtti Magyarországon a „nemzet” háromféle fogalma élt egymás mellett. Egyfelől „magyarnak” (*Hungarus*) számított a királyság (*regnum Hungariae*) összes alattvalója. Másfelől a szemlélet fogalmilag elismerte mindazok külön identitását, akik eredetük szerint (*natione*), valamint nyelvükben és szokásaikban (*lingua et moribus*) csoportként elkülönültek. A szorosabb értelemben vett „magyar nemzet” (*natio Hunarica*) kereteibe azonban csak azok tartoztak, akik az ország privilegizált testületeként felfogott és az országgyűlésben képvisellel rendelkező politikai közösség (*communitas regni*) részét képezték. Ez utóbbinak az anyanyelv és az etnikai hovatartozás nem voltak feltételei. Erre a középkorban kialakult hármasság fogalomra épült a többnyelvű és etnikailag heterogén rendi Magyarország társadalmi egysége. Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármasság nemzeti státusába anélkül, hogy az államhatár és a nyelvi, kulturális határok közötti eltérés bármiféle problémát vagy konfliktust okozott volna. Hogyan Kosztolányi Dezső fogalmazott egy, az első világháború alatt, 1916-ban írt novellájában: „*Akkor a vallás álmát aludta az emberiség. Ma is alszunk. A faj álmát álmodjuk, zaklatottan, nehéz mellel, mint akit lidérc ül meg, és rémeket lát. [...] A szentek képeit a képeslapokban megjelenő politikai nagyságok fotográfiái helyettesítik. Őrólok nevezik el a kórházakat, a hidakat, a tereket.*”⁷

A középkori *natio* fogalmának a modern kori nacionalizmus adott új jelentést. A 18–19. században megjelenő politikai, társadalmi és technikai változások (a nemzetállam eszméje, a közoktatás intézményesítése, a nyomtatott sajtó adta propagandalehetőségek stb.) nyitottak teret a tervszerű nemzetépítésnek: a nemzeti egység, a nemzeti önrendelkezés és a nemzeti identitás politikai szférájában való megjelenésének; és az ezeket a nemzeteszmeiket igazoló, legitimáló ideológiák népszerűsítésének. A nacionalizmus, szemben politikai hatalmával, filozófiaelméleti szempontból szegény. Más tudatosan vállalt politikai ideológiákkal ellentétben nem a racionális hagyomány folytatásaként jött létre (miként a liberalizmus és a szocializmus), és nem induktív-empirikus úton építkezik (amint a konzervativizmus). Érvrendszerében inkább hasonlít az őt megelőző releváns kulturális rendszerekhez, mint ezekhez a politikai ideológiákhoz. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nacionalizmus a vallási közösség és a dinasztikus birodalom középkori értékrend-

jeinek hanyatlása után maradt ürt hivatott betölteni. Fénykorukban azok hasonlóan magától értetődő vonatkoztatási keretnek számítottak, mint ahogyan a 19. század óta annak számít a nemzeti hovatarozás, szorosan egybekötve a nemzetállam eszméjével. „*Mert ma az az ország határa, ami akkor a templom bejárata*” – állapította meg Kosztolányi fentebb idézett művében.⁸

A nacionalizmus és a modern nemzeti tudat sajátosan alakult és fejlődött Kelet-Közép-Európában. Ebben a régióban a politikai és kulturális határok jobban eltértek egymástól, mint a kontinens északi és nyugati felén. Itt a létrejövő nemzeti közösségek a lazán integrált és soknyelvű Habsburg Birodalom, Oszmán Birodalom és cári birodalom területi és intézményi keretei között fejlődtek, majd kialakulásuk után, azok vezetői történelmi jogokra hivatkozva új, a nemzet határaival egybeeső államhatárokat követeltek. Így a modern nemzet koncepciója nem a már meglévő politikai és területiális államkeretekből nőtte ki magát (ahogyan az a „francia nemzet” esetében történt), hanem azokkal szemben, a közös nyelvre, kultúrára, eredetre, valós és kitalált történelmi tradíciókra alapozva. A nemzeti mozgalmakat pedig nem a rendi korszakban fogant képzeteket elutasító, az *Ancien Régime* meghaladását követelő polgárság idézte elő, hanem a kiváltságait féltve őrző nemesség, amely a nemzet nevében védte saját érdekeit a birodalmak modernizációs önmegújítási kísérleteivel szemben.⁹ Itt érdemes elgondolkozni a *Nyugat*-alapító Ignotus (szül. Veigelsberg Hugó) fiának, az emigrációban élt Ignotus Pálnak azon a sokatmondó kijelentésén, miszerint „*egy nemzet akkor születik, amikor néhány ember úgy dönt, hogy az szükségyszerű*”.¹⁰

A Habsburg Birodalom esetében a központi hatalom felvilágosult abszolutista törekvései (melyek a modern társadalmi fejlődés érdekében egy szorosabban integrált uralmi rendszert voltak hivatottak előmozdítani) nemcsak később jelentkeztek, mint Nyugaton, hanem el is buktak. A belső homogenizáció helyett nemzeti tudatra ébresztették a különböző népeket. A birodalom integritására a legnagyobb veszélyt a Magyar Királyság jelentette. Annak féltékenyen őrzött autonómia-hagyományai és a területi egységét, oszthatatlanságát hangsúlyozó alkotmányos joghatósága képezték a magyar nacionalizmus alapjait, melyet a bécsi centralizációval szemben fellépő magyar nemesség idézett elő, és ami később ellenreakciót váltott ki a többi nemzetiség vezetőinek körében.¹¹ A magyar nemzeti tudat és nacionalizmus kialakulásának sajátosságait Szücs Jenő a következőkben foglalta össze: „*A magyar nacionalizmus a közép-kelet-európai fejlődés ama sajátos altípusához tartozik, melynek előzményei közt és érvrendszerében nagy szerepet játszik az egykori középkori – nem »nemzeti«, de utólag nemzetinek minősített – állam és az annak hagyományait az »idegen« központi hatalommal szemben a továbbiakban is őrző rendiség. Ide tartozik még a cseh és a lengyel fejlődés is [...]. A három közül a magyarországi rendiség volt a legerősebb. Átmeneti győzelmekkel és átmeneti vereségekkel átvészelte a 16–18. századot, hogy a 18–19. század fordulója után, szinte törésmentesen, a magyar nacionalizmus kettős ága bontakozzék ki belőle: egy »államnemzeti« és egy »kulturálmemzeti« jellegű nemzeti tudat. Az ügy érdekében némileg leegyszerűsítve, azt lehet mondani, hogy e kettősség a magyar nemesség kettős arculatát tükrözte. E nemesség egyszerre birtokos volt, s mint ilyen, a rendi szellem örököse; másrészt intellectuel, s mint ilyen, az európai kultúra áramlatainak részese és hazai tolmácsa. Ugyanakkor az ország sajátos helyzetéből is kettős érvrendszer következett: a Habsburgokkal szemben a magyar nyelv és kultúra, a nemzetiségekkel szemben a történelmi magyar államkeret látszott perdöntő argumentumnak a »nemzeti« kereteinek megvonásához. Ebben az ellenpontozott összhangzatban a polgárságnak a 19. században önálló szólam nem*

jutott. *A rendi-nemesi szólam a reformkoron, 1848-on át az 1867 után erőre kapó »közjogi nacionalizmusban« folytatódott. A hajdani középkori államkeret, regnum Hungariae afféle »államnemzetként« élt a fikció szférájában [...].*⁷¹²

Az egységes és oszthatatlan magyar nemzetállam fikciója egymással ellentmondásos törekvésekre ösztökélte a magyar politikai elitet. Egyrészt ott volt az 1848-as forradalom idején megfogalmazott cél: egy szabadon kormányzott, független Magyarország megteremtése. Másrészt ott volt a történeti Magyarország területi egységének bármi áron történő megtartása, amit azonban a szabadságharc bukását követően csak a monarchia keretei között tudtak elképzelni. A Habsburg Birodalomtól való elszakadás elkerülhetetlen következményének látták a többi nemzet függetlenné válását, ami egyben a történeti Magyarország szétesését jelentette. Bibó István szavaival élve: *„A magyar vezetőréteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától.»*⁷¹³ Másfelől, a dinasztia is félt a magyar törekvésektől, mert a magyarokat tartotta a birodalom legveszedelmesebb önállóságra törvő népének, figyelmen kívül hagyva, hogy azok vállalkozó kedve a szabadságharc elvesztése óta megtört. Ugyan az 1848-as forradalomtól az első világháború kitöréséig számos tervezet született a Habsburg Birodalom nemzeti alapon történő átszervezésére (közük Kossuth Lajos dunai konföderációs terve), az egyetlen mélyreható strukturális változás, amit ez idő alatt eszközöltek, az 1867-es kiegyezés volt, amely nem a két kiegyező fél egymásba vetett bizalmán, hanem az egymástól való félelmén alapult, és amely a nemzeti feszültségeket nem oldotta fel, inkább tovább fokozta. Ahogyan Bibó István fogalmazott: *„Klasszikus példája ez annak, hogyan nyűgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusát.»*⁷¹⁴

Mielőtt továbbhaladnánk az Osztrák–Magyar Monarchia bibói, „zsákcúcs” megítélésében, tisztáznunk kell, hogy ezzel a történelemelemzéssel, valamint Kossuth dunai konföderációs tervének realizálhatóságával szemben sok ellenérv született. A korabeli kritikák közül talán a legeredetibb példa Kemény Zsigmond tanulmányírói munkássága. Kemény 1849 tavaszán szembefordult Kossuth politikájával: a birodalomtól való elszakadás kísérletét eleve kilátástalannak ítélte és a kiegyezést tartotta szükségesnek. Következésképpen a „nemzetiségi” kérdésre, tehát a különféle nemzetiségek vezetőinek önállósodási törekvéseiből fakadó problémára a megoldást nem a konföderációban látta, hanem birodalmi keretek között képzelte el. Erről Kossuth Lajosnak írt nyílt levélben olvashatunk, mely a Pesti Napló 1867. május 28. – június 4. számában jelent meg először: *„Szóval: a dunai államszövetségben, melyben a magyar, a délszláv és román nemzet szerepelne, valamivel még szorosabb volna a beolvasztás, s még inkább vesztene el hazánk függetlenségét, önállóságát, mint a bécsi minisztérium azon Emlékiratának elfogadásával, melyről mondá Kossuth Deáknak: »Ultimátum volt ez, barátom, fegyver éléről nyújtott ultimátum, nekünk védteleneknek!«*⁷¹⁵ Egy másik, a kortárs szakirodalomból idevonatkozó példa, Szakály Ferenc értelmezése a magyar nemzeti kérdés 19. századi alakulásáról. Magyarország Svájc-hoz hasonló föderatív alapokon történő átszervezésének elképzelését Szakály kényszerült tervnek ítéli, míg a kiegyezést szükségszerűnek tartja. Ezt egyrészt azzal indokolja, hogy a történeti Magyarország esetében a kisebbségi autonómiák biztosítása csupán a nemzetiségek *„kifelé kacsingatását”* erősítette volna, tehát az végső soron ugyanúgy az államkeretek széteséséhez vezetett volna, mint ahogyan az amúgy is megtörtént. Másrészt, Szakály azzal érvel, hogy az említett területi autonómiák

határait ebben a térségben eleve képtelenség lett volna a nemzetek (elképzel) határaihoz igazítani: „*Igazat kell adnunk Eötvös Józsefnek: »hazánkban ... nemzetiség annyira vegyesen fordul elő, hogy az egyes nemzetiségeknek határait kijelölni lehetetlen«.* [...] *Arra nézve pedig, hogy mit kellett volna másként tennie [Magyarországnak], mindmáig nem akadt jobb recept, mint amit alkalmaztak. Legalábbis azon térségekben nem, ahol nem a nemzeti kultúrák sokszínűségét értékelik, hanem a »nemzetállam«-eszmé mindenhatóságában hisznek, s ahol egy-egy ország értékét még mindig nem »lakhatóságában«, hanem négyzetkilométerben mérik. S a mi térségünk, sajnos, ilyen.*”¹⁶ Kemény és Szakály elemzéseiből jól látszik, hogy Kossuth dunai konföderációs terve mellett épp annyi érvet és adatot lehet felhozni, mint ellene. Az azonban bizonyos, hogy a békés együttélés feltételeit, melyeket Kelet-Közép-Európában a nacionalizmus és a modern nemzetállam eszméje teljesen ellehetetlenítettek, a birodalmi keretek megtartása és a lakosság egységesítését célzó asszimilációs kísérletek nem állították helyre, sőt, tovább fokozták a 19. század folyamán egyre kiélezettebbé vált nemzeti ellentéteket.

Visszatérve Bibó gondolatmenetéhez, az 1867-es kiegyezéssel létrejött duális állam, az Osztrák–Magyar Monarchia illúziókra épült. A dinasztiaiban azt az illúziót keltette, hogy megmaradt a birodalom egysége, holott a politikai hatalom megosztottá vált Bécs és Budapest között. A magyar politikai elitel pedig elhitette, hogy a történeti Magyarország visszanyerte önállóságát, holott a külügy és a hadügy irányítása továbbra is az uralkodó kezében maradt, vagyis az önállóság pont ott hiányzott, ahol kritikus pillanatokban arra a legnagyobb szüksége van egy országnak. A kiegyezés politikai és közjogi zsákutcái törést okoztak a társadalmi fejlődésben is. Konstrukciójának félelemből fakadó megmerevedése gátat vetett a polgári, demokratikus modernizáció folyamatainak. A rendi társadalomból örökölt hierarchia így fennmaradt. A jobbágyfelszabadítást nem követte földosztás. A latifundium rendszerét nem váltotta fel a modern piacgazdaság. Az új, tulajdonosi tőkeosztály, mely a nemesi világhoz, illetve annak maradványaihoz igyekezett hasonlítani, beszivárgott az állami hivatalokba is. Ez a maga régi társadalmi keretei között működő köznemesség bekebelezte a főként városi német és zsidó lakosságból álló értelmiséget. Az így létrejött, felfelé követelőző, lefelé rangtartó „úriember” réteg immár nem hasonlított sem a nyugat-európai értelemben vett burzsoáziához, sem a polgári fejlődést és a társadalmi mozgást előidéző értelmiséghez.

Ez a megrekedtség ott mutatkozott a legkiélezettebben, ahol a kiegyezés zsákutcái mögött álló félelem kibontakozott: a nemzetpolitikában. A magyarországi vezetés mindent elkövetett azért, hogy bizonyosságát adja Magyarország különállóságának és a magyar nemzet fölényének, megvonva a többi nemzetiség politikai és közjogi önrendelkezési jogát. Ebből bontakozott ki az a nemzetstratégia, amit Szűcs Jenő „közjogi nacionalizmusnak” nevezett, és ami a köztudatban a „magyarosítás” címszó alatt maradt fent. Ugyanaz a félelem tehát, amely arra ösztökélte az ország vezető rétegét, hogy a kiegyezésbe beleljen (lemondva a hadügy és a külügy irányításáról), egyúttal arra is ösztökélte, hogy az így kialakult hamis biztonságot egy befelé homogén nemzetállam létrehozására használja. Itt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni az ország valós helyzetét, melynek társadalmi szerkezete minden máséhoz jobban hasonlított, mint egy modern nemzetállam kialakítására lehetőséget adó társadalmi szerkezethez. „*Itt kezdődnek az asszimiláció hazugságai. A magyar társadalom úgy, ahogyan 1867-ben minden téren mozdulatlanlana merevedett, szerkezetének alapjellegetében, ha jogi intézményeiben nem is, feudális, pontosabban rendi társadalom volt. A rendi társadalom pedig általában nem asszimilál, pontosabban nem az egész közösséghez asszimilál, hanem egyes kasztokhoz, csoportokhoz. Az egész közösséghez való asszimilálás csak a polgári társadalomban kezdődik meg, és csak*

az osztály nélküli társadalomban folyik teljes szélességben. [...] Nem is történt asszimiláció másutt, mint a magyarországi polgárosodás gyér gócaiban, a városi német és zsidó lakosság körében. Ezeknek nyelvi és érzelmi asszimilációja gyorsnak és sikeresnek mutatkozott, ez a siker azonban azonnal bele is építődött a magyar politikai illúziók építményébe: a szétszórta lakó s így a történeti Magyarország területi státusát nagyobb részben nem érintő németiség és zsidóság asszimilációjában az igazán veszélyes – és valóságban nem asszimilálódó – többi nemzetiség asszimilációjának az illúzióját lehetett tovább ápolni. Aki akkor ezeket is komolyan asszimilálni akarta volna, csak egyféleképpen próbálhatta volna meg: egy nagy lendületű s a forradalomtól sem visszariadó polgári és demokratikus fejlődés sodrában, a jövőbe, a haladás felé mutató teljesítmények versenyében. Ez azonban ugyanúgy jelenthette az asszimiláció lehetőségét, mint az elszakadás veszélyének a felidézését, ezt a veszélyt pedig ez a félelemben élő vezető réteg nem bírta el.¹⁷ Ezért inkább rendőri, politikai és kultúrpolitikai akciókkal próbálta visszaszorítani a nemzetiségi mozgalmakat, abban bízva, hogy az idő majd megoldja ezt a problémát. Idő azonban nem volt. Hogy is lehetett volna! Az asszimiláció legfeljebb megelőzni képes a különféle nemzetiségi követelések kialakulását, az abból fakadó problémákra megoldást nem nyújt. Ebben a helyzetben az idő múlása csak még tovább fokozta a nemzeti feszültségeket.

Magyarország társadalmi szerkezete és belső nyelvi, kulturális határai a 20. század elejére szinte teljesen változatlanul maradtak. Még az 1910-es népszámlálási adatok szerint is, a Magyar Királyság összlakosságának (az autonómiával rendelkező Horvát-Szlavónország lakosságát leszámítva) alig több mint fele (54,5 százalék) volt magyar anyanyelvű.¹⁸ Ellenben a nemzetiségek vezetői sokkal öntudatosabban és ellenségesebben álltak szembe az államhatalommal, mint a kiegyezés előtt. Ezek voltak a „boldog békeidők”! Márai Sándor a következőket írta erről a korszakról: „[...] a régi Magyarországon nem a nemzetiségi, hanem az osztályelnyomás volt az erő, amely az ország nemzeti kisebbségeit, a szlovákokat, szerbeket, románokat, amennyiben szegényparasztok voltak, éppen úgy kiszolgáltatta az államhatalomnak, mint a magyar szegényparasztot. A szolgabíró, a jegyző, a csendőr nem a román, nem is a szerb vagy a szlovák szegényparasztot »üldözte«, hanem védte a nagybirtok érdekeit a nincstelen zsellérek föld- és bérigénye ellen, akármilyen nemzetiségű volt is ez a zsellér. [...] a valóságban a régi Magyarországon a nemzetiségek nem a magyarság hegemónisztikus elnyomásától szenvedtek, ha szenvedtek, hanem a nagybirtokos, az »úri« Magyarország társadalmi szervezetétől.”¹⁹

A fikciókra alapozott félmegoldások következtében, melyek egy felemás, megredkedt modernizációt, és a függetlenséget egyre erőteljesebben követelő nemzetiségi mozgalmak sokaságát hagyták maguk után, az Osztrák–Magyar Monarchia a 20. század elejére Európa egy újabb puskaporos hordójává vált. A kanócot az 1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd Habsburg trónörökös és felesége ellen elkövetett sarajevói gyilkos merénylet gyújtotta meg. Kirobbant az első világháború! Magyarország a Nagy Háborúban csak veszíthetett, de ezt akkor kevesen látták így: a többség akkor is elragadtatta magát a történelmi illúziók útvesztőjében. „Vesz-szen Szer-bia! Vesz-szen Szer-bia! És emberek rohantak be a kávéházakba, fölálltak a székekre, fölolvasták a legújabb háborús híreket, és szónokoltak és véres frázisokat harsogtak bele a levegőbe. A tömeg éljenzett nekik, és ezzel a kiáltással felelt: Éljen a háború! [...] A tömegpszichózis úrrá lett a városban, úrrá lett az egész országon. Pedig ebből a háborúból a mi számunkra csak pusztulás és romlás fakadhatott. Ebben a háborúban a magyarnak el kellett véreznie. Ha győzünk, még nyomorultabb szolgái leszünk Bécsnek és Berlinnek. Ha megvernek bennünket, ellenséges, gyűlölködő kis szomszéd népek martaléka válik belőlünk.”²⁰

Miután 1918 júniusában az utolsó osztrák–magyar offenzíva is vereséget szenvedett az antant csapatoktól az olasz fronton, az Osztrák–Magyar Monarchia megdőböntő sebességgel hullott szét darabjaira. Az utolsó Habsburg császár, IV. Károly magyar király október 16-án szövetségi állammá nyilvánította Ausztriát. Magyarországon gróf Károlyi Mihály kezdeményezésére október 23-ról 24-re virradó éjjel megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, amely az ország függetlensége mellett követelte a háború és a német szövetség azonnali befejezését, általános választójogot, földreformot és önrendelkezést a nemzetiségeknek. A helyzet azonban nem volt egyszerű. József herceg, mint királyi helytartó Károlyi helyett Hadik Jánost, az Országos Közélelmezési Hivatal volt vezetőjét nevezte ki a miniszterelnöki posztra. Az első világháború eme epizód szereplőjének nem volt könnyű dolga, hiszen súlyos bel- és külpolitikai problémákkal kellett szembenéznie. Ugyan rövid miniszterelnöki pályafutása forradalomba torkollott, Hadikról tudnunk kell, hogy céljai nem álltak szöges ellentétben a Nemzeti Tanács fentebb említett szándékaival, sőt, mint az Károlyi emlékirataiból kiderül, Hadik eredeti terve egy olyan koncentrációs kormány felállítása volt, amelybe a Nemzeti Tanács pártjai is beletartoztak: *„Tárgyi és személyi engedményekkel kísérelte meg, hogy megnyerje a Nemzeti Tanácsot kormánya számára. A Nemzeti Tanács tagjai közül Batthyányt, Lovászyt, Jászit és engem akart a kormányába. [...] Amint Hadik készségét fejezte ki, hogy elfogadjja az én programomat, olyan helyzet adódott, amelyben úgy tűnt, mintha a forradalomnak nem lenne más célja, minthogy én legyek a kormányfő. [...] Most, amikor láttam, hogy közvetlenül a forradalom előtt állunk, és a forradalom tárgyi programjának teljes megvalósítására személyi és tárgyi garanciákat nyújtanak, elhatároztam, hogy kérem a Nemzeti Tanácsot, még egyszer lelkiismeretesen vizsgálja meg, hogy személyemre való tekintet nélkül nem elégíthetnek-e ki bennünket az új javaslatok. [...] A Nemzeti Tanács azonban ragaszkodott az én elnökségemhez.”*²¹ Így Hadik maradt egyedül és jött a forradalom! Október végén a tüntető katonák sapkájukon a császári címer helyére tűzött, a közelgő halottak napja alkalmából mindenfelé kapható öszirózsákkal, megrohmozták József főherceg budai palotáját és elfoglalták Pest főbb középületeit. Hadik, látván a forradalom diadalának elkerülhetetlenségét, habozás nélkül átadta miniszterelnöki helyét Károlynak. Ezt követően IV. Károlyt lemondatták a magyar királyságról és november 16-án a Parlament kupolája alatt kikiáltották az első Magyar (Nép)köztársaságot. Ezzel azonban korántsem oldódtak meg az ország problémái. A gazdasági blokádnak tartott Magyarország területére északról betörték a csehek és elfoglalták Kassát és Pozsonyt. Keleten a románok egyre erőteljesebben vonultak a Tisza irányába. Délen szerb csapatok bekebeleztek Pécs környékét, ahol az ország maradék szénbányái voltak. Károlyi bárhová ment segítségért, mindenhol visszautasították. Amikor Franchet d'Espèrey-t, a szövetséges keleti hadseregeinek parancsnokát arra kérte, hogy ha meg kell szállni Magyarországot, akkor azt a szövetséges csapatok tegyék és ne a környező államok hadseregei, a francia tábornok ezt válaszolta: *„Önök elnyomták a nemzeti kisebbségeket, és ellenségeiké tették őket. Most a tenyeremen tartom őket, a cseheket, a románokat, a jugoszlávokat és a szlovákokat. Csak egy szavamba kerül, és megsemmisítik önöket.”*²²

1919. március 20-án Fernand Vix francia vezérkari alezredes, a Budapesti Szövetséges Katonai Misszió vezetője kézbesítette a magyar kormány számára az Antant-hatalmak február 26-án hozott határozatát, amelyben újabb keleti országrészek kiürítését követelték. Károlyiék a jegyzékben foglaltakkal szemben tehetetlennek érezték magukat, annak sem elfogadását, sem elutasítását nem vállalták. A polgári demokratikus kormány lemondott, míg a koalíció egyik tagja, a Szociáldemokrata Párt egyesült a nemrég Moszkvából hazérkezett hadifoglyok (köztük Kun Béla és Rákosi Mátyás) által alapított Kommunisták

Magyarországi Pártjával, mely így hatalomra került. 1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Nyáron tombolt a vörösteror! Bármiféle ellenállást brutális megtorlás követett. Az új kormány elkezdte a megszállt területek visszaszerzését. A hatvanezer főre duzzasztott Vörös Hadsereg kezdeti sikereit azonban követték a kudarcok a román frontáttörésen. A Szovjetunió mintájára megszervezett magyarországi Tanácsköztársaság csupán százharminchárom napig volt képes fennmaradni: augusztus 1-jén összeomlott; 2-án Kun Béla külföldre menekült; 3-án feloszlott a magyar Vörös Hadsereg; 4-én Traian Moşoiu tábornok a román fő hadtest élén diadalmasan bevonult Budapestre. A megszállt Magyarország helyzetéről Sir George Clerk brit diplomata így számolt be: *„A románok által elfoglalt minden városban olyan kemény elnyomással találkozunk, amely elviselhetetlenné teszi az életet. Gyakoriak a gyilkosságok, ifjakat és nőket megkorbácsolnak, embereket bebörtönöznek per nélkül, letartóztatnak minden ok nélkül. Folyik a magántulajdon rablása, rekvirálás ürügyén. [...] A tapasztalt magyar kórházigazgatók helyére tapasztalatlan román orvosokat állítottak. A román katonai hatóságok minden túlévelért, szén- vagy élelemkérelemért petíciót igényelnek. A petíciót román nyelven kell megírni, román ügyvédet kell fogadni, aki óriási honoráriumot kér.”*²³

Miközben a román csapatok rettegésben tartották a lakosságot Budapesten és a kelet-magyarországi városokban, az ország délnyugati részén kezdetét vette a fehérterror. A Horthy Miklós altengernagy vezette harmincezer tisztból álló Magyar Nemzeti Hadsereg ellenforradalmi megtorlása kegyetlenül lesújtott a Tanácsköztársaság ismert vagy feltételezett támogatóira. Miután a román vezetők az antanthatalmak nyomására visszavonták csapataikat a Tisza keleti partjára, Horthy, november 16-án (a Károlyi-féle Népköztársaság kikiáltásának évfordulóján) a Nemzeti Hadsereg élén beügetett fehér lován Budapest központjába. Nyolc nappal később megalakult az a kormány, amit már az antanthatalmak is alkalmasnak ítélték a béketárgyalásra. December 1-jén felszólították Magyarországot új miniszterelnökét, Huszár Károlyt, hogy küldje el Magyarország képviselőtét Párizsba.

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békekonferenciát már 1919. január 18-án megnyitották, Versailles-ban. A győztes országok vezetőiből álló Legfelsőbb Tanács, Georges Clemenceau francia miniszterelnök elnökletével már megkötötte a békét Németországgal (június 28-án), Ausztriával (szeptember 10-én) és Bulgáriával is (november 27-én), csak Magyarországot és az Oszmán Birodalom maradtak hátra. Az új államhatárok megvonásának elméleti alapját a nemzetiségi elv adta, mely mintegy szentesítette a nemzetállam eszméjét: az államhatárok és a nemzetethatárok egybeesésének szükségességét. Ezt a Párizs környéki békék alappilléreként feltüntetett elvet legpregnansabban Thomas Woodrow Wilson, az Amerikai Egyesült Államok elnöke fogalmazta meg, tizen-négy pontból álló programjában.²⁴ A 10. pont közvetlenül érintette az Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejövő államok határainak kérdéskörét: *„Ausztria-Magyarország népei részére, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét.”*²⁵

Wilson nemzetiségi elvének gyakorlati megvalósítását több tényező is lehetetlenné tette. Egyrészt a világháború után felbomlott, lazán integrált birodalmak lakossága igen kevert volt: a különböző nyelvi és etnikai közösségek elszórta éltek vagy ugyanazon a településen évszázadok óta több nyelvi és etnikai közösség élt együtt. Másrészt, a birodalmi területeken létrejött új államalakulatok vezetői a történelmi jogokra hivatkozva legtöbbször túl kiterjedt, a meglévő nyelvi és kulturális határokon átvívelő területekre tartottak igényt. Harmadrészt, a nemzetiségi elv gyakorlati alkalmazásának talán legnagyobb akadályát azok a gazdasági és politikai érdekek képezték, amelyeket a háború alatt

az antanthatalmak titkos szerződéseikben és megállapodásokban szentesítettek potenciális szövetségeseikkel, és amelyek több esetben felülírták úgy a történeti *status quo*, mint a nyelvi, etnikai hovatartozás szempontjait. Ez utóbbi tényező kiváltképp meghatározó volt Magyarország leendő határainak megvonásánál. Az 1915-ös londoni titkos egyezmény-nyel eltántorították Olaszországot a semlegességtől azzal, hogy neki ígérték Trentinót, Dél-Tirolt, Triesztet, Goriziát, Isztriát és Dalmácia nagy részét. 1916-ban Románia hadba lépéséért cserébe megkapta Erdélyt, Bukovinát és a Bánság egy részét. Emellett az antanthatalmak támogatták a száműzetésben élő szláv politikusok kezdeményezéseit is. A Horvátország elszakadásáért folytatott küzdelem régi élharcosai, Franjo Supilo és Ante Trumbić által Londonban felállított Jugoszláv Bizottság, és a Nikola Pašić vezette, Korfu szigetén száműzetésben működő szerb kormány 1917 júniusában döntést hoztak arról, hogy a háború után a szerb Karagyorgyevics királyi család vezetése alatt létrehozzák a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot. Tervük megvalósítását több antant-politikus is pártolta, csakúgy, mint a Párizsban felállított Csehszlovák Nemzeti Tanács alapítójának, Tomáš Masaryknak a terveit, aki társaival együtt (köztük Edvard Beneš-sel az élen) a leendő csehszlovák állam létrehozásán dolgozott. Mire a Párizsi környéki békekonferencián sor került Magyarország ügyének megtárgyalására, addigra az ország határait érintő főbb kérdések már rég el voltak döntve.

A magyar békedelegáció ezekkel az előzményekkel és feltételekkel indult kálváriautójára, amiről az egyik leghitelesebb kordokumentum a már idézett Benda Jenő riportnaplója.²⁶ A delegáció 1920. január 5-én reggel kelt útra a budapesti Keleti pályaudvarról a párizsi Keleti pályaudvar (Gare de l'Est) felé. *„Amint a vonat kerekei megmozdulnak, a peronon lévő sok száz főnyi tömeg, mint egy adott jelre lekapja a kalapját, és elkezdi a Szózatot énekelni. [...] A ferencvárosi pályaudvaron rezesbanda játssza a Himnuszt [...] És ezután ez a kép továbbkísér bennünket: Torbágy, Bicske, Felsőgalla, Bánhida, Tatatóváros, Almásfüzitő, mindenütt nagy tömeg ember és jelzőtáblák: »Erdély a mienk!« »Magyarország a magyaroké!« »Nem, nem! Soha!«»²⁷*

A delegáció elnöke minden párt és képviselő egyhangú döntése alapján gróf Apponyi Albert lett, akit Benda naplójában úgy jellemez, mint egy fejlődésében kész, a maga helyére érkezett egyéniséget; aki nem volt többé pártember, levedlett róla az a holt súly, amelyik eddig a képességeit lenyűgözte. A békedelegáció tagja volt még többek között a meglehetősen zárkózott, szigorú, de nagyon energikus és nagy munkabírásu gróf Bethlen István, és a világot járt földrajztudós, gróf Teleki Pál. Ez utóbbi, miután Kun Béla megbocsátotta neki grófi mivoltát és fölkérte, hogy jöjjön vissza Bécsből és kamatoztassa a tudományos világban elismert képességeit a tanácskormányban, csak annyit válaszolt: *„Köszönöm a szíves meghívást, de ez idő szerint nem mehetek vissza, mert most ellenforradalommal foglalkozom»²⁸* Már-már sorszerű, hogy ez a két történelmi patinájú név, Bethlen és Teleki neve, amelyek oly sűrűn szerepelnek a három részre szakadt Magyarország históriájában, most újra előkerülnek, és jelentős szerepet játszanak a trianoni békeszerződés aláírásához vezető út történetében.

A magyar küldöttség január 7-én érkezett meg a francia fővárosba. Henry ezredes és a sajtó már várta őket az állomáson. A helyi újságírókat mindennél jobban lenyűgözte egyszerű ruházatuk: *„Kinézésük elég búskomor. 1914 óta divatból kiment kabátok, háború előtti kalapok, sovány és fáradt arcok»* – írta a *Le Martin*.²⁹ A magyar békedelegációt gyakorlatilag internálták a Párizs nyugati elővárosában, Neuillyben található Château de Madrid szállóba. Detektívek „vigyáztak” rájuk, engedélyük nélkül ki nem tehetők onnan a lábukat, idegenekkel szóba nem állhattak. *„[...] teljesen el akarnak zárni bennünket a külvilágtól, lehetetlenné akarják tenni számunkra azt, hogy párizsi barátainkkal, ismerőseinkkel, különösen pedig a francia újságírókkal és politikusokkal érintkezésbe lépjünk.*

*Mindez ideig a románok és a csehek igazsága dominál a külföldi sajtóban és a külföldi politikusok gondolkozásában.*³⁰

Pár nappal érkezésük után sor került a megbízólevelek kölcsönös átadására. Mindjárt ez alkalommal kifejezésre jutott a Legfelsőbb Tanács ellenszenva a magyar delegációval szemben. Amikor Apponyi írásban jelezte a tanács elnökének, hogy az amerikai megbízólevél hiányzik a paksamétából, Clemenceau azt válaszolta, hogy „amennyiben nehézségeket óhajtának csinálni, akkor inkább mondják meg, hogy nem akarnak tárgyalni, és akkor ők e szerint fognak berendezkedni”. Ekkor Apponyinak, akit nagyon bántott a dolog, eszébe jutott egy anekdota, melyet nemrég Scitovszky Tibortól hallott: „Két bajor paraszt beszélget a kocsmában. Az egyik elmondja, hogy egy festő lakik nála a nyári kvártélyon. »Képzeld! – panaszolja a másiknak. – Ez a fickó a minap azt mondta nekem, hogy karakterisztikus fejem van.« »Karakterisztikus fej? – kérdezi a másik. – Az micsoda?« »Az nem tudom – feleli az első – de minden esetre lekentem neki egy pofont!« Apponyi Clemenceau reakcióját ehhez a bajor parasztlogikához hasonlította: „Még nem tudják, mit fogunk mondani, de minden eshetőségre készen, máris fölpofoznak bennünket!” Ezzel oldotta a feszültséget, aztán visszatért munkájához.³¹

Január 14-én tájékoztatót tartottak a delegáció főbb érveiről, amiket Benda pontról pontra feljegyzett. A tájékoztató helyszíne gróf Teleki Pál szobája volt. A léha célokra berendezett szállodai szoba bútorait ellepték a földrajzi, demográfiai és történelmi adatokat tartalmazó jegyzékek. A magyar küldöttség szellemi fegyvertárát képező irdatlan mennyiségű anyagból, csak amit Teleki gyűjtött össze és dolgozott fel, kitett egy több mint ötszáz oldalas kötetet. Minden egyes jegyzéket le kellett fordítani angolra és franciára. Teleki (aki ezeken a nyelveken kívül beszélt németül és románul is, és akinek a holland és olasz szövegek olvasása sem okozott gondot) saját anyagaihoz maga diktálta az angol és francia nyelvű előszót, amin azután írásban nem kellett változtatni. A tájékoztatón a következő érvek hangzottak el: Magyarország és Ausztria nem voltak egy állam, ezért azok ügyeit külön kell kezelni. A háborúban való felelőségük nem azonos, hiszen a hadügybe Budapestnek nem volt beleszólása. A háborús jóvátétel összegének meghatározásánál figyelembe kell venni a Magyarországot ért károk súlyát: a háborús veszteségek mellett a forradalom, a bolsevik pusztítás és a román megszállás okozta károkat. Elhangzott továbbá, hogy Magyarország szétdarabolása a jelenlegi állapotok szerint súlyos gazdasági következményekkel járna: területén megbénulna a közlekedés (a vasútvonalak a középkori főutak mentén haladtak és Budapesten futottak össze); az ország mezőgazdasága halálra lenne ítélve (a környező, új államok vezetői 23 százalékkal nagyobb területet követeltek, mint amennyi a nemzetiségi elv alapján megillette volna őket, s erről a 23 százaléknyi területről származott az ország termésének 40 százaléka). A nemzetiségi elv Magyarországra történő alkalmazása mellett szóló érvek ismertetése közben előkerült Teleki Pál demográfiai térképe, ami a maga nemében egészen új és egyedülálló tudományos munka eredménye volt. Előtte nem készült még olyan térkép, amelyen a népsűrűség és a nemzetiségi elosztás egy lapon szerepelt volna. Ezt a feladatot Teleki úgy oldotta meg, hogy a különböző nemzetiségeket eltérő színnel és azok lélekszámarányának megfelelően tüntette fel. Ez a technika azóta a demográfiai térképkészítés bevett módszerévé vált. Teleki a nemzetközi szokásokhoz híven a többségi társadalmat piros színnel jelölte, aminek következtében „a mappa csak úgy piroslott a magyarságtól”.³² A franciák ezért nevezték el a Vörös Térképnek (*La Carte Rouge*). A Teleki szobájában tartott tájékoztatót Praznovszky Iván, a békedelegáció főtitkára szakította félbe: „Pali kérlek! Gyere át Apponyihoz! A francia külügyminisztériumból telefonoztak, hogy az antant képviselői mindjárt itt lesznek! Bemutakozó látogatásra jönnek!”³³

Másnap a magyar béke delegátusok főmegbízottainak jelenése volt a francia külügyminisztérium palotájában (Quai d'Orsay). Délutánra nagy lett a mozgás a Château de Madrid előcsarnokában. A delegáció nagyjai egymás után érkeztek szobájukból fényes, vasalt cilinderjeikben: gróf Apponyi Albert, gróf Teleki Pál, gróf Bethlen István, gróf Csáky Imre, gróf Somssich László, gróf Csáky István, Praznovszky Iván, Hegedüs Lóránt, Lers Vilmos és Popovics Sándor. Négy óra előtt pár perccel megjelentek a delegációt kísérő tisztek is: Henry ezredes, Hay százados és Jacomoni főhadnagy. Velük tartott még Fabró Henrik gyorsíró, ám a sajtó részéről nem mehetett senki. Az antant tanács meghívó levelében ugyanis az állt, hogy a többi delegátus és az újságírók számára nincs elég hely az ülésen, mert azt nem az előkészítő béketárgyalások szokott helyszínén, a külügyminisztérium palotájának óratermében (Salle de l'Horloge) tartják, hanem Stephen Pichon francia külügyminiszter annál jóval szűkösebb dolgozószobájában. Az ülésen Apponyi közölte a tanáccsal szándékát, miszerint Magyarország és a magyar kormány helyzetét előttük egy rövid előadás keretében szeretné felvázolni. Az antantdelegátusok ezt örömmel fogadták, de csak azzal a feltétellel, hogy a precedenseknek megfelelően az expozeét semmiféle vita sem fogja követni. Megegyeztek abban, hogy másnap újra összeülnek és meghallgatják Apponyit. Ezután Clemenceau felszólította Paul-Arnaud Dutastát a békekonzferencia főtitkárát, hogy adja át a békefeltételeket tartalmazó iratcsomót, majd az ülést lezárta. Az egész nem tartott tovább négy percnél. *„Uraim, megállapodtunk abban, hogy holnap fél háromkor újra összejövünk és ugyebár, ezek után a mai ülést bezárhatom!”*³⁴

Eljött Apponyi védőbeszédének napja, 1920. január 16., a magyar béke delegáció utolsó nagy reménye az antanthatalmak meggyőzésére. Maga Apponyi emlékirataiban így emlékezett vissza rá: *„Igyekeztem azt a sok mindent, amit el kellett mondanom, lehetőleg rövid formába önteni, lehetőleg áttekinthető módon felépíteni: azonban sem francia, sem angol nyelvű (sejtettem, hogy ezen a két nyelven kell majd beszélnem) írásbeli fogalmazványt nem készítettem; képtelen voltam magamra erőszakolni az íráshoz vagy diktálásához szükséges nyugalmat. Csak a beszéd váza volt meg: úgy éreztem, hogy magának a szövegnek a pillanat hatása alatt, a hallgatósággal való magnetikus kapcsolat létrejöttével, – ha ugyan sikerül ilyen kontaktust teremteni – előadásom folyamán kell majd kialakulnia. Jól átgondoltam az alaphangot is, amelynek beszédemen végig kell vonulnia: semmi érzékösség, semmi hivatkozás a győzők nagylelkűségére – egyáltalában semmiféle érzelmi megnyilvánulás; csupán a tények száraz, lehetőleg világos feltárása: hadd hasson maga az ezekben rejlő pathos. Amikor a megjelölt órában a terembe léptem, mégis csak rám nehezedett a számomra szokatlan helyzetnek súlya. Hiszen ezúttal olyan hallgatósághoz kellett szólnom, amelyben a rokonszenvező elemnek legkisebb töredéke sem volt felfedezhető, amely a szó technikai értelmében vett ellenségekből, nagyrészt ellenséges érzelmű egyénekből állott; talán hogy még egy kis adag közönyösség vegyült a barátságosnak éppen nem mondható érzelmekbe.”*³⁵ Az ülést változatlanul a francia külügyminiszter hivatali szobájában tartották. Az ajtóval szemben, háttal az ablakoknak XVI. Lajos korabeli íróasztalok mögött ültek a Legfelsőbb Tanács tagjai: középen Clemenceau, két oldalán a többiek; David Lloyd George, brit miniszterelnök, George Nathaniel Curzon, brit külügyminiszter, Francesco Saverio Nitti, olasz miniszterelnök, Macui, japán nagykövet és Hugh Wallace, amerikai nagykövet. (Wilson elnök, akinek a jelenléte talán a legfontosabb lett volna Apponyi nemzetiségi elvre alapozott érveinek érvényesítése szempontjából, már nem volt Párizsban. A Németországgal megkötött békeszerződést követően a békekonzferenciát elhagyta és hazautazott). Az antant-képvisellel szemben, közvetlenül az ajtó előtt ültek Apponyiék. Rajtuk kívül jelen volt még Sermage őrnagy, Henry ezredes, Hay százados, Jacomoni főhadnagy, valamint a delegátusok titkárai és a gyorsírók, két francia,

két angol és Fabro Henrik, aki egyformán jegyezte úgy az angol, mint a francia beszédet. Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia (akkor még Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) képviselői nem vettek részt az eseményen.

Miután Apponyi szót kapott, felállt és belekezdett történelmi beszédébe franciául. Clemenceau először azért szakította félbe, mindjárt az elején, hogy maradjon ülve. Apponyi ezt a kérést parlamentáris szokásokra való hivatkozással visszautasította, és állva maradt. Azután Clemenceau ismét a szavába vágott, most egy a tolmácsokhoz intézett kéréssel: az addig elhangzottakat le kellett fordítani angolra. Apponyi engedélyt kért arra, hogy saját maga tolmácsa lehessen. Újrakezdte a beszédét, de most angolul. Ettől kezdve francia és angol szakaszok váltakozva követték egymást több mint egy órán keresztül. A végén Apponyi még az olasz delegációhoz is intézett néhány szót anyanyelvükön. *„A legtisztább toszkánai kiejtéssel mondott első olasz szavakra Nitti jovialis arcán kellemes meglepődés tükröződik: előrehajlik a székén, és mosolygós arccal így hallgatja végig Apponyit.”*⁷³⁶ Apponyi, miután befejezte beszédét, visszaült a helyére. Clemenceau máris rászólt, hogy amit az imént olaszul mondott, elfelejtette lefordítani franciára. Apponyi ennek is eleget tett, majd újból leült. Clemenceau azonban megint felszólította, most arra, hogy foglalja össze röviden, melyek a fő magyar kívánságok. *„Apponyi elmondja: népszavazás a vitás területen, antantbizottságok a megszállott területen az okozott károk és az elkövetett visszaélések megvizsgálására, a hadifoglyok mielőbbi hazabocsátása.”*⁷³⁷ Clemenceau ezután a Legfelsőbb Tanács többi tagjához fordult: van-e valaki, aki kérdezni óhajt még valamit a magyar békedelegáció elnökétől? *„Yes, I would like!”* – hangzott egyszerre Lloyd George hangja. A brit miniszterelnököt az érdekelte elsősorban, hogy a Magyarország számára kijelölt határokon kívül hol élnek többen magyarok. Ez a kérdés már régóta foglalkoztatta: 1919. március 25-én kiadott, *Néhány gondolat a békekonferenciáról, mielőtt véglegesítik a feltételek tervezetét* című memorandumában külön felhívta a figyelmet arra, hogy a Magyarországnak szánt túl szigorú békefeltételek hosszú távon veszélyt jelentenek Európa békéjére. *„Sohasem lesz béke Délkelet-Európában, ha minden most születő kis állam határain belül nagy tömegű magyar irredenta fog élni. Én ezért a béke vezérő elvének azt tartanám, hogy amennyire emberileg lehetséges, az egyes fajok anyaországukban kerüljenek elhelyezésre, s hogy ez az emberi feltétel előzzön meg minden stratégiai, gazdasági vagy közlekedési megoldást, mert azokat általában más eszközökkel meg lehet oldani.”*⁷³⁸ A brit miniszterelnök ülésen feltett kérdésére Apponyi Telesi Pál Vörös Térképével válaszolt: *„Lloyd George érdeklődve hajolt a kiterített térkép fölé. Lord Curzon is közelebb húzódot. Nitti fölállt a helyéről, és szintén a térkép fölé hajolt. A titkárok is csoportosultak és illendő távolságból kíváncsiskodtak. Macui, a kis teremtű japán is közeledett, nyújtogatta a nyakát, hogy valamit meglásson, a Nitti széles háta azonban minden kilátást elfogott előle. Apponyi elkezdte részletesen megmagyarázni a térképet. Clemenceau pár percig a helyéről figyelte mindezt, azután maga is fölállt, és odalépett Apponyi mellé, aki egymás után mutatott rá a Csallóközben, Ruszka-Krajnában, Erdélyben, Arad környékén, a Bácskában rekedt nagy vörös foltokra [...]”*⁷³⁹

Annak ellenére, hogy az ülés zártkörű volt, a sajtó nem vehetett rajta részt, Apponyi többnyelvű ékesszólásának híre kiszivárgott, és gyorsan terjedt Párizs utcáin. Már másnap, amikor Hegedüs Lóránt belépett egy kis üzletbe, Neuelyben, az elárusító mindjárt azt kérdezte tőle: *„Igaz az, hogy az önök elnöke, Apponyi gróf négy nyelven beszélt, franciául, olaszul, angolul? És amerikaiul?”*⁷⁴⁰ Mindennek ellenére a helyzet nem változott. Apponyi, még ha Clemenceaut is meggyőzte volna, az sem számított már, hiszen másnap, 1920. január 17-én Paul Deschanelt választották Franciaország elnökévé, aki Clemenceau helyett Alexandre Millerandot nevezte ki miniszterelnöknek, s ezzel ő lett a

Legfelsőbb Tanács új elnöke is. Apponyi, miután megkapta a békefeltételeket és elmondta az antanthatalmagnak, amit el akart mondani, úgy érezte, bevégezte dolgát Párizsban. Gróf Bethlen István, gróf Csáky Imre és még pár küldött kivételével a magyar béke delegáció január 18-án elhagyta a Château de Madridot és visszatért Budapestre. Ezzel a kálváriaut első stációja befejeződött. Az úton hazafelé Apponyi hosszú nyilatkozatot diktált a történekről Bendának, a Pesti Hírlap számára: *„A kapott békefeltételek lényeges módosítások nélkül elfogadhatatlanok! – mondta Apponyi komoly határozottsággal, szemét le nem véve a vonat mellett elfutó alpesi tájról. – Úgy hiszem, sikerült kimutatnom, hogy Magyarország tervbe vett feldarabolása sem a nemzetközi igazságnak, sem a nemzetiségi elvnek meg nem felel [...] Csüggedniünk nem szabad, de nagy illúzióink ne legyenek, fődolog az, hogy odahaza a dolgok rendbe jöjjenek. Nem szabad hibának történnie!”*⁷⁴¹ Benda ehhez az utolsó gondolatához még csak annyit fűzött hozzá: *„Milyen jó volna, ha otthon megértenék és megfogadnák, amit ez a bölcs, tapasztalt öreg ember üzen! Milyen boldog ország volnánk, ha nem történnének többé hibák Magyarországon!”*⁷⁴²

Ugyanez év február 9-én a magyar béke delegáció elindult második párizsi útjára, vissza Neuillybe. Megérkezésük most még kevesebb feltűnést keltett: a Gare de l'Est pályaudvarán nem várták őket a riporterek és fotográfusok. Február 12-én járt le az a határidő, amelyet a Legfelsőbb Tanács a magyar válaszigjegyzékek benyújtására megszabott. Fél háromkor Praznovszky Iván főtitkár és Csáky István átadták Henry ezredesnek a béke delegáció jegyzékeinek első részletét. A többi jegyzék átnyújtására újabb tizenegye napos határidőt kértek, azonban a békekonferencia csak nyolc haladékat engedélyezett. Az első ízben átadott válaszban többek között arra kéri az antanthatalmakat, hogy az elcsatolni kívánt kérdéses területeken (ahol a történelmi jogok és a nemzetiségi elv ütik egymást) tartsanak népszavazást. *„A magyar jegyzékek legújabb csoportja itt hever az asztalomon. Lapozgatok köztük – írja Benda február 13-i naplóbejegyzésében. – Az antant eddigi intézkedéseiben nagyon gyakran hivatkozik a történelmi jogokra. A történelmi jogok alapján adja oda Kelet-Galiciát Lengyelországnak, pedig Kelet-Galiciát rutének lakják. A történelmi jogokra hivatkozva ítélte oda Németországnak Felső-Sziléziát. Pedig itt a lakosság többsége lengyel nyelven beszél. [...] Miért csak Magyarország határainál szűnik meg a történelmi jogok érvénye? És ha a népek akarataira hivatkoznak, miért akarják Magyarországot az elszakadásra ítélte népek akaratainak megnyilvánulása nélkül szét darabolni? [...] Elismerjük azt a jogukat, hogy elszakadjanak tőlünk, ha úgy kívánják, de kérdezzék meg tőlük, mit akarnak! Ezért népszavazást kérünk a vitás területekre.”*⁷⁴³ A második, február 20-án átadott válaszigjegyzék főként a gazdasági és pénzügyi feltételekre reagált. Ebben újra kihangsúlyozták, hogy igazságtalan lenne, ha Magyarországot mint a háború egyik okozóját ugyanolyan arányban vonnák felelősségre, mint Németországot és Ausztriát. A béke delegáció munkája egy percre sem állt le! Mindenki folyamatosan dolgozott, érvekkel és ésszerű példákkal próbálta alátámasztani a Magyarországnak szánt békefeltételek várható súlyos következményeit. Egy a delegáció mellé beosztott francia tiszt még meg is jegyezte: *„Ilyen munkát eddig még nem láttunk! Tagadhatatlan, hogy eddig a magyar delegáció tette ránk a legjobb benyomást!”*⁷⁴⁴

Teltek a napok, a hetek. A magyar delegátusok a sötétben tapogatóztak, információ hiányában csak remélték, hogy valami csoda folytán kéréseiket figyelembe veszik majd a végleges döntés meghozatalánál. Teljesen megzavarták őket az egymásnak ellentmondó hírek: míg a *Le Temps* március 12-i számában azt írta, hogy a Legfelsőbb Tanács nem változtat a magyar békeszerződésen; március 15-én az Agence Havas ügynökség azt jelentette, hogy a nagyköveti konferencia folytatja a békeszerződésre benyújtott magyar észrevételek tárgyalását. Végül Apponyi úgy döntött, hogy nem várnak tovább Párizsban: Praznovszky Ivánt és még néhány küldöttet maguk után hagyva, március 31-én visszautaztak Budapestre.

Magyarország határai maradtak azok, amelyeket a győztes hatalmak 1919-ben megálapítottak számára. *„Tehát minden marad úgy, ahogyan a Párizsban átadott föltételekben nekünk megmondták [...] Estére Magyarország szétszakított testével plakátok jelentek meg a falakon. »Átkozott az a kéz, mely ezt a békét aláírja!« – kiáltották a plakátok.»* – jegyezte fel Benda május 6-án⁴⁵ A magyar béke delegáció a budai várban működő Külügyminisztérium vörös tapétás tanácskozótermében összehívott utolsó ülésén, május 19-én a békeszerződés aláírásáról lemondott, és visszaadta megbízatását a kormánynak. A szerződést magyar részről a Simonyi-Semadam-kormány két súlytalan politikusa, Benárd Ágost, népjóléti és munkaügyi miniszter és Drasche-Lázár Alfréd, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter írták alá, 1920. június 4-én.

Az első világháborút lezáró békeszerződések a Kelet-Közép-Európában kialakult nemzeti problémákat nem oldották meg, viszont teljesen átformálták azokat. E térség politikai térképének újrajzolása azt eredményezte, hogy emberek milliói rekedtek „saját” nemzeti területükön kívülre, és lettek más országok állampolgárai anélkül, hogy erről előtte bárki is kikérte volna a véleményüket. Így váltak tömegek nemzeti többségből nemzeti kisebbséggé. Az egyik legnagyobb lélekszámú és egyben legszétszaggatottabb ilyen típusú nemzeti kisebbség az a majd hárommillió magyar ember lett, akik a trianoni békeszerződés következtében Ausztria, Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia) állampolgáraivá váltak. Ezeket az országokat azok vezetői potenciális nemzetállamoknak képzeltek el, holott etnikai heterogenitásukat tekintve (Ausztria kivételével) inkább hasonlítottak az előző kor birodalmaihoz. Csehszlovákiában a szláv szolidaritás ürügyén egyesített csehek, szlovákok és rutének együttesen a népességnek 69 százalékát alkották. Romániában a románok részaránya 72 százalék volt. Végül a délszláv testvériség jegyében létrejött Jugoszláviában a szerbek, horvátok és szlovének 83 százalékát tették ki az összlakosságnak.⁴⁶ Mivel a nemzetállam eszméje azt diktálta, hogy egy egységes nemzettel rendelkező ország erősebb és fejlődőképesebb, mint egy soknemzetiségű, ezért az elitiek előnyben részesítették a névleg államalkotó nemzet(ek) nyelvét, kultúráját, demográfiai helyzetét, gazdasági prosperitását, és bizonyos esetekben előmozdították annak politikai hegemoniáját is. Ez a nemzetiesítési folyamat különösen hátrányos helyzetbe szorította az ezekben az országokban élő magyar közösségeket, mert őrjük nem egyszerűen úgy tekintettek, mint egy a többségi társadalom mellett létező kisebbségre, hanem mint az államalkotó nemzet(ek) történelmi ellenségeire, vagyis e nemzete(ke)t a múltban elnyomás alatt tartó nemzet részét képező közösségre. (Itt érdemes megjegyezni, hogy ez a helyzet nem volt egyedülálló: hasonlóan alakult a sorsuk azoknak az oroszoknak, akik a cári birodalom szétesését követően Oroszország határain kívülre kerültek, vagy azoknak a törököknek, akik az Oszmán Birodalom hanyatlása után Törökországból kirekedtek.) Az „anyaországgal” való esetleges egyesüléstől és az ezzel járó területvesztés veszélyétől félvve, a nemzetiesítő államok vezetői az idegen nemzet-testhez tartozónak vélt közösségeket teljes elnyomás alatt tartották. Ez a nemzetstratégia azonban sosem ért célba: a nemzeti kisebbségeket még összetartóbbá kovácsolta; az „anyaországok” elitjeit még jobban arra ösztökölte, hogy segítsék külföldre szakadt honfitársaikat. A nacionalizmussal orvosolni próbált félelem itt is győzedelmeskedett az értelem felett.

Az első világháború és a trianoni békeszerződés aláírása után a magyar nacionalizmus sem szűnt meg, csak átalakult. Szücs Jenő fentebb idézett gondolatmenetét folytatva: *„Miután felbomlott a tarthatatlan dinasztikus konglomerátum: a Habsburg-birodalom, és szétesett a tarthatatlan illúzió: a történelmi Magyarország – a történelmi magyar nacionalizmus vákuumba került. Eredeti formájában nem volt tartható a régi »államnemzet«*

koncepciója, de nem valósulhatott meg a »nyelv- és kultúr nemzet« sem, mert magyarul beszélők tömege rekedt a politikai határokon kívül. [...] Ami a magyar fejlődést illeti, a vákuum azt eredményezte, hogy a történeti nacionalizmus mindkét előbb vázolt vonulata hamarosan feltámadt, de az előzőkhöz képest is torzabb, illuzionisztikusabb formák közt. [...] A konzervatív magyar nacionalizmus a »Szent István-i nemzeteszében« fogalmazódott meg legpregnánsabban, mely nem volt egyéb, mint a régi államnemzet koncepciójának mintegy virtuális szférában és a szellemtörténet kategóriájában való újrafogalmazása. A kultúr nemzet koncepciója legjellegzetesebben a »mélymagyarság« teóriájában torzult el, hogy alig válassza el papírvékony fal a faji gondolatától.⁷⁴⁷

A két világháború között a magyarországi vezetők (Horthy Miklós altengernaggyal, egy tengerparttal nem rendelkező, király nélküli királyság kormányzójával az élen) a területi revíziót tűzték ki fő céljuknak. A húsz évig tartó trianoni revizionizmus az 1867-es kiegyezés után kialakult nemzeti szemléletet a maga teljes megkövültségében áttemelte a 20. századba. „Ennek megfelelően – írja Bibó István – akkor, amikor a világpolitikai helyzet a visszacsatolások lehetőségét megnyitotta, első reakciója az volt, hogy az igazságtalanság jóvátétele címén rávetette magát erre a lehetőségre, anélkül hogy az igazság bajnokához illően egy kicsit megkérdezte volna, hogy azok a feltételek, azok a körülmények és azok az erők, melyek a visszacsatolási lehetőség mögött állanak, hogyan viszonyulnak az igazság ügyéhez. Másodszor válogatás nélkül elfogadta a történeti Magyarország bármely területének a visszacsatolási lehetőségét, egészen Muraközig bezáróan, tekintet nélkül arra, hogy milyen gyűlöletet és milyen ellenségeséget arat ezzel az ottani lakosság körében s a szomszéd országban. Végül az ily módon bekebelezett nemzetiségekkel szemben, akik időközben megtapasztalták az önálló állami élet előnyeit, pontosan, sőt lényegesen durvábban megismételte a régi magyar nemzetiségi politika összes ellentmondásait, balfogásait és brutalitásait [...]”⁷⁴⁸ Magyarország 1938-ban, az első bécsi döntés értelmében visszanyerte a Felvidéket; 1939-ben, Csehország megszállásának következtében Kárpátalját; 1940-ben a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdélyt; és 1941-ben Jugoszlávia megszállásánál a Délvidéket és a Muravidéket. A kassai származású magyar polgár-író, avagy író-polgár, a már idézett Márai így emlékezett vissza arra a napra, amikor a Horthy Miklós vezette csapatokkal 1938-ban ünnepélyesen bevonultak visszacsatolt szülővárosába: „Mi, a trianoni Magyarország képviselői, [...] Nem a régi Magyarországot hoztuk, hanem egy kísértetszerű, eltorzult változatát annak, amire a felvidéki őslakosok emlékeztek. [...] Ezen a napon nemcsak az elszakított országrész tért haza Magyarországra, hanem visszatért a »méltóságos úr« is a Felvidékre, visszatértek a kísértetek, a magyar félmúlt megdőböntő, elevenen maradt árnyai, a műveletlen és orrhangon tárgyaló, pecsétygyűrűs bíró, adóhivatalnok, városi skribler, aki silány fizetését azzal pótolja, hogy a rácson át az úriember leereszkedő vagy elutasító hanglegjtésével beszél a »felekkel«. Visszatért a szigorúan úri-cseléd társadalomra tagolt Magyarország ellenszenves hangja [...]. Visszatért a neobarokk osztálykultúra »főlények«, a hivalgó modorosság, a nagyképi és felületes »műveltségi« előjogok modora. A közigazgatási és katonai rendszer, melyet hoztunk, úgy rendezkedett be ezen a területen – rögtön az első órától –, mintha nem is haza, egy magas műveltségű, urbánus, a demokrácia alapfogalmaival már megismerkedett magyar közösség életébe térne meg, hanem valamilyen gyarmati területre, ahol a korbáccsal, pálinkával és kereszttel kell a bennszülötteket módszerre tanítani. Bethlen, akivel később többször beszéltem erről – őt különösen közelről érintette mindez, amikor rövid idő múltán a visszacsatolt erdélyi országrészen megismétlődtek e tünetek –, maga is úgy vélte, hogy a hazatért területeken okosabb lett volna a közigazgatást az odaváló őslakosok kezén hagyni.”⁷⁴⁹

A szövetségesek győzelmével a visszanyert területeket 1945-ben újra elcsatolták Magyarországtól. Ráadásul a Szovjetunió nyugatra toltá határait és bekebelezte Kárpátalja egy részét, ezzel kettévágva az itt élő magyar közösséget. Ezen a területen mind a mai napig léteznek olyan többségében magyarlakta ikerfalvak, melyeket kettézár a közben „elschengenesedett vasfüggöny” az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna és az 1993-ban önállósult, 2004-ben európai uniós tagállammá vált Szlovákia között. „*Ráordítanak a KGB-n a mi emberünkre: »Na sorolja föl azt is, hogy hány országban lakott!« Rákezdí a mi emberünk: »Az Osztrák–Magyar Monarchiában születtem. Utána Magyarországon laktam, aztán Csehszlovákiában, majd újra Magyarországon, a második világháború befejezésekor rövid ideig megint Csehszlovákiában, azután pedig a Szovjetunióban.« Ismét ráordít a KGB-s: »Vén csavargó! Mit követett el, hogy mindenholnan mindig tovább kellett állnia?!« »Én, kérem, egész életemben ki se mozdultam a szülőfalumból.« »Hát hol született maga?!« »Kisszelmencen!« (Mali Szelmenci) – vágja rá a mi emberünk.⁷⁵⁰*

A második világháború vége a magyar revizionizmus végét és egyben egy új korszak kezdetét is jelentette. Egyrészt az 1947-ben aláírt párizsi békeszerződések immáron félreérthetetlenül szankcionálták az államkeretek 1920-ban létrehozott *status quó*ját. Másrészt a kétpólusú világ keleti féltekéjén úrrá lett a szovjet mintára berendezett egypártrendszer: az államszocializmus. Ennek a korszaknak a kezdeti stádiumában az volt az általános elképzelés, hogy a kelet-közép-európai nemzeti kérdés, amely az államhatárok és az (elképzelt) nemzethatárok nem egybeeséséből fakadó problémákra keresi a választ, magától feloldódik a közös cél, a szocializmus megteremtésében, s a nemzetek majd megtalálják a közös nevezőt a marxizmus jegyében. Nem találták meg! „*Az államhatároknak tulajdonított »szentség« végül túlélte az államszocializmus összeomlását is, de mivel elvesztette »szocialista tartalmát«, a »nemzeti forma« a szocializmusból kilábaló és a demokrácia felé tartó országok politikájának vezérlő elvévé vált. Ennyiben az államszocializmus elmúltával ma már »államnacionalizmusról« beszélhetünk. A közép- és kelet-európai országok új keletű államnacionalizmusa az európai nemzeti fejlődés legutolsó megnyilvánulása⁷⁵¹*

A köztudatban a trianoni békeszerződés Magyarország megcsonkításának és a magyar nemzet szétszakítottágnak szimbólumává vált, aminek persze sok valós alapja is van. E szerződés megkötéséig vezető kálváriaút azonban mást is jelentett a magyar békedelegátusok számára: a minőségi munkát egy közös cél érdekében; együttes erővel, politikai nézetektől függetlenül megérteni és megértetni a magyar történelem zivatáros századainak útvesztőit Párizsban. Apponyi Bendának írt levelében így emlékezett vissza a Château de Madridban eltöltött lassan múlt időre: „És mégis: az az idő, amelyet ilyen lelki kínok közt töltöttünk el, kedves emlékeket is hagyott bennünk – gondolom, mindnyájunkban – annak a jelenségnek révén, amely azt tűrhetővé tette, sőt időnként kellemessé, lélekemelővé. *Mert csoda történt ott Neuillyben, szeretetreméltó csoda, melyet vajha tudnánk itt nagyobb mértékben megismételni: együtt volt vagy hatvan magyar ember, és nem volt sem pártoskodás, sem veszekedés, sem versengés, sem gyűlölködés, sem intrika, sem érvényesülési tülekedés, hanem a legteljesebb harmóniában, a szent cél iránt való önzetlen odaadásban, kölcsönös szeretetben és megbecsülésben, fegyelmetten végezte ennek a társaságnak minden tagja a reá bízott munkát; a vezető egyéniségektől egész a nyomdászokig és altisztekig [...] mindenki csak annak élt, ami közös feladatunk volt, és mindenki azt teljesítette, amire valóban hivatva volt.⁷⁵²*

Volt egyszer egy Trianon! Folyamatosan változó jelentése máig él a magyar köztudatban. Amit vele kapcsolatban tehetünk, az nem a bűnbakok keresése, gyász vagy vágyakozás az erőszakos igazságtételre, de nem is az erőltetett felejtés, közöny vagy a makacs tudomásul-nem-vétel, hanem a tanulságok leszűrése. A múltból lehet, és kell is tanulni!

Hegedüs Géza szöfordulatával élve: gazdag örökségnek vagyunk ura, öre, múltak birtokában nézzünk a jövőre.⁵³ És ne egymással szemben tegyük ezt, ne a másiktól félve, a más gondolkozásúakat elítélve, esetleg gyűlölve – mindig annak rossz, aki haragszik! –, hanem magunkért és egymásért nézzünk múltak birtokában a jövőre, hogy együtt alakíthassuk a „minőség forradalmát”. Ahogyan Babits Mihály is figyelmeztetett rá: „*Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkbaszállásra.*”⁵⁴

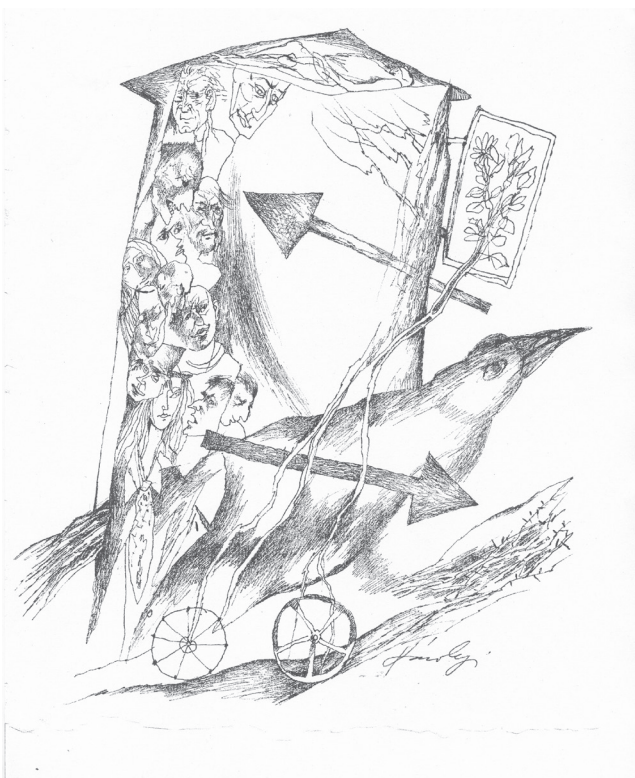
JEGYZETEK

- * Benda Jenő: *A béke kálváriautóján: egy újságíró naplója a párizsi békekonzferenciáról*. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Filep Tamás Gusztáv és Zelei Miklós, 215 oldal, Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány, Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2013.
- 1 Karinthy Frigyes: „Levél”, In: Kosztolányi Dezső (szerk.), *Vérző Magyarország: magyar írók Magyarország területéért*, Pallas Nyomda, Budapest, 1921, 198. o.
- 2 2010. évi XLV. törvény a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről. (A törvény teljes szövege olvasható az Ország Háza hivatalos honlapján: www.parlament.hu)
- 3 „[...] the problem is that there is no way of telling the observer how to distinguish a nation from other entities a priori, as we can tell him or her how to recognize a bird or to distinguish a mouse from a lizard. Nation-watching would be simple if it could be like bird-watching.” (Hobsbawm, Eric: *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 5. o.)
- 4 Romsics Ignác: „Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról”, In úo. (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemben*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 24. o.
- 5 A nemzet mint „elképzelt politikai közösség, melynek határát és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el” definíciójáról lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, [ford. Sonkoly Gábor], L'Harmattan, Atelir, Budapest, 2006.
- 6 Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Balassi Kiadó, JATE, Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- 7 Kosztolányi Dezső: „Akik aluszhatnak és akik fölébrednek...”, In: Körössi P. József. (szerk.), *Akik aluszhatnak és akik fölébrednek. Magyar írók novellái a román emberről*, Noran Könyvkiadó kft., Budapest, 2002, 225–226. o.
- 8 Uo., 224. o.
- 9 A nacionalizmus és a modern nemzeti tudat alakulása régiók szerinti (keleti és nyugati) megkülönböztetésének történetelméleti alapjait Friedrich Meinecke (*Weltbürgertum und Nationalstaat*, 1908) és Hans Kohn (*The Idea of Nationalism*, 1944) fektették le. Az ő elméleteire alapozott megkülönböztetés – mely szerint az európai kontinens nyugati felén (a Rajnától nyugatra) a nemzet koncepciója és a nacionalizmus főként a már meglévő állami és területi keretből nőtte ki magát, míg keleten (a Rajnától keletre) inkább a nyelvi és kulturális faktorok voltak e tekintetben mérvadóak – mára az egyik legvitatottabb elméletté vált a nacionalizmus kutatás területén. Egyesek túl általánosítónak tartják, felhívva a figyelmet olyan esetekre, amelyek annak ellentmondanak; mások túl leegyszerűsítőnek vélik, azzal érvelve, hogy a nacionalizmus minden konkrét megnyilvánulása tartalmaz mind politikai, állami és területi, mind etnikai, nyelvi, és kulturális elemeket. A kritikák mellett fontos megjegyezni, hogy Meinecke és Kohn „nyugati” és „keleti” nacionalizmusok megkülönböztetésére vonatkozó fogalompárja (*staatsnation/kulturnation és territorial-state nationalism/ethnic-linguistic nationalism*) a nemzeti tudat és nacionalizmus nem egymást kizáró, modális típusaira vonatkozik, hanem egy általános értelmező keret, magyarázó elmélet alapjait képezi, mely lehetőséget ad különböző népek és államok történelmi fejlődésének, modern nemzetállammá válásának értelmezésére és magyarázatára. (Lásd erről magyar viszonylatban Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1974; Joó Tibor, *Magyar nacionalizmus*, Athenaeum, Budapest, 1941.)
- 10 „A nation is born when a few people decide that it should be.” Ignotus, Paul: *Hungary*, Ernest Benn Limited, London, 1972, 44. o.
- 11 Ezzel nem azt állítom, hogy a magyar nacionalizmust csupán a dinasztia központozó reformjai váltották ki; sem azt, hogy a román, szerb, illetve más nacionalizmusok csupán a magyar nacionalizmusra adott válaszok voltak. Ellenben a nacionalista igények interaktív természetét kívánom kihangsúlyozni: az egyes népek, nemzeti ideológiáinak más népekkel szemben történő kialakítását, mely Kelet-Közép-Európában ellehetlenítette a békés együttélést.

- 12 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1974, 30–31. o.
- 13 Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem”, In: *Bibó István összegyűjtött munkái*, Vol. I, [sajtó alá rend. Kemény István és Sárközy Mátys], Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981, 267. o.
- 14 Uo., 267. o. Kossuth Lajos eredetileg francia nyelven, 1862-ben, Torinóban írt dunai konföderációs tervét lásd Kossuth Lajos: „Dunai Szövetség”, In: *Kossuth Lajos iratai*, Vol. VI, [sajtó alá rend. Kossuth Ferenc], Athenaeum R. Társulat, 1898, 9–23. o.
- 15 Kemény Zsigmond: „Nyílt válasz Kossuth nyílt levelére”, In uő: *Eszmék és jámbor óhajtasok. Válogatott publicisztikai írások*, [sajtó alá rend. Filep Tamás Gusztáv], Kriterion, Kolozsvár, 2014, 318–319. o.
- 16 Szakály Ferenc: „Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben” [Vázlat], In: Zombori István (szerk.), *A szerbek Magyarországon*, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991, 46–47. o.
- 17 Bibó: i. m., 269–270. o.
- 18 Az anyanyelv nem feltétlenül nemzetkonstituáló elem. Ennek ellenére – részben a fentebb kifejtett modern nemzeti tudatok és nacionalizmusok kelet-közép-európai alakulásának következményeként – ebben a térségben az anyanyelvre vonatkozó népszámlálási adatokat gyakran a lakosság nemzetiségi összetételének mutatójaként értelmezik. Ez alól nem kivételek az 1910-es magyarországi népszámlálás eredményeinek értelmezései sem. (Lásd Jászi Oszkár: „A nemzetek megoszlása és a német-magyar hegemonia”, In uő: *A Habsburg-monarchia felbomlása*, [ford. Zinner Judit], Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 361–374. o.)
- 19 Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, Helikon Kiadó, Budapest, 2013, 77–78. o.
- 20 Benda Jenő: *A béke kálváriáútján: egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról*, Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány, Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2013, 9–10. o.
- 21 Károlyi Mihály: *Gegen eine ganze Welt*, Verlag für Kulturpolitik, München, 1924, 491. o. Idézi: Zachar József, „Hetven esztendő távirat Hadik János Kormányalakítási feltételeivel”, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988, 746. o. Ez utóbbi értekezésben Zachar József közli Hadik János IV. Károly királyhoz intézett helyzetjelentését és programtervezetét is. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a frissen kinevezett miniszterelnök legfőbb célja a honvédelem megszervezése volt, melynek érdekében szükségesnek látta a dualista rendszerrel való szakítást és a hadügy függetlenségét.
- 22 Cartledge, Bryan: *Trianon egy angol szemével*, [ford. Bánki Vera], Officina Kiadó, Budapest, 2011, 49. o.
- 23 Uo., 101. o.
- 24 Wilson az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusa előtt 1918. január 8-án ismertette a világháború lezárására és a méltányos békére vonatkozó programját. A békejavaslat tizennégy pontja, azok tartalma és szándéka szerint három nagyobb csoportra osztható. Az első öt pont különféle gazdasági és katonai szabályok bevezetésére vonatkozik, nemzetközi szinten. A következő nyolc pont a területek újraelosztásáról szól, a nemzetek önrendelkezési joga, tehát a nemzetiségi elv alapján. Az utolsó pont a Népszövetség (amely a második világháború után alapított Egyesült Nemzetek Szervezetének előfutára volt) alapelveit tartalmazza. Wilson ezért a kezdeményezéséért 1919-ben (a Népszövetség alapításának évében) Nobel-békedíjat kapott. (Lásd a Nobel-díj hivatalos honlapján: www.nobelprize.org)
- 25 „10. The peoples of Austria-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured, should be accorded the freest opportunity of autonomous development.” („The Fourteen Points of Woodrow Wilson”, www.beersandpolitics.com).
- 26 Benda Jenő 1882-ben, Huszton (ma Ukrajna) született. Már fiatal korában újságírónak készült. Később a Pesti Hírlap szerkesztője, majd főszerkesztője lett. A béke delegációt is mint a hírlap képviselője kísérte el párizsi útjára. 1938-ban ott volt Horthy Miklós németországi útján, s ekkori „tudósításaiból kifolyólag” a következő évben megkapta a Német Sas Rend II. osztályú keresztjét. Ez a náciakt nem akadályozta meg abban, hogy az 1944. márciusi megszállás után letartóztassák, majd a dachau koncentrációs táborba szállítsák. Ott is halt meg, feltehetően még ugyanabban az évben. Benda több könyvet is írt. *A béke kálváriáútján* a magyar béke delegáció párizsi útjáról és tevékenységeiről szóló naplójegyzeteit tartalmazza. Először 1920-ban jelent meg, Budapesten, az írő állandó kiadójánál, a Légrády Testvéreknél. A dokumentumértékű mű második kiadása sokat váratott magára: Filep Tamás Gusztáv és Zelei Miklós szerkesztésében 2013-ban jelent meg, szintén Budapesten, a Méry Ratio Kiadó és a Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány kiadásában. A könyv tartalmazza gróf Apponyi Albert egy a szerzőhöz írt levelét, a szerző előszavát, naplójegyzeteit és Fabro Henrikről (a magyar béke delegáció gyorsírójáról) szóló kisportréját, valamint Filep Tamás Gusztáv a szerzőről és a könyv kiadásáról szóló kiegészítő írásait.
- 27 Benda: i. m., 17–18. o.
- 28 Uo., 169. o.
- 29 Uo., 32. o.
- 30 Uo., 40–41. o.
- 31 Erről az esetről Apponyi emlékirataiban és Benda naplójában egyaránt olvashatunk. A két leírás között a legszembevetőbb eltérés az, hogy Benda úgy tudta, Apponyi Clemenceaunak írt levelében nem az amerikai meghatalmazást hiányolta, ha-

- nem a magyar delegáció békefeltételeinek átadási határidejét kérte pár nappal kitolni, abból a célból, hogy az antant megbízóleveleit átvizsgálhas-
sa. Lásd Apponyi Albert, *Élmények és emlékek*, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, [1932 után], 212–213. o.; Benda, i. m., 113–114. o.
- 32 Benda: i. m., 68. o.
33 Uo., 52. o.
34 Uo., 57. o.
35 Apponyi: i. m., 216–217. o. (Gróf Apponyi Albert 1920. január 16-án, a Legfelsőbb Tanács előtt tartott beszédének magyar nyelvre fordított szövege a www.trianon.hu weboldalon olvasható.)
36 Benda: i. m., 63. o.
37 Uo., 63. o.
38 Cartledge: i. m. 86. o.
39 Benda: i. m., 64. o.
40 Uo., 116. o.
41 Uo., 72. o.
42 Uo., 73. o.
43 Uo., 87–88. o.
44 Uo., 94. o.
45 Uo., 191. o.
46 Az Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött utódállamok lakosságának etnikai összeté-
telére vonatkozó, fentebb közölt adatok forrása: Borsody, Stephen (szerk.): *The Hungarians: A Divided Nation*, Yale Russian and East European Publications, New Haven, 1988, 10. o.
- 47 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1974, 33–35. o.
48 Bibó: i. m., 273. o.
49 Márai: i. m., 90–92. o.
50 Zelei Miklós, *A kettézárt falu* (Ister Kiadó, Budapest, 2000) című könyvének német kiadásához (*Das Entzweigesperrte Dorf*, Gabriele Schäfer Verlag, Herne, 2009) írt szerzői előszavából. Az előszó magyarul nem jelent meg, idézet a kéziratból.
51 Csepeli György, Örkény Antal: „A magyar nacionalizmus változó arca”, In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.), *Társadalmi Riport 1996*, TÁRKI, Budapest, 1996, 273–274. o.
52 Benda: i. m., 6. o.
53 Hegedüs Géza: „Konzervatív krédó”, In: Hegedüs Géza, *Epistulák* könyve: költemények a költészetről, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990, 145. o.
54 Babits Mihály: „A magyar jellemről”, In: Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 86. o.

Katalónia függetlenségi törekvései és a labdarúgás*

A Spanyolországban őshonosnak számító különböző nemzeti identitások mindig kulcsszerepet játszottak a helyi futball történetében.¹ A labdarúgás és a politika sokak szerint összefonódik, főleg a nacionalistáknál, legyenek azok spanyolok, baszkok vagy éppen katalánok.² Egy korábbi tanulmányomban³ e szempontból a baszk labdarúgást elemeztem, most pedig a katalán identitás és a futball aktuális összefüggéseit igyekszem bemutatni.

Spanyolország lakóinak harmada nem spanyol nemzeti identitású, összesen több mint 10 millióan katalán, baszk vagy galíciai nemzetiségűek. Az állam nemzetiségi, nyelvi és kulturális sokféleségét az 1978-as demokratikus alkotmány is elismeri, azóta az ország 17 autonóm közösségre tagolódik. Az autonómiák, a belső örendelkezés mértéke különböző, legkiterjedtebb Katalóniáé és Baszkföldé. Ezt történelmi önállóságuk indokolja, továbbá itt a legerőteljesebb a politikai, nyelvi és kulturális nacionalizmus, a nemzeti és nyelvi öntudat.

A katalán Európa legnagyobb népességű, önálló állammal nem rendelkező nemzete. A katalán identitásuk túlnyomórészt Katalóniában élnek, zömük, körülbelül 6 millió fő katalán nyelvű, kis részük nyelvileg már elspanyolosodott. Katalán származásúak élnek még Valencia és a Baleári-szigetek területén is, de katalán nemzeti identitásuk itt nagyon keveseknek van.

Katalónia Spanyolország északkeleti csücskében található, területe 32 ezer km², ami az állam területének 6,5%-a, lakosainak száma 7,5 millió, a spanyol népesség 15%-a. Helyzete mindig is sajátos volt, földrajzi fekvése révén a Pireneusi-félsziget európai kapujaként szolgált.⁴ A katalánokat nyelvük, kulturális sajátosságaik mindig markánsan megkülönböztették a környező népektől, magukat önálló nemzetnek tekintik, identitásuk fő elemei a nyelv, a kultúra, a történelem és a terület. A katalán identitás, a saját nyelvhez és kultúrához ragaszkodás, az önállóság vágya rendkívül erős, a különböző diktatórikus korszakok spanyolosítási törekvései ezt még jobban megerősítették.

A katalán önazonosság hangsúlyozásában különös szerepet játszik a sport, és azon belül a labdarúgás, amely nem csupán a legnépszerűbb sportág, hanem a katalánok valóságos szívügye, segítségével saját nemzeti kultúrájukat erősítik. A katalánok tipikus példáját szolgáltatják annak a jelenségnek, amikor a labdarúgás nemzetiségi környezetben a többségi nemzetől és az általa uralt államtól való elhatárolódás eszköze, és a kisebbségben lévő helyi, nemzeti önazonosságok egyik meghatározó eleme. A futball Katalóniában politikai állásfoglalás is, politikai jelentőséget tulajdonítanak saját nemzeti válogatottjuknak, valamint az FC Barcelonának, ez a két csapat egész nemzetüket, illetve Katalóniát képviseli, jelképezi.

A következő írásban az utóbbi években felerősödő katalán függetlenségi mozgalommal és annak a labdarúgással kapcsolatos összefüggéseivel foglalkozom, érdeklődésem középpontjában a katalán „nemzeti” válogatott, illetve a független államiság futball-következményei állnak.⁵

(Történelmi, politikai, társadalmi háttér) A katalánok a kora középkor óta többnyire saját területtel és kormányzattal, teljes vagy részleges szuverenitással, önállósággal vagy autonómiával rendelkeztek.

Az önálló katalán állam a 9. század végén jött létre, a Katalán-Aragón Királyság 12. századi megalakulásától a király mellett Katalónia saját politikai és adminisztratív testülete, a Generalitat gyakorolta évszázadokon át a katalánok fölötti politikai hatalmat,

az intézményt a mai autonóm kormányzat az elődjének tekinti. A kasztíliai vezetéssel megvalósított reconquista után kiépülő spanyol birodalomba Katalónia belső önállóságát megőrizve tagolódott be – egészen a spanyol örökösödési háborúig. Ekkor, a 18. század elején, a végül vesztes oldalt támogató tartomány elvesztette minden addigi előjogát és autonómiáját, betiltották a katalán nyelv használatát, megszüntették politikai, közigazgatási és igazságszolgáltatási intézményeit, beolvasztották a spanyol államba.

Katalónia ugyanakkor az iparosodás korában látványos gazdasági fejlődésnek indult, ami enyhítette a szabadságjogok elvesztése feletti fájdalmat, s nagymértékben hozzájárult a nemzeti büszkeség erősödéséhez. A többi spanyolországi térségnél jóval jelentősebb gazdasági teljesítménnyel párhuzamosan Katalónia politikailag továbbra is a spanyol központi hatalom alárendeltje maradt, sosem szűnő önállósági igényét Madrid különböző intézkedésekkel igyekezett fokozatosan semmissé tenni.

A 19. században a modernizációval és az iparosodással párhuzamosan politikai és kulturális tartalommal megjelent a katalán nacionalizmus, kialakult a modern katalán nemzet. A katalán önrendelkezés kivívásért számos politikai mozgalom alakult, a század végén katalán nemzeti pártok jöttek létre, amelyek parlamentáris eszközökkel az önálló katalán politikai intézményrendszer visszaállításáért, saját parlament létrehozásáért szálltak sikra.⁶ A katalánista pártok erejét jelzi, hogy 1914-ben létrejöhetett a Katalónia közigazgatási szétdaraboltságát megszüntető Mancomunitat, mely a négy katalán provincia gyűlésének közös szerveként a modernizálást tartotta fő feladatának. Iskolákat létesített, fejlesztette az infrastruktúrát, ám a teljes autonómiától ez még messze volt.⁷

Az I. világháború után Primo de Rivera tábornok átvette az ország irányítását és diktatúrát vezetett be. Rendszere merev autonómiaellenes politikát folytatott, még inkább központosította az államot, feloszlatta a Mancomunitatot, törvényen kívül helyezte a nemzeti mozgalmakat, betiltotta a katalán zászló és nyelv hivatalos használatát.

Az 1931-es második köztársaság villantotta fel végre a valódi autonómia lehetőségét. A választások után Katalóniában rövid időre kikiáltották az önálló köztársaságot is, mely föderatív viszonyban kívánt együtt élni a többi spanyolországi tartománnyal. Végül autonóm státust szerzett, statútuma külön parlamentet, kormányt, azaz a Generalitát visszaállítását, saját jogrendszert, igazságszolgáltatást, közigazgatást, költségvetést, kulturális és nyelvi jogokat, gyakorlatilag teljes belső önállóságot biztosított Katalóniának.⁸ A spanyolországi polgárháború idején (1936–39) Katalónia mindvégig a baloldal, a köztársaságpártiak oldalán állt, Barcelona az egyik legfontosabb bázisa volt a Franco-ellenes erőeknek.

A polgárháború után a végsőkig kitartó tartomány a diktatúra bosszújának áldozatává vált. Barcelona elfoglalásakor, 1939 januárjában Franco csapatai vérfürdőt rendeztek, a katalánokat kollektív bűnösnek kiáltották ki a köztársasággal való együttműködés és separatizmus miatt, rengeteg katalánt bebörtönöztek, számos népszerű vezetőt kivégeztek (többek között az autonóm katalán kormányzat, a Generalitát elnökét is).

Az „egy állam, egy nemzet, egy nyelv” jelmonddal az egységes Spanyolország ideológiáját hirdető, a homogén spanyol nemzetállam megeremtéséért küzdő, tüzzel-vassal központosító Franco diktatúrája a katalánoknak a megtorlást követően is csak kíméletlen elnyomást hozott. A rezsim a régiókban, így Katalóniában is törvényen kívül helyezte a politikai autonómiát képviselő mozgalmakat, megszüntette az „autonómiának nevezett tévedést”. Franco feloszlatta az autonóm katalán testületeket, intézményeket, a közigazgatás vezetését központiilag kinevezett tisztviselőkre bízta. Mindenre kiterjedően betiltotta a katalán nyelv nyilvános, közéleti használatát (hivatalok, iskola, sajtó, rádió, televízió, könyvkiadás), de otthonon kívül még a magánbeszélgetésekben sem volt ajánlatos azt használni. A katalán identitás minden más megnyilvánulását – pl. jelképhasználat, szo-

kások – is üldözték, betiltottak bármiféle katalán kulturális tevékenységet, az iskolákat teljesen elspanyolosították (még az óráközi szünetekben is tilos volt katalánul beszélni). A katalán fiatalokat más tartományokba vitette katonai szolgálatra. A katalán ipart is megpróbálta a központtól függővé tenni azért, hogy a katalán bankokat a madridiakba olvasztatta. Tudatos betelepítési politikával próbálta megtörni a katalán nemzeti egységet. Összességében célja a katalán identitás megszüntetése, a teljes asszimiláció volt.

A Franco-éra ugyanakkor gyors gazdasági növekedést és ezzel összefüggésben nagymértékű spontán bevándorlást eredményezett Spanyolország szegényebb régióiból, ami jelentősen megváltoztatta Katalónia nemzetiségi összetételét. A madridi központosítás, a nagymértékű bevándorlás rányomta a bélyegét a nemzeti öntudatra. A katalán önazonosságnak alárendelődve, de mégis kialakult egyfajta látens hispán identitás, a katalánok zöme a spanyol állam keretein belül képzelte el a tartomány létezését.

Franco halálával, 1975-ben megkezdődött a demokratikus átalakulás folyamata, az erőszak nélküli átmenet a diktatúrából az alkotmányos demokráciába. 1977 őszén, még az alkotmányos alap megteremtése előtt visszaállították a katalán önkormányzatot, és annak politikai intézményét, egyben jelképét, a *Generalitat de Catalunya*-t. 1978-ban hatályba lépett az új, demokratikus spanyol alkotmány, amely elismerte Spanyolország nemzetiségi, nyelvi és kulturális sokféleségét, történelmi nemzetiségnek nevezte a katalánt (és a baszkot, galíciát), és az addig központosított országot 17 autonóm közösségre tagolva regionalizálta.

Az autonómiák mértéke különböző, a belső önrendelkezés Katalóniában és Baszkföldön a legkiterjedtebb. Ezt történelmi önállóságuk és az a tény indokolja, hogy a politikai, nyelvi és kulturális nacionalizmus, a nemzeti és nyelvi öntudat messze itt a legerőteljesebb. A széles körű katalán autonómiát létrehozó törvény 1979 decemberében – katalóniai népszavazás után – lépett életbe. Az autonómia-státútum szabályozza a katalán autonóm közösség életét, a nagyfokú belső önrendelkezés keretében a Generalitat gyakorolja a politikai hatalmat Katalóniában. A Generalitat három intézményből tevődik össze, magában foglalja a törvényhozói gyűlést, a katalán kormányt, valamint a kiterjedt jogkörökkel, hatalommal rendelkező elnököt. A parlament által választott elnök irányítja a kormány munkáját, képviseli a „katalán államot”, illetve életbe lépteti a parlament által hozott törvényeket.⁹

Az egész országot érintő stratégiai feladatok irányítása a központi kormányzatnál maradt, így a nemzetközi kapcsolatok, a fegyveres erők, a jogrendszer, az igazságszolgáltatás, az adó- és pénzügyi rendszer is. Az úgynevezett megosztott hatásköröknél az állam lefekteti a törvényi alapokat, amit a katalán közösség részletez. Ilyen a gazdaság, a kereskedelem, a média. A kizárólagos autonóm közösségi illetékesség általában a tartományi és helyi ügyekre vonatkozik. A regionális tervezés, a gazdaság helyi ügyei, mezőgazdaság, környezetvédelem, a tudomány, kultúra, oktatás, szociális gondozás, nyelvpolitika, egészségügy, rendőrség, turizmus, sport a Generalitat hatásköre.¹⁰

Katalónia az önkormányzás számos szimbólumával rendelkezik. A katalán zászló mintázata 4 vörös és 5 arany vízszintes csíkból áll. Nemzeti himnuszuk 1993 óta a mintegy száz éve született *Els Segadors*. Szeptember 11-i nemzeti ünnepükön (Diada) függetlenségük 1714-es elvesztésére emlékeznek, ami az ellenállásukat testesíti meg.¹¹

Katalónia a következő egy évtized alatt elérte az autonómia magas szintjét, bár a központi kormányzat próbált akadályokat gördíteni a belső önrendelkezés kibontakozása elé, az Alkotmánybíróságnak kellett több alkalommal is tisztáznia a hatásköröket.

Autonómiájának kiépülésével Katalónia kedvező gazdasági adottságait is fokozottabban ki tudta használni. Spanyolország 1986-os belépése az európai integrációba, a Barcelonai Olimpia infrastruktúrájának megteremtése – és a tény, hogy az országba érkező külföldi be-

ruházások egyharmada itt valósult meg – a katalán gazdaság nagymértékű fellendülését eredményezte. Gazdag régióként azonban jóval többet fizet be az államkasszába, mint amennyi juttatásban részesül, a spanyolajkú tartományoknak kedvező jövedelem-újraelosztás nincs a katalánok inyére, évtizedek óta fokozottabb gazdasági autonómiát szeretnének elérni, igényük a kétezres években, főleg a gazdasági válság kitörése óta egyre erőteljesebb.¹²

A radikális politikai erők sokáig a katalán nacionalizmus kisebbségét alkották, céljuk Katalónia szuverén államisága az Európai Unión belül, amit kimondottan nem erőszakos, hanem békés, demokratikus úton kívánnak elérni. A katalán szecesszionista nacionalizmus hagyományosan pacifista, Baszkfölddel ellentétben itt nincs a szeparatista iránynak terrorista támogatása, azzal szemben egyöntetű a visszautasítás. A függetlenségi irányzatot leginkább az 1931-es alapítású Katalán Republikánus Baloldal (ERC) képviseli, a választásokon tíz évvel ezelőttig általában 7-10% körüli eredményeket ért el.¹³

A 90-es évek óta országszerte komoly viták zajlottak az autonómia-státútumok megreformálásáról, sőt, Spanyolország föderális állammá alakításáról. Utóbbinak a katalánok nem feltétlenül voltak a hívei, mivel úgy gondolták, hogy a történelmi nemzetek nem járnának jól egy uniformizáltan föderális Spanyolországban, inkább egy aszimmetrikus modellt tudtak volna elfogadni.

2003-ban az alkotmány 25. évfordulóján fokozódott a vita az autonóm közösségek jogairól. A néhány éve egyedül kormányzó, és így centralizációs szándékait szabadabban érvényesítő jobboldali Néppárt (Partido Popular, PP) és annak vezetője, Aznar miniszterelnök elutasította a régiók hatáskör-növelését, amit főleg Katalónia és Baszkföld szorgalmazott. Katalónia meghatározó katalánista pártjai úgy döntöttek, hogy új autonómia-státútumot dolgoznak ki, és számos kérdésben bővíteni szándékoztak az autonómián.

2004-ben a szocialisták meglepetésszerűen megnyerték az országgyűlési választásokat, de a regionális pártok támogatása nélkül nem tudtak volna kormányt alakítani, így a hatalmaváltás új esélyt kínált a katalánoknak (akiknél először a demokratizáció óta 2003-ban szintén baloldali, szocialista vezetésű kormány alakult). Miután Zapatero miniszterelnök ígéretet tett rá, hogy pártja megszavazza, támogatja a katalánok nemzetté nyilvánítását és hatáskör-bővítő törekvéseit, 2005-ben Katalónia új, az eddiginél szélesebb hatásköröket biztosító autonómiatörvényt szavazott meg, majd nyújtott be megerősítésre a spanyol parlamentnek. Az „Estatut”-nak számos vitatott eleme volt. A szöveg katalán nemzetről beszélt, míg az alkotmány az ország egyetlen nemzetének a spanyolt ismeri el. A katalánok azzal indokolták a kifejezés létjogosultságát, hogy saját történelmük, nyelvük, kultúrájuk és több más nemzeti jellegzetességük van. Katalónia a konkrét hatásköröket illetően széles pénzügyi, adózási és igazságszolgáltatási önállóságot igényelt, előbbi úgy, hogy a kevésbé fejlett autonóm közösségek támogatására létrehozott központi szolidaritási alapba befizeti a részét (de nem annyit, mint amennyit eddig a kormányzat elvont tőlük).

A státútum nagy felháborodást váltott ki a spanyolok, főként az ellenzékbe szorult Néppárt követőinek a körében, akik meghírdették a katalán termékek bojkottját. A spanyol hadsereg egyik vezetőjét le kellett váltani, mert némi francoista reflexszel a katonaság bevetésével fenyegetőzött, hogy megakadályozza az általa alkotmányellenesnek tartott katalán tervek megvalósítását, a spanyol nép és az ország területi integritásának veszélyeztetését.

2006 tavaszán a spanyol törvényhozás jóváhagyta a tervezetet, ezáltal a spanyol történelemben először ismerték el nemzetként a katalánokat, bár a spanyol alkotmány szerint a katalánok továbbra is csak az ország egyik nemzetiségét alkották. Az új státútumot a katalóniai polgárok népszavazáson is megerősítették (49%-os részvétel mellett 74%-os támogatottsággal, a spanyolajkú bevándorlók zömmel nem voksoltak), a király aláírta, kihirdette, az jogerőre emelkedett.

A Néppárt azonban az Alkotmánybírósághoz fordult. A testület négy év hallgatás után 2010 nyarán, a futball világbajnokság döntője előtti napon (Spanyolország is finalista volt) hozta meg a döntését, és alkotmányellenességet megállapítva az új státútum legtöbb újdonságát hatályon kívül helyezte, így a katalán „nemzet” megnevezést, valamint a pénzügyi-fiskális önállóságot is.

A 2008-ban kitört gazdasági válság miatt már meglehetősen zaklatott, érzékeny katalán társadalom a szerintük spanyol nacionalista és centralizáló politika nyomásgyakorlásának hatására megszületett döntést felháborodva fogadta. A szeparatizmust évtizedek óta elutasító, Katalónia jövőjét a spanyol államon belül elképzelő, az autonómia hatáskörének növelésében, Spanyolország valóban plurinacionálissá átalakításában gondolkodó katalán nemzeti érzelmű polgárok sokasága ekkor ábrándult ki végleg Madridból. Az addig a társadalom mintegy tizedének támogatását élvező szecesszió hirtelen a katalóniaiak többségének vágya lett.¹⁴ A kiválás igényét először tömegdemonstrációk (milliók részvétellel), civil szervezetek kezdték el megjeleníteni, majd a meghatározó nacionalista parlamenti pártok többsége, illetve maga a Generalitat is felvette a célkitűzései közé. Ekkor már, 2011-től nyolc év katalán szocialista kormányzás után ismét a jobbközép nacionalista CiU kormányozta Katalóniát, sőt, a jobboldal a demokratizáció óta először a barcelonai főpolgármesteri posztot is megszerezte.

A nyíltan a függetlenséget követelő, másfél millió embert megmozgató 2012. szeptemberi Diada hatására a szecessziós igényeket felkaroló katalán kormány előrehozott választásokat írt ki, hogy a függetlenedési folyamat megkezdésére egyértelmű választói felhatalmazást kapjon. Ez meg is történt, a szecesszióról kiírandó népszavazással kampányoló két párt végzett az élen. 2013. szeptember 11-én, vagyis a következő Diada napon több mint másfélmillió ember Katalónia területén észak-déli irányban 400 kilométeres élőláncot alkotott a függetlenség, illetve az arról szóló referendum támogatására.

A kiválási vágy erősödésének végeredményeként Katalónia elnöke 2014 novemberére kitűzte a szecesszióról dönteni hivatott népszavazást, amelyet a spanyol többségi nemzet felháborodással fogadott, a spanyol kormány pedig határozottan elutasította a kezdeményezést, és alkotmányellenességre hivatkozva az Alkotmánybíróság segítségével megakart akadályozni a referendumot. Az eltökélt Generalitat végül nem hivatalos alternatív népszavazás, konzultáció formájában tudakolta meg Katalónia lakosságának véleményét, 42%-os részvétel mellett a voksolók 81%-a az önálló államiságra szavazott.

A spanyol-katalán feszültség, a probléma továbbra is adott: Katalónia lakosainak szűk többsége, a katalán nemzeti identitásúak túlnyomó többsége a közvélemény-kutatások szerint 2010 nyara óta konzekvensen a Spanyolországtól elszakadás, az önálló állam megteremtésének a híve.

(A katalán futballválogatott (a katalán Selección) története) Katalónia futballéletének összefogására már 1900-ban létrejött egy szervezet, az Associació de Clubs de Futbol de Barcelona, amely ekkor még a katalán fővárosra összpontosított, 1916-ban vált átfogó katalán labdarúgó szövetséggé (Federació Catalana de Fútbol Associació, FCF).¹⁵

A katalán nemzeti válogatottat, a legjobb katalán játékosokból álló alkalmi együttest 1904-ben hívták össze először. Az azóta eltelt több mint száz évben rengeteg, mintegy 200 mérkőzést játszott, ám a szuverén államiság híján kizárólag barátságos találkozókön léphetett pályára. A katalán tizenegy kezdetben barcelonai klubcsapatok ellen futballozott, első nemzetközi mérkőzését egy szuverén ország válogatottja ellen 1912-ben játszotta. Sok örömiük nem lehetett a meccsben, Párizsban 7-0-s vereséget szenvedtek a francia liga legjobbjaitól, a néhány hónappal későbbi barcelonai visszavágón azonban sikerült 1-0-ás győzelmet aratni.¹⁶

A következő években főleg a francia válogatott, illetve franciaországi és spanyolországi regionális válogatottak ellen léptek pályára (pl. Provance, Kasztília, Baszkföld, Asztúria). Ebben az időszakban a spanyolországi régiók rendszeresen megmérkőztek egymással a Príncipe d' Astúries kupán. Az első két kupagyőzelmüket a döntőben éppen Kasztília ellen érték el, a két futballmeccsnek nem is csekély politikai áthallása volt, hiszen a Katalóniát leigázó régi ellenségen vettek némi revánsot.¹⁷

1915-ben csapott össze egymással először a katalán és a baszk válogatott, az egy évvel későbbi második mérkőzésükön a katalánok 6-1-re kikaptak Bilbaóban. A következő bő másfél évtizedben gyakran játszottak egymással barátságos meccseket, kettőjük összecsapása hagyománnyá nemesedett, máig egymás leggyakoribb ellenfelei. A spanyol sajtó jobbára hallgatott ezekről a találkozókról, a spanyolosító törekvésekkel nem fértek össze az ilyen kezdeményezések, még a sportban sem.¹⁸

1924-ben játszott először Katalónia a spanyol válogatott ellen. A méltányosság nevében az FC Barcelona két-két játékosot adott mindkét csapatnak, a korszak két meghatározó katalán focistája, Samitier és Zamora a spanyolokat erősítette, nem meglepő, hogy a katalán nemzeti tizenegy megalázó, hétgólos vereséget szenvedett.¹⁹ A katalánoknál egyébként két, részben külföldi (fülöp-szigeteki, illetve argentin) származású Barça-játékos játszott, tehették, hiszen a katalán nemzet már akkoriban sem etnikai, vérségi, származási alapon szerveződött.²⁰

A két hétgólos vereségnél nagyobb arányú kudarc máig nem érte a katalánokat, a pozitív rekord 9-0, amit 1927-ben Brüsszel csapata ellen értek el. Más államok válogatottja ellen is volt sikerélmény, hazai környezetben legyőzték például a csehszlovák csapatot, bár a prágai visszavágón már nem sikerült a bravúr, egygólos vereséget szenvedtek. 1934 a katalán válogatott egyik legsikeresebb éve volt, az olaszországi világbajnokságra készülő Brazíliával kétszer is találkozott, egyszer legyőzték őket, egyszer pedig döntetlent értek el. Legyőzték továbbá az akkori idők legerősebb spanyolországi alakulatát, a bajnok Athletic Bilbaót, mégpedig 5-1-re.²¹

Franco meglepő módon nem tiltotta be a katalán nemzeti tizenegyet (bár azt nyilvánvalóan nem lehetett így nevezni), a baszkokkal ellentétben a katalánok a diktatúra alatt is játszhattak spanyol földön, de a polgárháború előtti évtizedekhez képest jóval kevesebb alkalommal léptek pályára. A diktatúra éveiben átlagosan két-három évenként játszhattak egy-egy mérkőzést, ám a polgárháború éveitől 1941-ig, majd 1950–1954 között nem rendeztek katalán válogatott meccset, 1960 után pedig mindössze kétszer.

A spanyolosító és centralizáló Franco-korszakban az önálló katalán nemzeti identitás a katalán válogatott mérkőzésein sem nyilvánulhatott meg. A spanyol polgárháború után 1958-ig a katalán tizenegy Barcelona válogatott néven játszott. A katalán Selección mérkőzéseiről csak röviden és tényszerűen számolt be a spanyol sajtó, és ha külföldi ellenféllel mérkőztek (pl. 1942-ben Stuttgart ellen), akkor spanyol csapatként, spanyolokként utaltak rájuk a katalánokat is egyértelműen spanyolnak tekintve.²²

A katalán „nemzeti” tizenegy két alkalommal a spanyol válogatottal is összemérhette a tudását, az „odavágón” Franco dőbbenetére 3-1-es katalán siker született, a második alkalomra már jóval felkészültebb volt a rezsim, a katalán nemzeti csapat rosszabb összeállításban volt kénytelen pályára lépni, és sima 6-0-s vereséget szenvedett.²³

A korábban oly gyakori katalán-baszk válogatott mérkőzés megrendezése az álmok világába került. Erre egészen a diktatúra enyhüléséig, 1971-ig kellett várni, akkor rögtön két meccset, oda és visszavágót is rendeztek. Érdekeség, hogy a bilbaói találkozón tudta először legyőzni Katalónia a baszkokat, a 2-1-es győzelmet máig nem követte újabb katalán siker, a baszkok uralják a két állam nélküli spanyolországi nemzet válogatott összecsapásait.

A Franco-éra számos legendás játékosa futballozott a katalán válogatottban (így például Luis Suarez vagy Evaristo). De nem csak született katalánok, vagy spanyolországiak húzhatták magukra a katalán nemzeti válogatott sárga-piros mezét, az 50-es években a válogatottat erősítette Kubala László, sőt, Di Stéfano is pályára lépett a csapatban (az alatt a rövid idő alatt, amíg az FC Barcelonát erősítette), a Bologna ellen fellépő katalán válogatottban együtt játszott a két zseni, mindketten gólt szereztek a 6-2-es sikerrel véget ért mérkőzésen.²⁴

A diktátor halála után fél évvel, 1976 nyarán sok éves szünetet megtörve katalán válogatott mérkőzést rendeztek Barcelonában, az ellenfél a Szovjetunió csapata volt. Ez önmagában már provokatív lépés volt, Franco életében erre bizonyosan nem kerülhetett volna sor, a halódó rezsim azonban nem tudott fellépni ellene. A klub vezetői a találkozó előtt eljátszatták a még mindig tiltott katalán himnuszt, de a jelen lévő Juan Antonio Samaranch (1973-tól a város vezetője, innen lett később a Nemzetközi Olimpiai Bizottság, a NOB elnöke) tiltakozására a zenekar félbehagyta, és a spanyol himnuszra váltott, ami ellen a közönség hangosan tiltakozott. A rendszer gyengeségét mutatja, hogy nem volt retorziója a csínynek, csak a klub egyik vezetője kapott némi pénzbüntetést. Az 1-1-re végződő mérkőzésen egyébként katalán színekben pályára lépett a Barça két holdand csillaga, Cruyff és Neeskens is.²⁵

A demokratizálódás éveiben a katalán válogatott elvben elősegíthette a katalán egység megeremtődését a nemzeti ügyekben, a katalán nemzeti, politikai és kulturális újjászerveződés egyik fontos elemeként szolgálhatott volna. A sport, a politika és a kultúra ekkoriban a korábbinál is szorosabban összefonódott Katalóniában, a futball és a katalán nyelv egyaránt az identitás védelmét, megerősítését célozta, ám az FC Barcelona betöltötte azt a nemzeti kohéziós szerepet, amit hivatalos státus híján a „nemzeti tizenegy” nem is igazán tudott volna tartalmasan produkálni.

Mindenesetre az FC Barcelona szerepének, nemzeti ikon mivoltának ismeretében is meglepő, hogy az emlékezetes katalán-szovjet mérkőzést követően a katalán válogatott hosszú évekig nem állt újra össze, miközben a katalán identitás egyre jobban erősödött, és az autonómiákra felosztott országban a politika sem akadályozhatta volna meg a katalán nemzeti csapat aktivizálódását.

Az ország regionalizálása óta az autonóm közösségek futballsövetségei jelentős szerepet töltenek be a spanyol labdarúgás szervezeti és strukturális felépítésében. Mindegyik spanyolországi autonóm közösségnek lehet külön tartományi válogatott csapata, amelyek a spanyol futballsövetség fennhatósága alatt működnek. Phil Ball a spanyol futball történetét feldolgozó munkájában ezt a „Café por todos” kifejezéssel illeti, amit egyébként a 17 régió létrejöttére szoktak használni. A logika ebben az, hogy a spanyol központi állam 1978-ban inkább az egész ország területét regionalizálva, kompetenciáikat egységesítve létrehozott 17 autonóm közösséget, semmint csak a baszkoknak, katalánoknak és gallégóknak legyen speciális státusa. Ez azért hasznos, mert ha például a katalánok újabb jogokat igényelnek, akkor azt a többi régióra is ki kellene terjeszteni, ami az ő esetükben nem valós szükséglet, és így a katalánokat vissza lehet utasítani. A futballban is ezt szándékoztak elérni, a katalán ezzel csak egyike a regionális válogatottaknak, és nem nemzeti tizenegy. A madridi spanyol sajtó e logika alapján a katalánt is csupán a regionális válogatottak egyikeként emlegeti.²⁶

Katalónia, Baszkföld és Galícia (utóbbi is csak elvétve) kivételével a többi 14 régió nem él a saját válogatott felállításának a lehetőségével (egyik sem alkotott soha államot, sem nemzetet, összetartó, elkülönülő politikai közösséget, mesterséges is lenne egy ilyen válogatott). Mivel Katalóniát egy állammal nem rendelkező nemzeti közösség lakja, a

válogatott csapat egyben a nemzetet is reprezentálja, jelképezi, a katalánok a baszkokhoz hasonlóan saját válogatottjukra nemzeti tizenegyként tekintenek.

A globális hatókörű Nemzetközi Labdarúgó Szövetség, a FIFA és európai megfelelője, az UEFA állandó kérvényeik dacára sem Baszkföld, sem Katalónia válogatottját nem veszi fel egyenjogú tagként a soraiba, nem vehetnek részt államok közötti tornákon (pl. világbajnokság, Európa-bajnokság), tétmeccset tehát nem, egyedül barátságos mérkőzéseket játszhatnak szuverén államok válogatottjaival vagy más csapatokkal.

Mintegy másfél évtizedes szünet után a katalán válogatott a 90-es évek elején adott életjelet magáról. Bizonyos megemlékezések, ünnepek alkalmából összesen három gálmérkőzést játszott a csapat, ám egyszer sem más országok hivatalos válogatottjai ellen.²⁷ Az egyik ilyen fellépés különösen érdekesnek számít, 1995-ben Katalónia csapata az FC Barcelonával meccselt, az összecsapást a katalán nemzeti tizenegy nyert meg 5-2-re, a Barça katalán játékosai a válogatottat erősítették.²⁸

A katalánok két évtizedes szünet után a 90-es évek második fele óta igyekeznek minden évben legalább egy mérkőzést játszani hivatalos állami válogatottak ellen, mégpedig többnyire decemberben, az első osztályú spanyol bajnokság szünetében, és elsősorban hazai pályán, Katalóniában (összetartásokat, közös edzőtáborokat sem tartanak, évi egy barátságos meccsért nem is lenne értelme). A hazai mérkőzéseken a Generalitat vezetői, a meghatározó katalán politikusok mindig megjelennek. A válogatottba kizárólag katalán származású labdarúgók kapnak meghívót, legtöbbször az FC Barcelona és az Espanyol játékosai, a csapat gerincét a Barça adja.²⁹

Ezredvégi aktivizálódása óta a katalán nemzeti csapat szűk húsz év alatt, 2014-ig 21 mérkőzést vívott. A válogatott mérkőzéseket két kivétellel mindig Barcelonában rendezték (egyszer a katalóniai Terrassa volt a helyszín, egyszer pedig idegenben, Bilbaóban lépett pályára az együttes). Számos ország válogatottjával találkozott, elsősorban Dél-Amerikából (Brazília és Argentína ellen többször is, mellettük többek között Paraguay, Chile, Ecuador, Kolumbia is sorra került), de ellenfél volt már Írország, Bulgária, Litvánia, Nigéria és Kína is.³⁰ Ezekben a mérkőzéseken a katalánokat csak a brazilok és az argentinok tudták legyőzni.³¹

A katalán válogatott hazai meccsein a nemzeti identitás minden fontos szimbólumát felvonultatják, az ellenfél himnusza után mindig lejátszák például a katalán himnuszt, óriási érzelmi töltete van minden találkozójuknak.

A demokratizálódás után meglepő módon a baszk és a katalán válogatott a hagyományok dacára évtizedekig nem mérkőzött meg egymással, pedig most már elvben minden további nélkül megtehették volna. 1971 után hosszú szünet, egészen pontosan 35 év elteltével, 2006-ban találkozott újra, és tizedik meccsükön Barcelonában 2-2-es döntetlen érték el (egy évvel később 1-1-es döntetlen játszottak). Mindkét mérkőzésnek erőteljes politikai felhangjai voltak, önálló nemzetközi státusuk megszerzése mellett demonstrált mindkét csapat. A katalán válogatott legutolsó mérkőzését is a baszkok ellen játszotta, még pedig idegenben, 2014. december végén, az eredmény ismét döntetlen lett. Ez a találkozó egyben a katalán–baszk válogatott meccsek centenáriumi ünnepe is volt, arra emlékeztek, hogy 100 évvel korábban játszottak először egymással a két nemzet legjobbjai. A baszk–katalán válogatott meccseken egyébként az egyetlen katalán győzelem mellett hatszor a baszkok diadalmaskodtak és öt döntetlen született.

A katalánok az évi egy mérkőzéshez képest több válogatott találkozózt szeretnének (és rangosabb ellenfelekkel), de ennek nagyok a költségei, egy híres, nagynevű válogatott meghívása belekerül néhány millió euróba, és a versenynaptár is szoros (bajnokság, klubtornák, válogatott selejtező mérkőzések és tornák). A válogatott meccseit szervező

katalán futballszövetségnek (Federació Catalana de Futbol, FCF) nincs ennyi pénze (1500 amatőr, ifjúsági és női futballmeccset szervez hétvégenként, ettől kellene elvonni a pénzt). Így marad az évi egy mérkőzés, viszonylag olcsó ellenfelekkel szemben (akiket például közeli edzőtáborukból kell csak Katalóniába röptetni).

Pedig a 2009-ben az FCF élére kerülő Jordi Casals nem ezt ígérte. Nagy tervekkel vágott bele a munkába, meg akarta győzni a neves válogatott csapatokat, hogy a világversenyek előtt Barcelonát használják felkészülési bázisnak (infrastrukturálisan erre teljesen alkalmas). Indításként meg tudta győzni a Barça korábbi legendás játékosát és edzőjét, Johan Cruyffot, hogy vállalja el a katalán szövetségi kapitányi posztot, aki emellett a katalán futballszövetség szociális, jószolgálati tevékenységében is közreműködött. A többi terv azonban nem valósult meg, Casals néhány év múlva megbukott.³²

A 2013. januári katalán válogatott meccsre csupán 27 ezer néző volt kíváncsi. Ez részben a nem túl neves, érdektelennek tekintett ellenfél (Nigéria) miatt volt így, de szerepet játszott a helyszín is (kivételesen az Espanyol stadionja volt a katalán futball szentélyének tartott Camp Nou helyett), valamint Cruyff válogatási módszere. Korábban ugyanis a katalán válogatott reprezentatívabb volt, játszottak benne második ligás katalán klubok játékosai is (Girona, Taragona, Sabadell), hogy a csapat összetételében is képviselje egész Katalóniát, a holland azonban csak a két élklubra épített (a kezdőből kilencen a Barcelonából, a többiek az Espanyolból jöttek). A mérkőzés után Cruyff lemondott az edzői posztról.³³

Következő mérkőzésén, 2013 decemberében a katalán válogatott a barcelonai olimpiai stadionban a Zöld-foki szigetek csapatával csapott össze. A vendéglátók között pályára lépett négy világbajnok és két további Európa-bajnok is. Ezzel párhuzamosan a baszk válogatott Perut látta vendégül. A katalán és a baszk válogatott meccsén sem lehetett látni egyetlen spanyol zászlót sem a stadionban, minden katalán, illetve baszk nyelven zajlott. A katalánok mérkőzésén hangsúlyosan előkerült a válogatott nemzetközi elismerésének, valamint a független Katalóniának az igénye, a másik meccsen a baszk játékosok egy transzparenszel vonultak ki a kezdésre, amelyen baszkul az volt olvasható, hogy „A hivatalos státust akarjuk!”.³⁴ A 2014. decemberi baszk–katalán válogatott mérkőzés előtt mindkét csapat játékosai egy-egy nagy transzparenszel vonultak a pályára, a baszkok angol szöveggel (one country one team), a vendégek katalánul (una nació, una selecció) ugyanazt üzenték: külön nemzetnek saját, külön válogatott dukál.³⁵

(A katalán válogatott nemzetközi státusa: igények és realitás) A modern nemzeteknek jelképekre van szükségük, ilyen manapság a sport és azon belül a válogatottak nemzetközi szereplése. Minden ország és minden nemzet fontosnak tartja ezt, az állam nélküli nemzetek is vágnak rá, és önálló sportképviselőikre van is jócskán példa (ilyen az Egyesült Királyságon belül Anglia, Skócia, Wales és Észak-Írország önállósága e téren, vagy a Feröer-szigetek esete).

A 80-as évek eleje óta a katalán és a baszk válogatott nemzetközi státusáról heves vita zajlik. Az 1982-es spanyolországi labdarúgó világbajnokság idején merült fel először komolyabban a katalánok és a baszkok részéről az igény, hogy önállóan indulhassanak nemzetközi versenyeken, az Európa- és a világbajnokságokon.³⁶ Mindketten azóta is arra törekednek, hogy olyan saját nemzeti csapatuk lehessen, amely a szuverén államok válogatottjaival azonos jogokat élvezne, e cél eléréseért külön szervezetek tevékenykednek (a katalánoknál a Catalunya Acció). Igényük nyilvánvalóan összefügg azzal a megközelítéssel, hogy külön, önálló nemzetnek tekintik magukat.

Katalónia lakosságának 80%-a igényli a sportban válogatottjának hivatalos nemzetközi elismerését, FIFA- és UEFA-tagságát, a jogot, hogy részt vehessenek a nemzeti váloga-

tottak versengésében, Eb-ken és vb-ken. A spanyolajkú és -identitású régiók érthetően nem törekednek erre, hiszen a sportban a spanyol nemzeti válogatott őket is képviseli, és teljes mértékben azonosulnak vele. A katalánok nagy része azonban nem érzi magáénak a spanyol válogatott csapatokat, még a fociválogatottat sem, pedig Eb-, vb-győztes és sok katalán játszik benne.

Katalóniát a tradíciói is a nemzetközi státusz igénylésére predesztinálják. Katalóniának van a sportban nemzetközi porondon a legrégebbi hagyománya Dél-Európában, már a 19. század végén elterjedtek itt a modern sportágak, jóval hamarabb volt szerteágazó széles spektrumú sportkultúrája, mint Spanyolországnak. Az 1910-es években már saját olimpiai bizottsága volt (előbb, mint a spanyol államnak), és megalapításakor a NOB-nak semmi ellenvetése nem volt. A bizottság az 1920-as antwerpeni játékokon részt vehetett a megnyitón és saját delegációt küldhetett a spanyol csapaton belül, 1923-ban a NOB elismerésben részesítette Katalóniát. Rivera diktatúrája azonban feloszlatta az önálló katalán olimpiai mozgalmat, Spanyolország megakadályozta a további játékokon való önálló katalán részvételt.³⁷

A 80-as évek végén újra működni kezdtek a katalán sportszövetségek. Katalóniának újjáalakult a saját olimpiai bizottsága, ami mozgalmat indított annak érdekében, hogy önállóan részt vehessenek a '92-es barcelonai játékokon, sok más olyan területi entitás mellett, amelyet nem ismertek el államként³⁸, továbbá kérvényezték Katalónia belépését a NOB-ba. Egyik céljukat sem érték el, de némi engedményt kicsikartak, Katalónia legálább a nyitó és a záró ünnepségen jelen lehetett.³⁹

Katalónia már néhány, kevésbé fontos, nem olimpiai sportágban a spanyol ellenkezés dacára megkapta a hivatalos státust (pl. rögbi, bowling), pedig a spanyol állam a nemzetközi sportbírószághoz is fordult emiatt. Mindez a katalánok szerint precedens, áttörés lehet, más sportágak is követhetik ezt az utat.⁴⁰

Számos politikai és adminisztratív oka van azonban, hogy bármennyire is szeretnének, a katalánok máig nem indulhatnak nemzetközi futballeseményeken.

A Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1996-ban kimondta, hogy csak az ENSZ által elismert, szuverén, független állam lehet a mozgalom teljes jogú tagja.⁴¹ A különböző sportági szövetségek, így a FIFA és az UEFA is átvette ezt az irányelvet. A FIFA az egyedüli illetékes, hogy döntsön arról, mely nemzetek, államok csapatai indulhatnak nemzetközi versenyeken. A szervezet előírása szerint Katalónia csak akkor pályázhatna a hivatalos státuszért, ha önálló állam lenne, míg korábban a spanyol labdarúgó szövetség jóváhagyása esetén (aminek persze valószínűsége nem volt) még lett volna esélye. Az Európai Labdarúgó Szövetség, az UEFA esetében hasonlóan reménytelennek tűnik a helyzet, 2001-ben a szervezet statútumát úgy módosították, hogy új tag már csak az ENSZ által elismert független, önálló állam lehet.⁴² Vagyis a katalán labdarúgó válogatott azóta csak abban az esetben nyerheti el a hivatalos státust, és indulhat nemzetközi tornákon, ha Katalónia kiválik Spanyolországból, és megszerzi a nemzetközi közösség, az ENSZ politikai elismerését.⁴³

A szuverenitási klauzula előtti időkben Európából a FIFA több, nem független területi entitást is felvett a soraiba (Skócia, Wales, Észak-Írország, Feröer-szigetek), azóta viszont csupán egyet, mégpedig 2013-ban Gibraltárt. Erre a sport-döntőbírószághoz (Court of Arbitration for Sport) kötelezte a FIFA-t, mert kérvényét Gibraltár még azelőtt nyújtotta be, hogy megváltozott volna a szövetség tagfelvételi politikája. Spanyolország minden erejével ellenezte az elismerést, hiszen Gibraltárt a saját területének tekinti.⁴⁴ Az újdonsült válogatott a 2016-os Eb-selejtezőkön már elindulhatott, bár arra az UEFA vigyázott, hogy Spanyolországgal ne sorsolják egy selejtezőcsoportba.

Katalónia a kétezres években továbbra is kitartóan és szívósan küzd a nemzetközi státus kivívásáért a sport világában. Ez az igény az utóbbi tíz évben nagymértékben tovább erősödött. Nem csak a labdarúgásban, hanem más sportágak esetében is, bár kétségtelen, hogy a legnagyobb figyelmet a futball terén kifejtett próbálkozásai nyertek el.

2004 decemberében az Argentína elleni katalán futballmeccsen a közönség az „egy nemzet egy válogatott” jelszavával („Una Nació, una Selecció”) fejezte ki igényeit. Egy neves katalán sportoló a mérkőzés előtt felolvasott egy petíciót a válogatottak nemzetközi elismeréséért, majd a közönség elénekelte a katalán himnuszt.

Korunk egyik leghíresebb futballtrénere, Pep Guardiola még játékosként aláírta azt a petíciót, amit Katalónia nyújtott be a FIFA-nak, hogy nemzeti csapatuk kapjon nemzetközi státust. Néhány évvel később, amikor már levezetesként Katarban futballozott, egy spanyol tévétársaságnak adott interjújában azt szorgalmazta, hogy a FIFA önálló tagállamként ismerje el Katalóniát. „Sajnálatos módon a futballtörvény nem teszi lehetővé, hogy Katalónia önálló államként részt vegyen a nemzetközi küzdelmekben. Amikor még a spanyol bajnokságban játszottam, gyakran kaptam meghívót a spanyol válogatottba, és mindig örömmel mentem. Ettől függetlenül nem változtathatok azon, amit gondolok, és amit belül érzek: teljes szívemből szeretem a hazám, amelynek évszázadok óta megvan a saját, önálló nyelve.”⁷⁴⁵

A Generalitat, a katalán parlament és a katalán futballszövetség folyamatosan lobbizik a FIFA-nál és a spanyol kormánynál, hogy tegye lehetővé a katalán fociválogatott nemzetközi státusát. A katalán parlament a kétezres évek elején döntést hozott arról, hogy a katalán labdarúgó válogatott részt vehet nemzetközi rendezvényeken, tornákon, azonban ezt a spanyol állam nem hagyta jóvá, a kérdés az Alkotmánybíróság elé került. A testület 2012-ben salamoni döntést hozott, úgy adott igazat a katalánoknak, hogy közben olyan feltételt szabott, amely ellehetetleníti e joguk valódi érvényesítését. A katalán válogatott akkor indulhat ugyanis a nemzetközi versenyeken, „amennyiben az nem okoz kellemetlenséget Spanyolországna”. Ez lényegében azt jelenti, hogy csak olyan tornákon indulhat, amelyeken a spanyol csapat nem, vagyis a lehetőség inkább csak elvi, Katalónia a komoly megmértetésektől a jövőben is kénytelen távol maradni – annál is inkább, mert FIFA- és UEFA-tagságot ezzel még nem szerzett, így világ- vagy Európa-bajnokságon már két okból sem vehet részt.⁴⁶

2007-ben a katalánok a baszkokkal és a galíciaiakkal szövetkezve a spanyol parlamentnek törvényjavaslatot nyújtottak be önálló válogatottjaik nemzetközi tornákon való indulásáról, hogy Skócia, Wales és Észak-Írország mintájára önálló csapatokat küldhessenek az Európa- és világbajnokságokra. A spanyol kormány és a parlament is visszautasította a javaslatot, a kormányon lévő szocialisták és az ellenzékben lévő néppárti képviselők egyaránt nemmel szavaztak. Az egyik néppárti politikus egy spanyol válogatott mezt tartott a magasba, közölve: ez minden spanyolé, az egyik katalán párt képviselője ellenben úgy látta, hogy a beadvány „elutasítása miatt milliók fognak még inkább elfordulni Spanyolországtól.”⁷⁴⁷ Mindenesetre maradt az eddigi törvényi keret: a régiók csapatai azóta is csak barátságos mérkőzéseket vívhatnak.

A továbblépéshez eleve meg kellene változtatni a 2000-ben jóváhagyott spanyol sporttörvényt is, mely szerint az autonóm közösségek válogatottjai nem játszhatnak mérkőzést a spanyol válogatottal (ezt a tiltást az Alkotmánybíróság is megerősítette a jogszabállyal kapcsolatos ítéletében). A módosításhoz azonban a spanyol sportszövetség, a spanyol futballszövetség nem kíván hozzájárulni, és a Néppárt (továbbá vélhetően a szocialista párt) sem szavazná meg.⁴⁸ Ez alapvetően politikai kérdés, és nem pusztán a futballról vagy a sportról szól.

Az UEFA és a FIFA is stabilan visszautasítja a katalánok tagfelvételi kérelmeit, próbálkozásait, hiába hivatkoznak a skót, a walesi, az észak-ír, vagy a feröeri példákra, hogy nem többre, csak arra törekednek, ami nekik már megadatott. Gibraltár közelmúltbeli elismerése további lendületet és érveket adott a katalánoknak, az analógia azonban sántít, Gibraltár az Egyesült Királysághoz tartozik, ahol már régi hagyománya van annak, hogy az ország egy-egy részelemének külön nemzeti válogatottja van. Ezt a spanyol állam nem tudta megakadályozni, azonban Katalónia és Baszkföld a spanyol államhoz tartozik, klubcsapataik a spanyol bajnokságban játszanak.

A nemzetközi olimpiái mozgalom és a nemzetközi sportszövetségek álláspontja dacára a katalánok szerint az önálló katalán sportválogatottak elismerése nem függ Katalónia politikai státusától, megoldható lenne az a szecesszió nélkül is, ha erre lenne kellő politikai akarat és jó szándék. Jóval több katalóniai támogatja az önállóságot a sportban, mint ahányan a politikai függetlenség hívei, még a spanyolajkúak között is sokan vannak ilyenek.⁴⁹

Maguk a katalán labdarúgók fontosnak tekintik a katalán válogatottságot, de amíg csak nemhivatalos meccset játszhat a csapat (azt is csak többnyire évente egyszer), addig ambícióikat nem elégíti ki. Hivatalos elismerésre vágnak, hogy a válogatott indulhasson a világversenyeken. A spanyol válogatottba bekerülő katalán játékosok óvatosan nyilatkoznak a kérdéstről, nem tesznek hitet egyértelműen a hivatalos katalán válogatott eszméje mellett, és korrekttül, de távolságtartóan, nem nagy lelkesedéssel lojálisak a spanyol válogatotthoz. Érezhető a nyilatkozataiból, hogy például Xavi is szívesebben szerepelt volna a katalán válogatottban: „Az emberek sokszor kérdezik tőlem, hol játszanék, ha Katalóniának hivatalos válogatottja lehetne. Ez a lehetőség azonban még nem létezik, vagyis nem választhatok. Szeretek a katalán színekben pályára lépni, de a realitás az, hogy ha játszani akarok Eb-n és vb-n, azt csak Spanyolország válogatottjában tehetem meg.”⁵⁰

Kétségtelen, hogy az önálló nemzetközi sportstátus nagyot lendítene a katalán sporton, rengeteg sportoló kapná meg az esélyt, hogy nemzetközi szinten megmérthesse magát és képviselhesse hazáját, nemzetét. Gazdaságilag is előnyös lenne, Katalónia sportmárkaként (brandként) alig jegyzett, azután viszont nőne az ázsioja. A katalán nemzetről is tudomást venne a sporton keresztül a világ.

Ha megvalósulna a katalán futballválogatott önálló, hivatalos státusa, az ugyanakkor bizonyos problémákat vetne fel. Egyfelől nem lenne olyan egyszerű az érzelmi átállás a katalánok egy részének, hiszen eddigi életükben a spanyol nemzeti tizenegynek szurkoltak. Ugyanakkor a szecesszionisták zöme ma is a katalán nemzeti válogatottat tekinti kedvenc focicsapatának – természetes összefüggésben a függetlenség vágyával –, illetve tekintené, ha hivatalos nemzeti tizenegy lenne, hiszen addig nem tudnak neki szurkolni, a hébe-hóba játszott súlytalan barátságos meccsekért nehéz lelkesedni.

Aztán felmerülne a kérdés, hogy kik játszhatnának a katalán válogatottban.⁵¹ Jugoszlávia és a Szovjetunió feloszlásával számos új állam jött létre Európában, vagyis az új államok létrejöttének következményei már begyakoroltak a sportban. Minden válogatott sportolónak joga van egyszer és végérvényesen eldönteni, hogy a régi vagy az új állam válogatottjában kíván-e versenyezni, vagyis a spanyol válogatott katalán labdarúgók (pl. Busquets, Valdés, Piqué, Fàbregas, Alba) is választhatnának a két válogatott között, és a választásuk után már nem lenne visszaút. Csak valószínűsíteni lehet, hogy mindegyik a katalán válogatottat választaná. A többi katalóniai játékosnak sem egyértelműen csak a katalán válogatott jönne szóba, hiszen a spanyolországi származásúak valószínűleg spanyol állampolgárságukat is megőrizhetnék majd, nekik is megadatna a választás lehetősége.

A nem katalóniai játékosoknál nem is lenne kérdés, melyik válogatottban játszhatnának, ha lenne önálló katalán nemzeti csapat, ők automatikusan továbbra is csak a spanyol-

ba kapnának meghívót, még akkor is, ha egy katalóniai klub saját nevelésű játékosai (pl. Iniesta és Pedro a Barçából). Ugyanakkor katalóniai állandó lakosként, barcelonai munkahellyel már katalóniaknak számíthatnak, akiknek mégis megadatna az állampolgárság és a válogatott megválasztásának a joga.

Katalónia hivatalos nemzetközi sportelismerésével véget érne az a visszás helyzet is, ami nem teszi egyszerűvé katalán identitású élsportolók sorsát. A kétezres évek elején Katalónia elnöke, Jordi Pujol arról számolt be, hogy spanyol állami szervek és a király maga is általában komoly nyomást fejt ki a spanyol válogatott katalán sportolókra, hogy katalán identitásukat ne hangoztassák. Még azon sportágak spanyol válogatottjában is, ahol a csapattagok zöme katalán (vízilabda, gyephoki) az edzők spanyolul dolgoznak, spanyol a munkanyelv, máskülönben botrány lenne.⁵² Ráadásul Olaszország mellett (a Mussolini-korszak öröksége) a világon egyedül Spanyolországban kötelező a kiválasztott sportolónak vállalnia a válogatottságot, azt nem tagadhatja meg sem politikai, sem más okból, ellenkező esetben megbüntetik.⁵³ Máshol a sportágak nemzeti szövetségei független magántestületek, és nem az állam irányítja őket, nem kötelezhetnek senkit a válogatottságra. Spanyolországban a szövetségek munkájába a spanyol állam belenyúlhat. Nem sok, egyébként erős katalán identitású, katalánista sportoló tudott ellenállni a kényszernek, minden esetben súlyos szankciók vártak rájuk, a válogatottság visszautasítása egész karrierjüket veszélybe sodorta. A labdarúgók közül Oleguer Presas volt az egyetlen (a kétezres évek elején a Barça hátvédje), aki nemzeti, politikai okokból visszautasította a spanyol válogatottságot (katalán vagyok, nincs keresnivalóm a spanyolok nemzeti csapatában – indokolta meg döntését), emiatt a spanyol média első számú közellensége lett, Katalónián kívül a stadionokban közutálat övezte, a közönség gyűlölködésének egyik célpontjává vált. Oleguer katalán nacionalistaként az FC Barcelona egyik szellemi vezérének számított, aki Katalónia függetlenségének lelkes szószólója, támogatója volt, és ma is az.⁵⁴

Rendszeres a vita arról, hogy a spanyol válogatott mire lett volna, lenne képes a katalán játékosok nélkül, illetve mit érhetett volna, érhetne el Katalónia nemzeti tízenegye önmagában. A spanyol válogatott közelmúltbeli aranykorszakában kétségtelenül (lakosság-számhoz viszonyítva aránytalanul) nagy szerepet játszottak a katalán játékosok, a katalán nacionalisták előszeretettel hangsúlyozták is ezt, míg a spanyol többség pusztán élvezte a sikereket, és egyszerűen nem vettek tudomást a válogatott nemzetiségi összetételéről. Spanyolország csapata a baszk és katalán futballisták nélkül is rendkívül erős maradna, de kétséges, hogy továbbra is a világ labdarúgásának nagyjai közé számítana. Vélhetőn a játékműve megváltozna, mert a mostani Barçás stílust a katalánok elvinnék magukkal. A katalán válogatott (és a baszk is) is komoly játékerőt képviselne, de nehéz pontosan megítélni, mekkorát, azt is nehéz eldönteni, hogy milyen eredményt hozna egy spanyol-katalán, spanyol-baszk vagy éppen katalán-baszk derby.⁵⁵

(Változott-e valami Spanyolország világ- és Európa-bajnoki címei után?) A kétezres évek előtt sok spanyol állampolgár, számos spanyolországi katalán, baszk és galíciai egyáltalán nem támogatta a spanyol nemzeti csapatokat, inkább az ellenfeleknek szurkoltak. Franco időszakában ugyanis a sportválogatottakat a nemzeti egységesítés, spanyolosítás eszközének használták, ami sokakban ellenérzést keltett, és ők később is a központosítás szimbólumaiként azonosították e csapatokat. A spanyol válogatottak mérközéseit, sporteseményeit a tv-ben nagyon kevesen nézték, érdektelenség övezte.⁵⁶

2008-ban ez a távolságtartó attitűd megváltozott. Spanyolország annyi nemzetközi sportsikert ért el az év során, hogy az felerősítette az állampolgárok közösségi összetartozás-érzését, erősítette az össz-spanyol nemzeti érzést, büszkeséget.⁵⁷ A fociválogatott

Európa-bajnoki címe (amelyben oroszlánszerepet vállaltak a katalán labdarúgók) generálta a legnagyobb hatást.

A 2008-as Eb-döntő lefújása után a „Que viva España” dalt énekelte az összes ünneplő spanyol játékos, beleértve a katalánokat is, másnap a katalán Xavi a madridi ünnepségen „Viva España!”-t kiáltott (amiért később sok kritika érte a katalánoktól). Voltak, akik azt hitték, hogy a válogatott (azaz néhány fiatal katalán és spanyol sportoló) futballsikerei megváltoztatják Spanyolországot, véget vetnek a spanyol–katalán, spanyol–baszk szembenállásnak, kialakul egy új spanyol (pluri)nacionalizmus, ahol a spanyol és a katalán nemzeti érzés megfér egymás mellett, és gond nélkül megélhető a kettős identitás.⁵⁸

A sporteredménynek ilyen hatása nem spanyol jellegzetesség. 1995-ben egy 23 országra kiterjedő kutatás vizsgálta a nemzeti büszkeség mértékét, a 30 ezer megkérdezett 77%-a azt válaszolta, hogy a sportsikerek növelik a hazája iránt érzett büszkeséget, más elemet közel sem említettek ilyen gyakorisággal. A sport Spanyolországban még az átlagnál is fontosabb: egy 2008-as felmérés szerint a spanyolokat jobban érdekli a sport, mint az egészség, a politika, a terrorizmus, a vásárlás vagy bármi egyéb téma.⁵⁹

Az Eb-siker csak a kezdet volt, a spanyol labdarúgó válogatott elképesztő sikorsorozattal soha nem látott magasságokba emelkedett: 2010-ben megszerezte az ország első, régóta áhított világbajnoki győzelmét, majd 2012-ben megvédte Európa-bajnoki címét. Ezek az eredmények az összes spanyolországi nemzet közös sikerei, hiszen a csapatot spanyol, katalán és baszk labdarúgók alkották. A katalán játékosoknak hatalmas szerep jutott a sikerszeriában, a spanyol kezdőcsapat felét a Barça katalán futballistái adták. Nagy részben ennek köszönhető, a spanyol válogatott e tornákon játszott meccseit már a katalóniaiak szokatlanul nagy része (a 2012-es Eb-n például Katalónia népességének háromnegyede) figyelemmel kísérte.

A vb-győzelem különösen felerősítette rövid időre a hispán nemzeti egységet, Katalóniában is sokan spanyol nemzeti zászlókkal és a válogatott mezében (La Roja) ünnepeltek, pedig ez korábban szinte tabunak számított. Bár az valószínű, hogy a lelkesen ünneplők túlnyomó része a spanyolajkú, hajdan más spanyol térségekről betelepülő katalóniaiak közül került ki. Xavi, a Barcelona és a válogatott irányító középpályása érezte, hogy a győzelemnek a sportsikeren túlmutató jelentősége lehet: „...[a válogatottban] sok játékos játszik a Barçából, ami természetesen nagyon büszkévé tesz. De ez az egész nem csak a Barçáról szól. Azt szeretnénk, hogy mindenki legyen nagyon büszke a focira, amit játszunk, egész Spanyolországban, nem csak Katalóniában”.⁶⁰

Katalóniában ellentmondásos helyzet alakult ki a vb-sikerrel. Az autonóm közösség területén élő spanyolok felhőtlen boldogságához képest a katalánok körében inkább felemás volt az öröm, bár a katalán, illetve a barçás játékosok sikerének kétségkívül örültek (pl. a vb-győztes gólt a döntő hosszabbításában a saját nevelésű, de nem katalán Iniesta rúgta, őt máig az ország összes stadionjában megbecsülés övezi). Visszatetszést keltett közöttük azonban, hogy Katalónia több városában (pl. Barcelona, Mataró) katalánellenes, szélsőségesen nacionalista spanyol csoportok vonultak az utcákra spanyol zászlókkal, és náci karlendítésekkel ünnepeltek, miközben fennhangon gyalázták Katalóniát. Ráadásul éppen a finálé előtti napon jelentette be az Alkotmánybíróság, hogy a spanyol alkotmány nem ismer el más nemzetet, csak a spanyolt. Mindezek végképp elvették a katalánok kedvét az örömtől. Így már a vb-döntő utáni napon másfélmillió ember részvételével hatalmas tiltakozó felvonulást tartottak Barcelona utcáin. Összességében a válogatott trófeái nem hozták közelebb egymáshoz a spanyolokat és a katalánokat.

Az egész országban hatalmas népszerűségnek örvendő futball terén elért világsikerek tartósan nem erősítették meg az állam iránti lojalitást, a katalánok hispán tudatát. Elvben

mérséklődhetek volna a kiválást, az önállóságot szorgalmazó törekvések mind a politika, mind a sportdiplomácia terén. A világ labdarúgásának trónján ülő Spanyolországról és annak futballjáról leválni jóval kevésbé vonzó perspektíva volt, mint korábban. A spanyol válogatott sikerszeriája a katalán és a baszk szurkolók körében valamivel tényleg csökkenthette a hivatalos státus iránti vágyakozást⁶¹ (bár a 2014-es vb-szereplés kudarca ezt a hatást lenullázhatta), de ami ennél fontosabb tényező, a spanyol válogatott tündöklésével párhuzamosan olyan politikai események zajlottak, ami felülírta a futballsikerek integráló hatását, és elképesztően felelősítették Katalóniában a kiválás vágyát.

(Katalónia függetlensége és a klubfutball) Katalónia labdarúgását az utóbbi években a katalánok függetlenségi igényei és a lehetséges következmények tartja lázban. Skóciával ellentétben – ahol a brit kormány jóváhagyásával népszavazást tartottak a szecesszióról – a spanyol kormányzat nem engedélyezte Katalóniának a függetlenségről döntő referendum megtartását, illetve illegálisnak tekinti a katalán parlament akár kétharmados többséggel is elfogadott bármiféle függetlenségi nyilatkozatát. A spanyol többség nem akarja elfogadni, hogy 300 év együttélés (pontosabban alávetettség) után a katalánok valóban ki akarnak válni, de nem elképzelhetetlen, hogy a katalóniai pártok akár egyoldalúan is képesek kikiáltani a függetlenséget, vagy kiírnak egy népszavazást róla. Ez azonban inkább Koszovó esetéhez közelítené őket Skócia helyett, és komoly nemzetközi gondokat okozna – többek között a sportban, és azon belül a futballban is.

A katalán válogatott nemzetközi státusának igénye is más dimenzióba, kontextusba került a 2010-es években, miután a katalóniai politikai függetlenség, önálló államiság vágya már nem csak egy csekély kisebbségre, hanem a katalánok többségére jellemző, akik egyre határozottabban kinyilvánítják ebbéli akaratukat. Az önálló katalán labdarúgó válogatott hivatalos elismerésének kérdése azóta összefonódik Katalónia kiválásának ügyével. Az elmúlt évek fejleményei alapján egyre többen vélik úgy, hogy a válogatott nemzetközi státusának az önálló államiság elengedhetetlen feltétele.

A Plataforma ProSeleccions Esportives Catalanes nevű szervezet, amely Katalónia önálló nemzetközi hivatalos státusáért lobbizik, elérte azt, hogy a tizenkét legjelentősebb katalóniai sportklub elnöke közül 2013-ban tizenegy aláírt egy, ezt a célt támogató megállapodást (csak a CE L'Hospitalet elnöke, aki spanyol nacionalista politikus, utasította el a csatlakozást). Az aláírásra ünnepélyes keretek között került sor, az aláíró klubok elnökei mellett jelen volt a Generalitat, a katalán parlament, valamint a katalán futbalszövetség elnöke is, míg Cruyff és Guardiola támogató üzenetet küldött.⁶²

Az esetleges függetlenség kérdése még erősen nyitott, de nem árt előre átgondolni a következményeit például a labdarúgás területén: hogy fog kinézni az önálló katalóniai futball, milyen lesz a viszony a spanyol labdarúgással, hol fog szerepelni a világ egyik csúcsklubja, az FC Barcelona?

A katalán szakértők úgy vélik, hogy általában a katalán sportra jótékony hatással lenne, előnyökkel járna, ha Katalónia független államként bekapcsolódhatna a nemzetközi sport világába, fellendülne a sportélet, az immár katalán színekben elért sikerek impulzust adnának a kereskedelemnek és az ide irányuló turizmusnak is. A sportsikerek pedig bizonyosan jönnének, Katalónia jelentős sportállam lenne a függetlenség után: 1900 óta 143 katalán sportoló nyert érmet az olimpiai játékokon, a londoni olimpián is látható volt, mennyire igényes sportélet van Katalóniában, a spanyolországi érmesek jelentős része katalóniai. A spanyol delegáció egy harmada katalán sportoló volt, számos csapatsportágban ők alkották a csapat többségét (férfi gyephoki, női vízilabda, szinkronúszás). Európában lakosságszámhoz viszonyítva Katalónia rendelkezik a legtöbb, sporttal kapcsolatos válla-

lattal, létesítménnyel, a sportra Katalónia a GDP-je 2,3%-át költi. Katalónia sportágazata sokkal nyereségesebb lenne, ha teljesen a maguk urai lennének, saját költségvetéssel.⁶³

Katalónia függetlenné válása a nemzeti válogatottnál mellett az egész katalán klubfutballra is, de különösen a Barçára (és az Espanyolra) óriási hatással lenne, teljesen új helyzet elé állítaná az ország fő sportegyesületeit, az önállóság következményei nem lennének egyszerűek. A katalán csapatoknak elvben ki kellene vonulniuk a spanyol bajnokságból, és saját pontvadászatot kellene indítaniuk.

Madrid részben anyagi okokból nem engedi, hogy Katalónia kiváljon, szerintük ezt a maradék Spanyolország és a független Katalónia gazdasága is erősen megsínylené. Ez a megfontolás a futballra bizonyosan érvényes. Egy katalán ligában szinte csak a Barça–Espanyol meccs lenne egyedül érdekes, a két barcelonai élcsapat egyébként ellenfelek nélkül maradna, a többi csapat nem lenne velük versenyképes, unalmas lenne a bajnokság, nem érdekelné a szurkolókat sem Katalóniában, sem pedig világszerte. Következésképpen a szponzorok, a televíziós társaságok is elkerülnék a katalán ligát, gazdasági szempontból sem szolgálná tehát a katalán futballt az önállóság, elitklubjaiknak különösen súlyos anyagi veszteséget jelentene, ha kikerülnének a világ egyik legnézettebb, legnagyobb gazdasági értékű bajnokságából. Emellett minden bizonnyal rontaná a katalán labdarúgás színvonalát, hiszen labdarúgók alacsonyabb nivójú bajnokságban mérettetnének meg. A Barça szerény képességű és anyagilag is gyenge bázison álló katalóniai csapatokkal mérkőzne folyamatosan, a bevételei drasztikusan elapadnának, globális rajongótáborra megfigyathozna, a csapat nivója is nagyot esne, kikerülnének a világ legjobb focicsapatai közül. Az önálló katalán bajnokságnak tehát nem sok értelme volna. Vannak, akik azzal szoktak viccelődni, hogy Katalónia csak azért nem lesz független, mert akkor az FC Barcelonának ott kellene hagynia a spanyol bajnokságot, és a Reallal való rivalizálás, a Clásico elvesztése túl nagy ár lenne.

A spanyolországi foci nem szenvedné meg ennyire, de ha véget érne a glóbusz legnézettebb, leghíresebb és rengeteg pénzt megmozgató rivalizálása, akkor a liga bevétele és reklámértéke is jelentősen visszaesne, a Real Madridnak is nagyon hiányozna a kasszából a Clásico bevétele. A többi spanyol klubnak sem érdeke, hogy a Barça ne szerepeljen a spanyol bajnokságban, mindegyikük életében nagy esemény anyagilag is, ha a gránátvörös-kekeket fogadhatják (magas jegyárak mellett magas nézőszámmal).

A független katalán állam első ligás labdarúgó bajnoksága nagyjából a jelenlegi spanyolországi első, második és harmadik ligában szereplő katalóniai csapatokból állna egy vélhetően 12 csapatos rendszerben (zömmel a barcelonai agglomeráció klubjait tömörítene), a két élklubon kívül más csapatnak nincs 18 ezer fősnél nagyobb stadionja, számos klub csak 10 ezer fősnél kisebb arénával rendelkezik.⁶⁴

Az első ligás FC Barcelona és az RCD Espanyol mellett jelenleg tizenegy katalán futballklub szerepel valamelyik spanyol bajnokságban (azaz az első három ligában). A másodosztályban négy katalóniai csapat játszik (a Barça B mellett a Girona FC, a CE Sabadell és az UE Llagostera, a közelmúltig itt szerepelt a Tarragona is).⁶⁵ A harmadosztály (Segunda B) már nem országos szint, négy csoportban zajlanak a küzdelmek, az itt szereplő kilenc katalóniai csapat valenciai, aragóniai és Baleár-szigeteki klubokkal mérkőzik, vagyis a bajnokság négy autonóm közösséget tömörít (érdekes módon a hajdani aragón-katalóniai királyság részállamait).⁶⁶

Számos kérdés megválaszolatlan. Milyen játékosok fociznának a katalán ligában? Messi és a többi sztár itt maradna a viszonylag kis ligában? Hogyan nézne ki az a bajnokság, ahol a klubok között elképesztő anyagi, infrastrukturális és egyéb különbségek vannak? A független Katalónia esetében a Barça spanyolországi (és nem katalóniai) szurkolói továbbra

is támogatnák a külföldivé váló csapatot? A Clásico továbbra is spanyol-katalán nemzeti összecsapás lenne (már ha nagy ritkán találkoznának a nemzetközi porondon), amikor a nemzeti tizenegyek szintjén már amúgy is megmérkőzhetnek, vagy a rivalizálás ilyen típusú érzelmi összetevője lecsengene?

Az önálló katalán nemzeti bajnokság támogatói azzal számolnak, hogy bár kezdetben a bajnokság megítélése ellentmondásos lesz, de a függetlenséget mindenki megszokja majd, és olyan lesz a helyzet, mint egy átlagos kis állam bajnokságában (mint például Hollandia).⁶⁷ Ez azonban nem ilyen egyszerű, legalábbis a Barça szemszögéből semmiképpen sem.

Azonban nem is feltétlenül szükséges a spanyol bajnokságból való kivonulás, még Katalónia függetlenné válása esetén sem. Az FC Barcelona vezetése egyértelművé tette, hogy klub nagyon nem szeretne az önálló katalán bajnokságba beszorulni, és a szecesszió esetén is maradni kívánnak a spanyol ligában (akár a katalánnal párhuzamosan). A Barça elnöke 2012 őszén például kijelentette: Katalónia függetlenné válása „a csapat életében semmilyen változást nem jelentene. Mi továbbra is a spanyol élvonalban kívánunk szerepelni, ahogyan független államként a Monaco is a francia bajnokság küzdelmeiben vesz részt. Ebben a helyzetben mi vagyunk függetlenek Katalóniától, ugyanúgy folytatjuk a versenyünket a Real Madriddal, ahogy eddig.”⁶⁸

Az Espanyol sem szeretné elhagyni a spanyol első osztályt. De a spanyol második ligában szereplő katalóniai csapatoknak sem érdeke az önálló katalán bajnokság. Anyagiilag és presztízsből is többet ér nekik, ha a színvonalasabb spanyol pontvadászatokban játszva megmarad az esélyük, hogy eljussanak a La Ligába.⁶⁹

Ha a két barcelonai élklub a spanyol országos bajnokságban maradhatna, ebben az esetben a B csapataik kapcsolódnának be a katalán első ligás küzdelmekbe, vagyis ilyen módon az FC Barcelona és az Espanyol is részt venne a katalán bajnokságban. De előfordulhat az is, hogy a spanyol profi második ligás katalán csapatok is maradnának a spanyol bajnokságban (ha már átírják a spanyol labdarúgó szövetség szabályait, ez rájuk is vonatkozhat), és csak az amatőr harmadosztályból vonulnának ki a katalóniai csapatok.

Kérdés persze, hogy a ligáikban maradást a spanyolok jóváhagynák-e, főleg anyagi okokból vélhetően igen, bár érzelmileg sok lenne az ellenindulat. Gazdaságilag, sporttérkében a Barcelonának és a spanyol élvonalnak kölcsönösen szükségük van egymásra, a függetlenségtől függetlenül a Barça spanyol ligában indulása katalán és spanyol érdek is.

A spanyol bajnokságban maradás nagyban függ a spanyol futbollszevetségtől, pontosabban a spanyol fociban országos szinten meghatározó két szervezettől.

- Az egyik a spanyol futbollszevetség (Real Federación Española de Fútbol – RFEF), amely 1913-ban jött létre, és a spanyol futball irányító testülete, hozzá tartozik a spanyol válogatott és a Király Kupa, valamint irányítja, felügyeli az amatőr labdarúgást – vagyis a harmadosztályú bajnokságot (Segunda B) és a regionális szevetségeket (negyed osztálytól lefelé a bajnokságok regionális szintet fednek le).
- Az országos professzionális ligát (Liga Nacional de Fútbol Profesional – LFP) csak 1984-ben hozták létre, a labdarúgó szevetség alá tartozó félfüggetlen szervezet működteti az országos első és második osztályú (profi) bajnokságokat.⁷⁰

Jelenleg az LFP szabályzata szerint a spanyol profi ligában csak a spanyol futbollszevetség tagjai szerepelhetnek. Független Katalónia esetén a Barça és az Espanyol a katalán futbollszevetség (Federació Catalana de Fútbol, FCF) tagjává válna, vagyis elvesztené a jogát, hogy nevezzen a spanyol bajnokságba, ki kellene zárni őket. Am a spanyol futbollszevetség és az LFP is jól tudja, hogy a Barcelona nélkül milyen anyagi és presztízsveszteséget szenvedne el a spanyol labdarúgás. A pénz beszél, a liga pedig magánszevetség, jogilag tehát a kérdésnek elvben egyszerű a megoldása: valószínűleg módosítanák az LFP

szabályait és a két katalán élklub maradhatna a spanyol ligában, ami akár hispán liga néven futhatna tovább. Ehhez a speciális spanyol előírások szerint módosítani kellene a sporttörvényt is, az országgyűlés áldása viszont korántsem vehető ennyire biztosra, a meghatározó spanyol politikai pártok akaratainak a függvénye lenne a megoldás.

Erről beszélt Javier Tabas, a spanyol liga elnöke is 2014 őszén, aki szerint a katalán futballcsapatokat kizárhatják a spanyol bajnokságból, ha Katalónia függetlenedik, a sporttörvény ugyanis egyedüli nem spanyol területként csak Andorrának engedélyezi a részvételt a spanyol bajnokságban, így a törvény módosítására lenne szükség. Hozzátette: „Nem tudom elképzelni a spanyol bajnokságot a Barcelona nélkül, ahogy Katalóniát sem tudom elképzelni, mint nem Spanyolország részét.”⁷¹

Más sportágakban már bevált európai gyakorlat (az észak-amerikai mintát átveve), hogy egymás állami bajnokságaiba átneveznek csapatok, egy adott államból egy-egy klub „át-hallgat” a szomszédos ország erősebb pontvadászatába, hogy ez által intenzívebbé váljon a verseny, és ezzel jobban fejlődjenek az érintett csapatok, ilyen van a kosárlabdában, a kézilabdában vagy a jégkorongban is. E modell tehát a futballban is elképzelhető lehet olyan speciális helyzetben, mint a katalán. Ráadásul a foci világában is tudunk adekvát példákat: Monaco csapata a francia első ligában játszik, az önálló hivatalos walesi válogatott dacára a legjobb walesi klubcsapatok (Swansea, Cardiff) az angol élvonalban játszanak, sőt, az említett módon Andorra is az egyik spanyol alsóosztályú bajnokságban szerepel. Egészen pontosan Andorrának 1995-től önálló focibajnoksága van, de a legfőbb helyi klub, az FC Andorra maradt a spanyol ligában, azon a jögcímen, hogy már 1948 óta tagja a spanyol futballszövetségnek. (A Barcelona és az Espanyol 1929-ben a spanyol első osztály alapítói voltak, számukra ez is érvként szolgálhat.)⁷²

A spanyol ligában maradást az előbbi példák, precedensek nyomán vélhetően az UEFA és a FIFA is elfogadná. Azonban ellenpélda is akad: az UEFA elutasította a két skót nagycsapat, a Celtic és a Rangers kérelmét, hogy átigazolhassanak az angol Premier League-be, mivel a két csapat a skót futballszövetséghez tartozik, amelynek saját bajnoksága van, és így külföldinek számítanak az angol bajnokságban. De a Barcelona esetében akkora összegek forognak kockán, hogy ez még valószínűleg az UEFA-t is meggyőzné. Elvben tehát megoldható, hogy az önálló Katalónia dacára a katalóniai klubok továbbra is a spanyol bajnokságban játszanak.

Sok minden múlik Madridon, illetve azon, hogy Katalónia Spanyolország része marad, vagy független állammá alakul (és az sem mindegy, milyen körülmények között). Ha Katalónia egyoldalúan válna ki Spanyolországból, a spanyolok megakadályozhatnák az új állam UEFA–FIFA-tagságát, ahogyan azt sokáig Gibraltárral tették, mondván, hogy az ő szuverén területükről van szó. Az UEFA dönthet a spanyol ellenkezés dacára is, de Madrid a gibraltári esetben is azzal fenyegetőzött, hogy kilép a nemzetközi szövetségből. Végül mégsem léptek ki (jól időzítették Gibraltár felvételét, a vb előtt nyilván nem hagyták ott a spanyolok a focivilágot), de azért hosszú éveken át meggátolták a gibraltári törekvéseket. Katalónia dolgát is meg tudnák nehezíteni, szecessziójuk után akár hosszú évekig elhúzódhat a felvételi procedúrájuk, és ez akár az FC Barcelona BL-szereplését is érintheti, meghiúsíthatja.⁷³ Ugyanakkor, ha Katalónia kiválása, az önálló FIFA-taggá válása konfliktusok közepette, Spanyolország ellenkezése dacára valósulna meg, akkor vélhetően a spanyol futballszövetség sem marasztalná a Barçát és a többi katalóniai klubot, hogy továbbra is a spanyol ligát erősítsék.

Az is felmerülhet, hogy a történelem során Franciaországhoz szintén sok szállal kötődő Katalónia a kirakatsapatát (vagyis a Barçát, de akár másokat is) elvinné az északi szomszédba. Megtehetné, hiszen a ligák többsége úgyszintén független magánszövetség, és fo-

gadókészség valószínűleg lenne rá (Monaco révén a precedens is adott), a gránátvörös-kékek révén felértékelődne az elitligák közé törekvő francia bajnokság. A Barça–Real bajnoki rangadókat így felváltaná a szintén rangos Barça–PSG rivalizálás, mostanában többször is meccseltek egymással, csak éppen a Bajnokok Ligájában. A madridi sportlapok azonban úgy vélik, hogy ezt a lehetőséget a francia kormány nem támogatná, mert attól tartanának, hogy felbátorítaná a katalán–francia határ közelében élő sok tízezer franciaországi katalánt.⁷⁴

Egyelőre tehát nem lehet tudni, mik lennének a reális lehetőségek a független Katalónia esetén. Annyi biztos, hogy a katalán csapatok, így a két barcelonai élklub sem indulhatna többé a spanyol Király Kupában, miközben a Katalán Kupának valamelyest megnőne a jelentősége. A spanyol ligában maradás, vagy az önálló katalán bajnokság mellett ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a jövő útja egy közös ibériai liga spanyol, baszk, katalán, galíciai és portugál csapatokkal.

Összegzés

Katalóniában a futball a közbeszédben, a médiában több egyszerű sportkérdésnél, erősen átpolitizált téma volt a múltban és az a mai napig. A katalán identitás szorosan kötődik a futballhoz, egyrészt a nemzeti válogatotthoz, másrészt klubszinten elsősorban az FC Barcelonához. A katalánok gyakran a labdarúgáson keresztül fejezték ki önállósági, függetlenségi igényüket. Ma már a szecessziós vágy közvetlenül is megnyilvánulhat, és az utóbbi években erőteljesen meg is nyilvánul, de a futball politikai jelentősége továbbra is releváns, ugyanakkor a szuverén Katalónia esetleges létrejötte számos bizonytalansági faktort hordoz magában a katalán labdarúgás jövőjét illetően is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balcells, Albert (1996): *Catalan Nationalism: Past and Present*. London, MacMillan, 1996
- Ball, Phil (2003): *Morbo, The Story of Spanish Football*. London: WSC Books, 2003
- Bel, Germá (2013): *Anatomía de un desencuentro: la Cataluña que es la España que no puedo ser*. Barcelona, Destino, 2013, 355 p
- Burns, Jimmy (1999): *Barca. A People's Passion*. Bloomsbury, London, 1999
- Burns, Jimmy (2005): *Beckham és Spanyolország*. Európa, Budapest, 2005
- Castro, Liz (ed.) (2013): *What's up with Catalonia?* Catalonia Press, Ashfield, USA, 2013, 224 p
- Catalonia Calling (2013) – *What the world has to know. Sapiens*, Barcelona, 2013, 146 p
- Closa, Antoni – Rius, Jaume (1999): *Selecció catalana de futbol. Nou dècades d'història*. Editorial Jaume Rius, 1999, 160 p
- Conversi, Daniel (1997): *The Basques, the Catalans and Spain*. London, Hurst & Company, 1997
- Cortazar, García de – Vesga, González (2001): *Spanyolország története*. Budapest, Osiris, 2001
- Crolley, Liz – Hand, David (2006): *Football and European Identity*. Routledge, London, 2006
- Dowling, Andrew (2013): *Catalonia since the Spanish Civil War – Reconstructing the Nation*. Sussex Academic Press, Brighton, 2013, 214 p
- Espalader, Enric Fossas (1995): *The Autonomy of Catalonia*. Conference paper, 1995
- Fitzpatrick, Richard (2013): *El Clásico*. Gabo, Budapest, 2013
- Foer, Franklin (2008): *A világ foci szöveggel*. HVG, Budapest, 2008
- Gotzon, Joseba (1998): *Historia de la selección de Euskadi de fútbol*. Beitia, Bilbao, 1998
- Guibernau, Montserrat (2004): *Catalan Nationalism – Francoism, Transition and Democracy*. Routledge, London, 2004
- Győri Szabó Róbert (2004): *Spanyolországi autonómiák: Baszkföld, Katalónia, Galícia. Magyar Kisebbség*, 2004/1–2, 497–528. o.
- Harris, Simon (2012): *How Would Catalan Independence Affect Spanish Football in General and FC Barcelona in Particular?* <http://bcnblog.barcelona-travel-guide.info/politics/how-would-catalan-independence-affect-spanish-football-in-general-and-fc-barcelona-in-particular/>

- Hawkey, Ian (2013): *Catalonia and Basque Country reignite call for independent national football identities*. <http://www.telegraph.co.uk/sport/football/teams/spain/10541466/Catalonia-and-Basque-Country-reignite-call-for-independent-national-football-identities.html>, The Telegraph, 30 Dec 2013.
- Hunter, Graham (2012): *Barça – a világ legjobb csapatának története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012
- Kuper, Simon (2008): Spain's new nationalism. *Financial Times*, September 5, 2008, <http://www.ft.com/cms/s/2/9f8853c8-7b7a-11dd-b839-000077b07658.html#axzz3HduC46Dr>
- Llopis Goig, Ramón (2005): Claves etnoterritoriales de la historia del fútbol español. *Actas del X Congreso de Historia del Deporte*, Sevilla, 2005, <http://www.cafyd.com/HistDeporte/htm/pdf/2-24.pdf>
- Llopis Goig, Ramón (2008): Identity, nation-state and football in Spain. The evolution of nationalist feelings in Spanish Football. *Soccer & Society*, Vol. 9, Issue 1, 2008, 56–63. o.
- Lluch, Jaime (2013): *The Moral Polity of the Nationalist. Sovereignty and Accommodation in Catalonia and Quebec (1976-2010)*. Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Autònoms, Barcelona, 2013, 322 p
- Lovas Gergő (2014): *A függetlenség többet ér, mint egy Barca-Real*. http://sportgeza.hu/futball/2014/10/23/tenyleg_kiszall_a_barca_a_spanyol_bajnoksagbol/
- Marcet, Juan – Argelaguet, Jordi (1998): Nationalist Parties in Catalonia. In De Winter – Tursan: *Regionalist parties in Western Europe*. London, Routledge, 1998, 70–85. o.
- Martialay, Félix (2000): *Amberes: Allí nació la furia española*. Real Federación Española de Fútbol, Madrid, 2000
- Matthée, Ulrich: *Katalanische Frage und spanische Autonomien*. Paderborn, Schöningh, 1988
- McRoberts, Kenneth (2001): *Catalonia - Nation Building without a State*. Oxford University Press, 2001, 256 p
- Menary, Steve (2013): *Problems facing football in an independent Catalonia*. <http://www.worldsoccer.com/columnists/problems-facing-football-in-an-independent-catalonia>
- Raduá i Domenech, Josep Maria (2005): *Història de totes les seleccions esportives catalanes (1904-2005)*. Bilbao, Editorial Gráficas Mercurio, 2005, 471 p
- Reisner, Dino – Martínez, Daniel (2013): *Pep Guardiola – ilyen a csúcsfoci*. Jaffa, Budapest, 2013, 190 p
- Scotoni, Pau Puig (1996): A nemzeti megmaradás, a nyelvpolitika és a belső összetartozás katalán modellje. *Pro Minoritate*, 1996/2, 51–56. o.
- Segura, Antoni (2013): *Crònica del Catalanisme. De l'autonomia a la independència*. Barcelona, Angle Editorial, 2013, 330 p
- Segurola, S. (ed.) (1999): *Fútbol y pasiones políticas*. Madrid: Editorial Debate.
- Simon, Lluís (2013): Una política esportiva pròpia. In Pujol, Enric (ed.) (2013): *El dia de la llibertat. Com serà la Catalunya independent?* Barcelona, Llibres del Segle, 2013
- Sipos Katalin (1993): *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai*. Budapest, MTA ÁJI, 1993, 26–99. o.
- Storm Péter (1998): *The Concept of Autonomy*. ELTE diploma, 1998, The Catalan Autonomy: 6–36. o.
- Strubell, Toni (2011): *What Catalans Want - „Could Catalonia become Europe's next State?* Catalonia Press, Ashfield, USA, 2011, 242 p

JEGYZETEK

- * A tanulmány megírását az Universitas-Győr (2013) 26–31. o.
- Alapítvány és a Campus Hungary katalóniai ösz- 9 Espalader (1995) 23–28. o., Storm (1998) 14–20. o., Matthée (1988) 237–250. o.
- 1 Llopis Goig (2008) 56. o. 10 Scotoni (1996) 53. o., Sipos (1993) 80–83. o.
- 2 Llopis Goig (2005) 1. o. 11 Guibernau (2004) 72–79. o.
- 3 A baszk identitás és a futball. Regio, 2010/2, 11 Storm (1998) 10–11. o. A katalán nyelvű katalán himnusz azért is pikáns, mivel a spanyol állam himnuszának nincs szövege, mivel korábbi szövegét, főleg a “Viva España” jelszót Franco teljesen kisajátította, lejáratta.
- 4 Scotoni (1996) 51. o.
- 5 Az FC Barcelona és a katalán nemzeti törekvések történeti összefonódása egy másik írás témája lesz.
- 6 Balcells (1996) 35-66. o., Conversi (1997) 11–12 A kevésbé tehető katalán nyelvű Valenciát és a Baleári-szigeteket is elvonások sújtják. Bel (2013) 151–185. o.
- 7 Sipos (1993) 59. o., Balcells (1996) 67–82. o., 13 Marcet (1998) 79–84. o., Guibernau (2004) 82–94. o., Dowling (2013) 134–148. o., www.gencat.net, www.idescat.es
- 8 Balcells (1996) 94–122. o., Conversi (1997) 38–41. o., McRoberts (2001) 32–39. o., Dowling 14 A katalán nacionalizmus hagyományos irányzatairól, a szeparatista politikai erőkről és korábbi

- szerény támogattságukról lásd Lluh (2013) 73–92. o.
- 15 Crolley–Hand (2006) 120. o.
- 16 <http://webdelcule.com/varios/selec-catalu.html>, Closa–Rius (1999)
- 17 http://blaugrana.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=92&Itemid=73
- 18 Crolley–Hand (2006) 129. o.
- 19 http://blaugrana.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=92&Itemid=73, Closa–Rius (1999)
- 20 Jordi Pujol, az autonóm Katalónia elnöke 1980 és 2003 között, így definiálta a katalánságot: katalán az, aki Katalóniában él és dolgozik, és katalán akar lenni.
- 21 http://nst.blog.hu/2009/12/23/katalan_remenyek; <http://www.focitipp.hu/?content=cikkek&id=2452>, Closa–Rius (1999)
- 22 Crolley–Hand (2006) 120–123. o.
- 23 http://nst.blog.hu/2009/12/23/katalan_remenyek, Closa–Rius (1999)
- 24 Kubala egyébként ezen kívül sorrendben a cseh-szlovák, a magyar és a spanyol válogatottban is játszott.
- 25 Burns (1999) 219–220. o., Closa–Rius (1999), http://nst.blog.hu/2009/12/23/katalan_remenyek
- 26 Ball (2003) 214–228. o., Menary (2013)
- 27 Ilyen típusú, vagyis nem hivatalos állami válogatottak elleni mérkőzést története során korábban is sokat játszott a katalán válogatott, főleg a polgárháború előtt volt ez jellemző. Ezekkel együtt összesen több mint 200 mérkőzést játszott Katalónia nemzeti tizenegye.
- 28 Crolley–Hand (2006) 121. o.
- 29 Manapság Valdés, Piqué, Puyol, Busquets, Xavi, Fabregas, vagy a korábbi időkől Pep Guardiola is.
- 30 Crolley–Hand (2006) 120–123. o., Raduái Domenech (2005), http://en.wikipedia.org/wiki/Catalonia_national_football_team http://es.wikipedia.org/wiki/Selecci%C3%B3n_de_f%C3%BAtbol_de Catalu%C3%B1a, http://ca.wikipedia.org/wiki/Selecci%C3%B3n_de_futbol_de Catalunya,
- 31 A 2002-es vébé előtt edzőtáborozó brazil csapatól 3:1-re, két évvel később 5:2-re kaptak ki. Argentínától szintén kétszer vereséget szenvedtek a 2000-es években, majd Cruyff katalán szövetségi kapitányként debütáló mérkőzésén 4:2-re legyőzték a Messit nélkülöző, egyébként is tartalékos vendégeket. http://nst.blog.hu/2009/12/23/katalan_remenyek, http://sportgeza.hu/futball/hirek/2009/12/23/katalonia_legyozte_argentinat/
- 32 Menary (2013)
- 33 Menary (2013)
- 34 Hawkey (2013)
- 35 <https://www.youtube.com/watch?v=bmxhXeV8tkI>
- 36 Gotzon (1998)
- 37 Strubell, (2011) interjúja Xavier Vinyals katalán sportjogással, 162–167. o., Simon (2013)
- 38 Holland Antillák, Bermuda, Hong Kong, Puerto Rico stb.
- 39 Simon (2013)
- 40 Ellenpélda is akad: 2004-ben a katalánok a jégkorong-válogatottat hiába próbálták nemzetközileg elismertetni, a spanyol hokiszövetség tiltakozott, és az ügy komoly spanyol belpolitikai vitát is kavart. Végül a Nemzetközi Jégkorong Szövetség elutasította a kérelmet, elsősorban azért, mivel Katalónia a Nemzetközi Olimpiai Bizottságnak sem tagja. Crolley–Hand (2006) 123. o.
- 41 Az Olimpiai Charta e módosításával Katalónia Olimpiai Bizottságának a létalapja megrendült. A spanyol olimpiai bizottság fel is jelentette őket, amiért nem önálló államként, hanem egy állam részeként bizottságuk van.
- 42 Crolley–Hand (2006) 132. o.
- 43 A függetlenségét egyoldalúan kikiáltó Koszovó például azért nem vehetett részt a pekingi olimpián, mert dacára több tucat állam egyenkénti elismerésének, az ENSZ még nem ismerte el szuverén államként.
- 44 Simon (2013)
- 45 Hunter (2012), 229. o., Reisner–Martinez (2013) 178. o.
- 46 <http://www.nbl.hu/hirek/engedelyt-kapott-katalan-valogatott>
- 47 <http://www.origo.hu/sport/focivilag/20070919-nem-jatszhat-tetmeccset-a-katalan-es-baszkfutballvalogatott.html>
- 48 Katalóniának számos hatásköre van a sportban. Ez alapján saját, önálló sportirányítási modellt dolgoztak ki, szövetségeket hoztak létre (ezek magán- és nem köztestületek). Azonban a spanyol sporttörvény mindezek fölé helyezi magát.
- 49 La Selecció – Defensors de la terra! A Katalán válogatott. http://blaugrana.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=92&Itemid=73
- 50 Hawkey (2013)
- 51 Harris (2012), Simon (2013)
- 52 A katalán identitásukat vállaló sportolók ellen nagyok a spanyolok fenntartásai. Két katalán sportolónak meg kellett szüntetnie a közösségi oldali profilját, mert inzultálták őket katalán nemzeti érzésük kinyilvánítása miatt. Simon (2013), Strubell (2011) interjúja Xavier Vinyals katalán sportjogással, 162–167. o.
- 53 A válogatottságról szóló 47-es cikkely a spanyol sporttörvény legvitatottabb pontja.
- 54 Strubell (2011) interjúja Oleguer-rel, 150–155. o. Ő mondta a következőket: „Amikor a Barcelona bajnokságot nyer, képzeletben győzedelmes hadseregé válunk, amely a Diagonal sugárúton szembemenetel Franco tankjaival. Ám az 1939-ben történelemmel ellentétben meg is állítjuk őket, lövéseikre himnuszunkkal válaszolunk, és a katonák dühtől eltorzult arcába nevetünk.”

- http://www.nemzetisport.hu/migralt_cikkek/20081212/katalonia_hadserege
- 55 Hawkey (2013)
- 56 A globalizálódó futball azonban megnehezítette az egyszerű „törzsi” nacionalizmusokból fakadó „mi-ők”-re bontást. 2004-ben az egyik angol újság, az Independent azt fejtegette, hogy a katalánok, baszkok alapvetően örülnek, ha a spanyol válogatott ellenfele gólt lő, de mi van akkor, ha a gólszerző az ősellenség Real Madrid játékosa? <http://www.independent.co.uk/sport/football/international/why-will-a-quarter-of-spain-be-supporting-england-tonight-533539.html>, 2004.11.17.
- 57 2008-ban a mallorcai Rafael Nadal a világ legjobb teniszezője (anyanyelve a katalán, de a spanyol államhoz kötődik), Fernando Alonso Formula-1 világbajnok, a spanyol kosárlabdacsapat világbajnok és olimpiai bronzérmes Pekingben, a Tour de France győztese spanyol.
- 58 Kuper (2008). Nem úgy, mint az 1964-es spanyol Eb-győzelem, a Real Madridra építő csapat sikerét Franco kisajátította és a spanyolságot dicsőítette vele, a katalánokat vagy a baszkokat ez az eredmény nem hozta közelebb érzelmileg a spanyolokhoz.
- 59 Kuper (2008)
- 60 <http://www.origo.hu/nagyvilag/20100711-spanyolorszag-foci-onmagaval-hadako-zo-oroszagot-tehet-sinre-a-vbdonto.html>, Fitzpatrick (2013) 14–15. o.
- 61 A politikában még annyira sem: A Baszk Nemzeti Párt (PNV) egyik szenátora például a világbajnoki cím megszerzése után megjegyezte: a spanyol válogatott diadalára a baszk vagy a katalán nemzeti tizenegy is képes lenne, ha végre hagynák a spanyolok, hogy önállóan indulhassanak. http://www.nol.hu/lap/vilag/20100713-egysegben_unnepeltek_a_spanyolok
- 62 Menary (2013)
- 63 Ez a szektor is elszenvedi az utóbbi évek gazdasági válságát, a spanyol állam 50%-os megszorításokkal terhelte meg a sportszövetségeket, és rengeteg sportbefektetést elhalasztott Katalóniában is (bár Madrid pályázása a 2020-as olimpiai játékokra minden megszorítás nélkül zajlott). Simon (2013)
- 64 Menary (2013)
- 65 <http://www.lfp.es/liga-adelante>
- 66 Gimnàstic de Taragona, Lleida Esportiu CF, CF Badalona, CF Reus Deportiu, CE L’Hospitalet, UE Sant Andreu, UE Olot, UD Cornellà, valamint az Espanyol B. <http://www.rfef.es/noticias/competiciones>
- 67 Menary (2013)
- 68 http://www.nemzetisport.hu/spanyol_labdarugas/katalonia-fuggetlensege-kapcsan-szot-kert-rosell-es-guardiola-2173519, Hostage to Catalonia: <http://www.economist.com/blogs/charlemagne/2012/10/spanish-politics>
- 69 A harmadik (már amatőr) ligában szereplő kisebb katalóniai csapatoknak jelentős megtakarítást jelentene az önálló katalán bajnokságba átigazolás, hiszen kisebb távolságokra kellene utazniuk egy-egy idegenbeli találkozóra.
- 70 Harris (2012)
- 71 http://sportgeza.hu/futball/2014/10/11/a_barca_tuzon-vizen_at_tamogatja_a_katalan_nepszavazast/, Lovas (2014)
- 72 Hawkey (2013), Lovas (2014)
- 73 Harris (2012)
- 74 Lovas (2014)

A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának professzorai (1914–1950)

Kovács I. Gábor szerkesztésében immár a második jelentős lépcsőfokához ért el a *Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára (1848–1944)* című sorozat. Az első kötet után, mely a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok biográfiai adatait tartalmazta,¹ ismét egy elég jól körülhatárolható, nem is olyan nagy létszámú csoportot, a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának egyetemi tanárait vették Takács Árpáddal együtt nagytó alá.

Jelen kötetünk a sorozat első kötetének bevezetőjében lefektetett elvek alapján, tehát egy-egy „felekezeti-művelődési tömb” keretei között, jelen esetben a protestáns vallású egyetemi tanárok csoportján belül, a kálvinista Róma egyetemének református hittudományi karán a megjelölt korszakon belül tanító húsz egyetemi tanár életrajzi adattárát és az ezt feldolgozó tanulmányt tartalmazza.

A szerkesztő által jegyzett bevezetőben meggyőzően kerül bemutatásra az életrajzi adatbázis publikálásának alapelveit szolgáló feltevés, miszerint a magyarországi felsőoktatás, és egyúttal természetesen az abban résztvevő oktatók is jól elkülöníthető felekezeti-kulturális tömbök mentén csoportosíthatók. Ezek olyannyira feltűnőek, hogy például a budapesti tudományegyetemen, mely a nagyszombati érseki alapítású egyetem jogutódjának tekinthető, 1944-ig a kinevezett egyetemi tanárok mintegy 75%-a volt katolikus vallású. Ezzel szemben a pozsonyi egyetemnek evangélikus, míg az 1914-ben elindult debreceni tudományegyetemnek határozott református jellege volt. Ez utóbbi természetesen nem csupán a város és a vidék erősebb protestáns színezetének volt köszönhető, hanem annak is, hogy az egyetem szervezetileg is a Debreceni Református Kollégiumból nőtt ki. Így talán nem is meglepő, hogy a debreceni egyetemre 1944-ig kinevezett egyetemi tanárok 64%-a volt protestáns. A tömören és igényesen megírt bevezető tanulmány meggyőzően érvel az egyetemi tanárok életrajzi adatbázisának felekezeti-kulturális tömbök mentén történő publikálásának létjogosultsága mellett.

Az életrajzi adattár összesen húsz egyetemi tanár életrajzi adatait és életútjának leírását tartalmazza. Köztük van nem egy igencsak ismert, komoly egyházi és közéleti szerepet játszó egyetemi tanár (pl. Kiss Ferenc, Makkai Sándor, Révész Imre), akinek az életrajzi adatait nagy részletességgel sikerült összegyűjteni, életútjukat pedig igencsak színesen és hosszan lehetett megírni. Akad azonban a debreceni teológiai professzorok között több olyan is, akivel eddig még az egyháztörténet-írás sem nagyon foglalkozott (pl. Csánki Benjamin, Sass Béla), így róluk csupán komolyabb alap kutatások révén sikerült a fontosabb adatokat felderíteni. Az életrajzi adattár az első kötetben megszokottnál talán hangsúlyosabban foglalkozik az érintettek családi hátterével, beleértve a familia esetleges nemességének kérdését is. A származás, a felmenők felekezeti hovatartozásának, hivatásának és esetleges nemességének feltárása révén egy igencsak szövevényes, de homogénnek tűnő, a közös felekezeti kötődésen és társadalmi hovatartozáson alapuló réteg bontakozik ki mint az egyetemi tanárok rekrutációs bázisa. Ez a bázis egy alapvetően kelet-magyarországi, illetve erdélyi, nem ritkán kisnemesi származású, főképp értelmiségi (lelkész, tanító, illetve tanár) és kisebb részben földműves vagy iparos elemekből álló csoport. Nem meglepő tehát, hogy számos professzor egy-egy kiterjedt lelkészcsalád,

„ároni nemzetség” tagja volt. Mindez – mint ahogy azt helyesen megállapítja a szerkesztő az adattár anyagát elemző tanulmányában – értelemszerűen illeszkedik a társadalom- és egyháztörténet-írás által korábban (Magyarországon sajnos eddig ezen témával kapcsolatosan szinte csak esettanulmányok születtek, összegző, szintetizáló munka alig) a protestáns, különösen a református lelkészek származásáról elmondottakhoz. Nem véletlen természetesen a fentebbi egybeesés, hisz a debreceni hittudományi kar szabályzata szerint a kar kinevezett tanára csak református lelkészi jellegű egyén lehetett.

Az adattár különös hangsúlyt fektet az egyetemi tanárok iskoláztatásával kapcsolatos információkra. Egyáltalán nem meglepő, hogy az egyetemi tanárok jelentős része református egyházi középiskolából érkezett. A magyar református lelkészi életpálya elvárt elemeként szinte mindegyikük hosszabb-rövidebb időszakot töltött valamely fontos nyugati protestáns egyetemen. Ez az egy-két éves időszak gyakran jobban meghatározta a jövődöbéli professzorok szellemiségét, teológiai látását a következő évtizedekre nézve, mint az, hogy melyik magyar református teológián végeztek. A debreceni professzorok esetében hangsúlyosan jelennek meg a német intézmények, de többen holland, francia, esetleg amerikai teológiai akadémián, egyetemen tanultak.

Az 1912-ben alapított, de csak 1914-ben elindult tudományegyetem hittudományi karán részben a kollégium teológiai fakultásának korábbi tanárai, részben pedig egy nevesebb lelkészekből álló bizottság által elbírált pályázat nyertesei kerültek kinevezésre. A debreceni egyetem egészére nézve, de természetesen a hittudományi kart tekintve különösen is fontos a tanárok kinevezésénél a református egyház, a tiszántúli egyházkerület vezetőségének a befolyása. Nem véletlen talán, hogy Baltazár Dezső tiszántúli püspök irathagyatékában számos pártfogásért folyamodó levelet találunk, melyet egy-egy tanszék várományosa írt a nagy hatalmú püspöknek.² Természetesen a magas szintű képzettség és a kapcsolatrendszer, a lojalitások hálózata egyszerre lehetett kiemelt fontosságú egy-egy tanszék betöltésénél, de mégis azt látjuk, hogy a kollégium teológiai akadémiajából kinövő hittudományi kar tanári gárdájának jelentős része valamilyen formában lekötöleztette vagy éppen bizalmas barátja volt az 1936-ban elhunyt Baltazár Dezsőnek. A halála előtt kinevezett tanárok közül például Lencz Géza egészen gimnazista korától kezdve bizalmasa volt Baltazárnak. Kiss Ferenc egyházi karrierje szintén összefonódott Baltazáréval, hisz még egyszerű vidéki lelkészként kezdődött barátságuk, mely csak erősödött az évtizedek során, amikor együtt emelkedtek az egyházi ranglétrán. Az első világháború után pedig Baltazár ragaszkodott ahhoz, hogy Csikesz Sándor katedrát kapjon Debrecenben. Elképzelhető, hogy a Baltazárral ápolt szoros mester-tanítványi viszony is szerepet játszott abban, hogy Erdős József professzor fia, Károly is katedrát kapott előbb a teológiai akadémián, majd pedig az újonnan felállított hittudományi karon. Ferenczy Gyula és Zoványi Jenő pedig a püspöknek az 1910-es évek elejéig követett radikális színezetű függetlenségi politikájának segéderőiként kerültek pozícióba. Nem véletlen, hogy a Baltazárt ért politikai támadások idején, az 1920-as évek elején, melynek során többen a püspököt is el akarták mozdítani az egyházkerület éléről, mindketten kényszerűen hagyták el az egyetemi katedrájukat. Minderről természetesen nem szóltak és nem is szólhattak a kötetben szereplő életútleírások. Ezen szempontok egy történeti szociológiai elemzés másik, a nem családi kapcsolatrendszereket vizsgáló aspektusára hívják fel csupán a figyelmet.

A kötetben szereplő életutakkal kapcsolatosan talán annyit lehet megjegyezni, hogy egyszerre nagyon informatívák és szépen töltik meg élettel a száraznak tűnő adathalmazt, de más esetben viszont éppenséggel az az olvasó érzése, hogy csupán a korábban felsorolt tények és adatok mondatokká, majd folyó szöveggé történő átforgalmazásával van dolgunk. Nagyon sok fontos, és az életút értelmezésében komoly szerepet játszó tényező szerepel

ezekben a szövegekben, így megtudhatjuk többek között, hogy az egyes professzorok milyen teológiai vagy éppen politikai nézetet vallottak. A szakmai teljesítményükről, a magyar tudományos életben elfoglalt helyükről is információkat nyerhetünk. Néhol zavaró azonban, hogy az életútleírásokban szereplő, az egész hittudományi kart érintő események, folyamatok nem egy önálló, a kar történetét legalább vázlatosan bemutató (ebben lehetne többek között szó még az egyházi vezetés és a kultuszminisztérium szerepéről a tanérok kiválasztásában) tanulmányban szerepelnek. Az olyan események ugyanis, mint például a hittudományi kar által a proletárdiktatúra vezetőinek 1919. március 26-án küldött üdvözlője és az ennek következményében a kar tanárai ellen lefolytatott eljárások története csupán egyesével, az érintett professzorok életútjainak végigolvasása során bontakozik ki a maga teljességében előttünk.

Összességében a kezünkben lévő kötet méltó folytatása a már megkezdett sorozatnak. Az elemző tanulmánnyal kiegészülve, a komoly kutatások eredményeként összeálló életrajzi adattár igencsak hasznos kézikönyvet képez a magyar tudáselit kutatói, a történeti szociológia és az egyháztörténet iránt érdeklődők számára is. Számos olyan adat és információ kerül általa a helyére, mely legjobb esetben is eddig csupán szétszórva állt rendelkezésünkre. Az elemzésben végigvitt gondolatmenet pedig habár nem újszerű, hanem egy régi meglátást mutat be, mégis az első, amely végre egy fáradságos munkával összegyűjtött, körülhatárolható forrásanyag segítségével bizonyítja a protestáns lelkészek, tanárok származásának felekezeti-kulturális jellegzetességével kapcsolatos feltevéseinket. Bizunk benne, hogy hasonló színvonalon folytatódik az összesen több mint ezer magyarországi egyetemi tanár életútját feldolgozó sorozat.

(Hit – tudomány – közélet. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II. kötet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Szerk.: Kovács I. Gábor. Összeállították: Kovács I. Gábor – Takács Árpád. /Történeti Elitkutatások – Historical Elite Research 9./ Bp., 2014, ELTE Eötvös Kiadó, 220 p.)

JEGYZETEK

- 1 Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. kötet. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Szerk.: Kovács I. Gábor. Összeállították: Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád. Történeti Elitkutatások – Historical Elite Research 8. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012.
- 2 Kállay Kálmán nyilvános rendes egyetemi tanárrá történő kinevezése előtt írott levele jól jelzi, hogy milyen komoly befolyása volt a püspöknek a hittudományi kar tanári állásainak betöltésével kapcsolatosan. Kállayt saját bevallása szerint ugyanis Baltazár szemelte ki az öszövetsegi tudományok tanítására. Ld. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen. I. 1. e. 38. d. 3964. Kállay Kálmán levele Baltazár Dezsőhöz. Budapest, 1927. okt. 13.

Földre szállt mennyország – A szocializmus története

Nem olyan régen – úgy 25 évvel ezelőtt – a középiskolákban is, de leginkább a felsőoktatásban kötelező tárgy volt a politikai gazdaságtan, a tudományos szocializmus, a munkásmozgalom története, az elvi alapozáshoz pedig a dialektikus materializmus, amelyeken keresztül megalapozták az ifjúság ideológiai nézeteit. A Marx Tőkéjére épült politikai gazdaságtan teljes kritikát mondott a kapitalista gazdálkodás 19. századi állapotáról, olyanira, hogy az ennek nyomán végrehajtott változások megújították a kapitalista gazdaságot. Viszont a felsőoktatás számára soha nem készült el a szocializmus politikai gazdaságtana, amire soha nem adtak magyarázatot. A fent felsorolt tantárgyak egy folyamat „illusztrálására” vagy megmagyarázására szolgáltak, igaz a leninizmus fősodrát alaposan megmagyarázták, az ennek ellentmondó nézeteket megkritizálták, ideológusairól egy jó szót sem mondtak. Joshua Moravchik könyvében nemcsak a szoros értelemben vett kommunizmust veszi górcső alá, hanem a tágabb történelmi kontextusban a szocializmus valamennyi változatos formáját.

A szerző – Joshua Moravchik – családja Amerikába emigrált orosz zsidó család volt. Nagyapja Kijev környékéről származott, gimnazistaként szakított a hagyományos judaizmussal, csatlakozott a radikális orosz baloldalhoz, a Szociális Forradalmárokhoz (esszerekhez), akik abban különböztek a hagyományos marxizmus talaján álló szociáldemokratáktól, hogy elfogadták a terrorista eszközöket, a főszerepet pedig a parasztságnak szánták. A szerző nagyszülei 1905-ben a kirobbant antiszemita erőszakosorozat miatt emigráltak, a zsidó Előre c. jiddis nyelvű napilapot szerkesztették. A családot szoros kapcsolat fűzte az orosz esszerek radikális köreihez, a politika ügye állt életük középpontjában. Ez jellemezte a szerző szüleit is. A szerző önmagáról így írt: „1958-ban csatlakoztam a Szocialista Párthoz, végül az ifjúsági szárny, a Fiatalok Szocialista Ligája vezetője lettem. Kis szervezet volt, mert a szocializmus sosem vált népszerűvé Amerikában, dacára apám erőfeszítéseinek. Ő több mint hetven éven át kitartott, míg én már a harmincas éveimben hitehagyott lettem, s megkezdtem a tapogatózást vissza a judaizmus felé. [...] Dacára annak, hogy mára már semmi sem maradt a fiatalkori szocialista hitemből, mégis örömmel tölt el, hogy az a szocializmus, amelyben hittem, emberarcú volt, mégha téves is. Demokratikus szocialista voltam. Kerültem az erőszakot, a diktatúrát, és mindig utáltam a kommunizmust. Részben azért utáltam, mert szemfényvesztő, sötét árnyat vetett a »szocializmus« jó hírére, és az általam tisztelt igaz szocializmus valamennyi emberi vonását eltorzította.”

A könyv a szocializmus eszméjét és rendszerét kíséri végig. Annak az ambiciózus kísérlettörténetét, amely kinyilatkoztatásában vallási jellemzőket hordozva tudományos alapra épülő előírásokat kívánt bevezetni, amely arra a kérdésre keresett választ, hogyan kell élnünk az életünket. Bár a gondolat európai eredetű, meghódította Afrikát, Kínát, Indiát és Latin-Amerikát, még a Közel-Keletet is, igazi korszaka a 20. század volt. A szocializmus eszméje a francia forradalom idején született: Babeuf arra a következtetésre jutott, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavát az összes tulajdon kollektivizálásával lehetne tartalommal feltölteni, és a Babeuf vezette Egyenlők Összeesküvése dolgozta ki gyakorlati rendszerét. A szocializmus eszméje vagy száz esztendőn át érlelődött, a kollektív tulajdonon nyugvó kis közösségekben keresett megvalósulást. A legtöbb kommunát Amerikában és Angliában szervezték meg, Robert Owen elgondolásai szerint.

Ez a kísérlet kudarcot vallott, talán az eszme is elhalt volna, ha nem adoptálja a két-ségen kívüli tehetséggel bíró „páros”: Karl Marx és Friedrich Engels. Ők a szocialista reményeket világtörténelmi tendenciákba helyezték át, nem vállalkoztak empirikus kísérletekre, elvetették Owen vallásszerű díszleteit, így például Owen vasárnaponként a tudomány csarnokában fejtette ki nézeteit. A marxi eszmerendszer a mindennapi valóság talaján magyarázta meg a folyamatokat és a lehetőségeket. A Kommunista kiáltvány publikálása után ötven évvel az eszme válságba került, mert Marx és Engels halála után – a legfontosabbnak számító utód – Eduard Bernstein kijelentette, hogy a meghirdetett esz-mék ellenére a gazdasági fejlődés ellentétes eredményeket hozott. A szocializmus álmát Lenin mentette meg, úgy, hogy a proletariátust az élcsapattal helyettesítette, a meggyőzés erejét erőszakkal cserélte fel. Elhitette, hogy az erőszakkal megvalósított kollektivizá-lással felépülő szocializmus a kommunizmus felé viszi a világot. Az orosz modell felett vita alakult ki az elméleti szocialista társadalomtudósok és az európai, valamint ameri-kai szocialista pártok között. Az első világháborúban tönkrement államokban épült fel a szocializmus legbotrányosabb formája, a fasizmus, amely valójában feje tetejére állította a szocializmus eredeti elképzeléseit. Meg kell jegyeznünk, hogy Lenintől Mussoliniig nem volt nagyobb távolság, mint Marxtól Leninig, mindketten a forradalmi gyakorlat szorításában alakították át a szocializmus elméletét. Az orosz modell gyakorlati felépítője Sztálin lett, aki könyörtelen eszközökkel tarolta le az ellenkezőket, a valós és vélt kisebbséget, vert szét nemzeti közösségeket.

A fasizmus vereségét a második világháború hozta, ám nemcsak több új kommunista rezsim – a Szovjetunióval szövetséges ún. szocialista európai és ázsiai országok – szüle-tett, de megerősödött az európai szociáldemokrácia is, amit elsőnek az angol Munkáspárt kormányra jutása is jelzett. A háború utóhatásaként jöttek létre az új posztkoloniális álla-mok, velük pedig a „harmadik világ szocializmusa”. A kommunizmus és a szociáldemok-rácia hibridje Julis Nyenyere Tanzániája, amelynek modellje részben a kínai maoizmus, részben pedig a brit fabianus mozgalom. Ez lett viszont az afrikai „szocializmust építő” államok mintája, amely bármelyik elemében különbözött a szovjet és európai példától, szorosán kötődött helyi (gyakran törzsi) erőkhöz.

Az 1970-es évek végén ért a szocializmus építésének gyakorlata a csúcsra, a világ nagy részét kommunista, szociáldemokrata és a harmadik világbéli szocialista kormányok irá-nyították. Ennek a nagy eredménynek volt egy hatalmas „szépséghibája”: soha ilyen rossz gazdasági teljesítményt senki nem produkált, hatalmas szociális feszültségek születtek. Kubán kívül Amerikában nem győzött a szocializmus, ráadásul az amerikai munkásosz-tály lett a szocializmus legnagyobb ellensége. Miközben az amerikai gazdaság magasan felülmúlta a szovjet és a szocialista országok gazdaságát, a harmadik világ országai is újragondolták gazdaságpolitikájukat és szakítottak a meghatározó eszméssel. Ettől füg-getlenül a döntő fordulatot a szovjet és a kínai politika irányváltása hozta: a békés meg-oldást kereső Gorbacsov reformizmusával járhatatlan vizekre vitte a Szovjetuniót, majd valóban a békés „önmegsemmisítést” választotta. A Teng Hsziao-ping elveit követő Kína csak külsőségekben a régi, a világelsőségért versengő gazdasági hatalommá alakult át. A 20. század végén csak a szocialista családhoz tartozó szociáldemokrata ág „tartotta” ma-gát, de 1997-ben Tony Blair az angol Munkáspártot a „vállalkozások pártjává” formálta át, így a szocializmus kísérlete visszatért a Babeuf „előtti” kiindulópontra.

A szerző hatalmas korszakot dolgozott fel, sok olyan tényezőre és eseményre világít rá, ami nálunk az 1950-es évektől a rendszerváltásig ismeretlen volt, illetve nem lehet-tett ezekről beszélni. Ilyen tabu téma a Marx család élete, megélhetése, Engelshez való viszonya, hiszen Marx nem volt az a szikár forradalmár, aki mindent megvetve, nélkü-

lözve dolgozott eszméin. Igaz, ami igaz, elvarátaival eltartatta magát és családját, főleg Engelsszel, akinek textilgyárából jó néhány igazi forradalmár élt jól. Ez vonatkozott a munkásmozgalom további nagyjaira, sőt azok az ellentétek, amelyek felszabdalták az egységesnek látszó nemzetközi munkásmozgalmat, nagyon is emberi ellenszenvre vezethetők vissza. Ilyen illúzióromboló Lenin története is: az Uljanov család mögött egy jól jövedelmező birtok volt, amelyből Lenin édesanyja nemcsak az apa nélkül maradt gyermekeit taníttatta színvonalasan, de pénzzel elintézte Lenin bírósági ítéleteinek enyhítését, száműzetésben pedig jó életkörülményeit, később svájci emigrációjában is számíthatott az Uljanov család anyagi támogatására. (A többi svájci bolsevik emigráns is hasonló helyzetben élt.) Talán ide kívánczik Lenin és Krupszkaja házassága is: a bolsevik történetírás Lenint mint harcos ateistát mutatja be, aki nem alkudott vallási kérdésekben. Viszont – Lenin édesanyjának közbejárására – Lenin és Krupszkaja úgy kerülhettek együtt Susenszkójába, ha hivatalosan és egyháziilag is összeházasodnak. Lenin szó nélkül elfogadta az ajánlatot, ami később a szovjet történetírásnak okozott fejfájást, miként lehet a kelletlen epizódot eltüntetni. Az ifjú ara is jó helyzetben élő családból származott, az otthonról kapott „támogatásból” egy parasztlányt tudtak alkalmazni cselédként. Ilyen és ehhez hasonló történetekkel gyakran találkozunk a munkásmozgalom nagyjainak élet-történetének felvázolásakor, bizonyítva azt, hogy a munkásmozgalom történetében nem minden esetben úgy történtek az események, amint később leírták.

A könyvet a kiadó a következőkkel ajánlja az olvasóknak:

„Akit Isten meg akar büntetni, annak valóra váltja minden álmát. Jushua Moravchik lenyűgöző összegzést ad arról az álomvilágról, amelyet a szocializmus hívei dédelgettek, és amelyet emberek százmillióinak elpusztításával keltetek életre. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjéből összegyűrt ígéret földjén semmi sem lett olyan, ahogyan azt az eszme apostolai elképzelték: bőség helyett a javak hiánya, egyenlőség helyett a pártkádereknek juttatott dupla fejadag jellemezte evilági mennyországunkat. Szabadság helyett olyan társadalmat teremtettek, amely tökélyre fejlesztette a gyanakvás és általános besűgás rendszerét, és amelyben a legaprólékosabb, legabszurdabb, legmegalázóbb kényszerek pókhálója szötte át a mindennapokat. Ez a történet annak a torzszülött valóságnak a története, melyet teremtői szépnek és jónak hazudtak. De miként George Orwell fogalmazott: Az igazság akkor is létezik, ha tagadják azt.”

(Joshua Moravchik: Földre szállt mennyország. A szocializmus története. Budapest, 2014, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 440 p.)

Nicholas Lemann

Szertefoszlik-e az amerikai álom?

Robert D. Putnam: A gyermekeink: Válságban az amerikai álom (Our Kids: The American Dream in Crisis) című könyvének bemutatása (Simon and Schuster, 2015, 400 oldal)

Robert Putnam a tudományos körökben már kivívott elismertségéből valami sokkal szélesebb felé tört 1955-ben, amikor a *Journal of Democracy* hasábjain megjelent az *Egyedül bowlingozni: Amerika hanyatló társadalmi tőkéje* című cikke. Ha egy kisebb kiadványban megjelenő cikk olyan visszhangot kelt, mint az *Egyedül bowlingozni* – amely kormányzati körökben és a civil társadalomban is nagy sikert aratott –, az a megjelenés pillanatában uralkodó szellemi légkörről árulkodik. Putnam abból indul ki, hogy a közigazgatás és a magánszféra világán kívül eső közösségi élet jelentősen leépült – és itt a virágzó önkéntes szervezetekre gondol, amelyeket külső szemlélők mindig is az amerikai kultúra különleges ismertetőjegyeként tartottak számon Tocqueville¹ óta. Putnam aggasztónak találja a társadalmi tőkének e hanyatlását, és érvelése igen nagy hatással volt azokra, akik a szülői munkaközösségek, veterán egyesületek és a bowling-csapatok tagjaiként nőttek föl, most pedig olyan világban élnek, ahol ezeknek az intézményeknek látszólag nincs létjogosultságuk.

Bill Clinton már jó néhány éve szerette volna visszaállítani a Demokrata Párt országos tekintélyét, egy olyan korszak után, amelyben a

Republikánusok hat elnökválasztásból ötöt megnyertek. Mindezt úgy próbálta elérni, hogy a pártot ideológiailag középre tolta, de az 1994-es választásokon súlyos vereséget szenvedett Newt Gingrichtől² és szövetségeseitől. A liberálisok nehezen tértek magukhoz. Az, hogy Putnam a társadalmi tőkére és a civil társadalomra helyezte a hangsúlyt, lehetőséget adott az átlagember életkörülményeinek javításával kapcsolatos szociális Demokrata jelszavak hangoztatására, anélkül, hogy új kormányprogramok követelésének veszélyes területére evezett volna, mint például a megbukott clintoni egészségügyi csomag, melyen a Konzervatívok előszeretettel gúnyolódtak. Gingrich gyakran nevezte „liberális jóléti államnak” azt, ami ellen ágált – de úgy tűnik, hogy a bowling-ligák és más hasonló társaságok visszaállítására való igény védve maradt ettől a gúnyos címkézéstől. Mivel a liberális alapítványok az adójogszabályok értelmében nem végezhetnek nyíltan politikai tevékenységet, a társadalmi tőke háttérbe szorulása elleni küzdelem, amely a liberálisok programjában szerepel, törvényes lehetőség a számukra, hogy átfogó és üdvös társadalmi változásokat finanszírozzanak.

Két évvel ezelőtt Putnam egy megindító és az *Egyedül bowlingozni* című írásával összecsengő cikket közölt a szülővárosában formálódó súlyos társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségekről. Putnam 1941-ben született az Ohio állambeli Port Clintonban, mely az Erie-tó partján fekszik Toledo és Cleveland között.³ Gyermekkorában, írja, Port Clinton egy viszonylag osztályok nélküli hely volt, ahol mindenki ismert mindenkit, és szinte minden barátja kétszülős háztartásban élt. Nemzedéke tagjainak túlnyomórészt sike-

---

1 Alexis de Tocqueville francia társadalomtudós, gondolkodó, klasszikus műve *Az amerikai demokrácia*, amely az 1830-as évekbeli Amerikai Egyesült Államok demokratikus intézményrendszerét mutatja be. A mű megjelenése óta fontos referenciapont, jelentős közgazdasági, illetve szociológiai, történelemtudományi alkotás.

2 Newton Leroy „Newt” Gingrich (1943. június 17.–) amerikai Republikánus párti politikus, történész, politikai tanácsadó.

3 „Crumbling American Dreams” (Széthulló Amerikai álmok), *The New York Times*, 2013. augusztus 3.

rült szüleiknél feljebb emelkedniük a gazdasági-társadalmi ranglétrán.

Ma viszont Port Clintonban a jómódúak saját, újonnan épült lakóparkjaikban laknak, távol a közönség többi részétől. Megőrizték családjaik és intézményeik stabilitását, míg a kétkezi munkából és a segédmunkából élők által lakott városrészekben a jövedelmek stagnálnak vagy éppen csökkennek, a drogfogyasztás és a bűnelkövetés riasztó méreteket ölt, a válások és a házasságon kívüli születések száma pedig minden addigi elképzelést meghalad, és már csak távoli emlékek tűnik a társadalmi felemelkedés iránti szokásos elvárás.

Ezt a hatalmas, az egész amerikai életet átható változássorozatot tárgyalja *A gyermekeink* című könyv. Ebben az évben lesz az ötvenedik évfordulója annak, hogy megjelent Daniel Patrick Moynihan híres helyzetjelentése⁴ A néger család: a helyzet cselekvésre hívja a nemzetet (*The Negro Family: The Case for National Action*) címmel, és a negyvenkilencedik évfordulója egy másik, még sokkal fontosabb, bár kevésbé ismert kormányzati jelentés közzétételének, mely James S. Coleman szociológus tollából származik, címe: *Esélyegyenlőség az oktatásban* (*Equality of Educational Opportunity*). Azóta az amerikai társadalomtudományok egyik legfontosabb feladata abban áll, hogy leírják és elemezzék az amerikai társadalom átmenetét a posztindusztriális, polgári jogi mozgalmak lecsengése utáni korszakba. Ennek szenteli figyelmét többek között Daniel Bell, William Julius Wilson, Christopher Jencks, Sara McLanahan és Isabel Sawhill.⁵ Az évek során egyetértés alakult ki azzal kapcsolatban, hogy a jövedelmek és a vagyoni helyzet közti különbségek drasztikusan növekedtek; hogy a hagyományos, kétszülős családstruktúra tönkremenetele egyre nyilvánvalóbb, de inkább társadalmi osztályok-

hoz köthető, és nem annyira faji csoportokhoz, mint ahogy Moynihan képzelte; továbbá, hogy abbamaradt a jövedelmek általános növekedése a diplomával nem rendelkezők esetében, akik a társadalom kétharmadát teszik ki; és akik közül a férfiak kilátásai rosszabbak, mint a nőké.

Aki szakértő szemmel kíséri figyelemmel ezt a kutatást, semmi meglepőt nem fog találni Putnam könyvében. Charles Murray 2012-es *Szétválás* (*Coming Apart*⁶) című művét nem csak a szakembereknek szánta. Olvasói tisztában vannak azzal a tendenciával, mely szerint a jómódú és művelt szakmai és vállalkozói körök földrajzilag elkülönülten élnek az ország többi részétől, és életük családi, vallási és anyagi szempontból szokatlanul szilárd alapokon nyugszik, míg a fizikai munkából élők esetében magas a bűnelkövetés és a drogfogyasztás, a bizonytalan munkahelyek és a széteső családok aránya.

Putnam új oldalokról közelíti meg a témát; kiváló szakemberként gazdag forrásokhoz fért hozzá. Murray könyve jobbra mások publikált kutatásain alapult, és az általa Belmontnak és Fishtownnak nevezett két elképzelt helyszín kitalált viszonyairól szólt. Putnam tizenhárom „nagylelkű támogatót” (főként fontosabb alapítványokat), hat igazgatási ügyekben segédkező és tucatnyi terepen dolgozó munkatársat, szakértőt, kollégát, és helyi megfigyelőt tudhat maga mögött. Így Port Clinton mellett sikerült még kilenc, szétszórtan fekvő helyre kérdezőket küldenie, hogy első kézből gyűjtsenek adatokat. *A gyermekeink* fejezeteinek egy-egy csoportja kvantitatív kutatási eredmények összegzését ötvözi konkrét emberek életéről szóló helytörténeti beszámolókkal; természetesen a társadalomtudományok szabályainak megfelelően Putnam nem árulja el igazi nevüket (és legtöbbször, mint mondja, tényleg nem is tudta azokat). Írásának tiszta, higgadt, érthető nyelvezete szintén segít két generáció tudományos kutatási eredményeit azok látókörébe emelni, akik nem foglalkoznak hivatásszerűen a témával.

4 Moynihan munkaügyi államtitkár, szociológus. Az 1965-ben megjelent ún. Moynihan-jelentés a feketék szegénységének okait elemezte, és arra a következtetésre jutott, hogy a kétszülős családmodell hiánya nagyban akadályozza a társadalmi-gazdasági egyenlőség elérését.

5 A Moynihan-jelentés után tabutémának számított a családstruktúra, a szegénység, s különösen a gyermekszegénység tárgyalása, mert a liberálisok rasszistának bélyegezhették az erről írókat. Ezt a tabutörték meg a fenn említett kutatók.

6 *Coming Apart: The State of White America, 1960–2010*: a politikai tudományokkal foglalkozó Murray könyvében a fehér amerikaiakról ír, és az 1960 óta tapasztalható gazdasági szétválásról és erkölcsi hanyatlásról, melyet szerinte nemcsak a kisebbségben levők tapasztaltak meg.

A társadalomtudományok művelőitől épp olyan fokú könyörtelen objektivitás követelhető meg, mint a természettudósoktól, de Putnam vonzereje egyrészt pont abban nyilvánul meg, hogy míg fontos számára az adatok kellő szigorral való nyomon követése, közben mély ragaszkodás fűzi ifjúkora letűnt Port Clinton-i világához. Kétségtelen, szerinte az a mainál sokkal jobb, élhetőbb társadalmat példáz. A *Boldog napok (Happy Days)*⁷ című showműsört, mely a hetvenes évek Amerikáját vigasztalta az ötvenes évekbeli Wisconsinban játszódó történetekkel, nem sok kiváló tudós találná például olyan tökéletesen kielégítőnek, mint Putnam. Őt a közösségi élet olyan sajátos, korábbi jelenségei vonzzák, mint például a focicsapat központi szerepe a kultúrában, a drogokkal és a nemiséggel kapcsolatos ártatlanság, és azoknak az anyáknak a túlsúlya, akik karrierépítés helyett inkább odaadóan nevelik gyerekeiket.

Putnam másik mély meggyőződése, mely szinte mindenütt áthatja művét, hogy a társadalmi tőke – a szervezeti tagságok és a személyes kapcsolatok hálózata – fontosabb, mint a pénz. Bár igyekszik könyvét úgy beállítani, mint ami az egyenlőtlenségről szól, nem sok találkozási pont van az ő megközelítése és Thomas Piketty-é között, kinek *A tőke a 21. században (Capital in the Twenty-First Century)*⁸ című könyve a tavalyi év nagy szenzációja volt. Piketty elsősorban a leggazdagabbakra irányította figyelmét és arra az eshetőségre, hogy nemsokára elég nagy vagyont lesznek képesek felhalmozni, hogy munka nélkül, pusztán tőkejövedelmeikből éljenek. A Putnamot érdeklő jómódúak az amerikai társadalom egész felső rétegét jelentik – azokat, akiknek legalább diplomájuk van. Szerinte az különbözteti meg őket, hogy munkamoráljuk a megszállottsággal határos, odaadó figyelemmel követik gyermekeik fejlődését, jó egészségi állapotban vannak, és sok összeköttetéssel rendelkeznek. A pénz segíti

őket mindezek elérésében, de természetesen nem áll életük középpontjában, ahogy Putnam tanulmányának se ez a tárgya. Állítása szerint: „ez a könyv nem a felsőosztálybeli bűnözőkről szól.”

1931-ben James Truslow Adams, népszerű történelmi könyvek szerzője megjelentetett egy egykötetes művet az Egyesült Államok múltjáról, *Amerika eposza (The Epic of America)* címmel. Az utószóban megalkotta az „amerikai álom” kifejezést, melyet a következőképpen határozott meg:

„Álom egy olyan társadalmi rendről, amelyben mindenki elérheti azt, amire képességei alapján alkalmas, és ahol önmagáért ismerik el, nem pedig esetleges születési vagy társadalmi pozíciója miatt.”

Ez az álom, mint írja „a világon itt valósult meg leginkább, bár közöttünk is csak igen tökéletlen formában”. Hasonlóan a huszadik század első felének sok nem-marxista liberális gondolkodójához, Adams írásaira is erősen kihatottak Frederick Jackson Turner⁹ eszméi. Turner szerint a 19. században a határvidék¹⁰ képviselte a lehetőségek tárházát, és ennek lezárulásával megjelent a kihívás az amerikai társadalom számára, hogy mivel helyettesítse azt. Adamsot nemigen aggasztották a gazdasági egyenlőtlenségek: a nagy gazdasági világválság idején azt írta, „engem nem foglalkoztatnak az elhúzódo gazdasági problémák, melyek a tömegtermelés korszakának világméretű elosztási és fogyasztási viszonyaiból erednek”.

Adams barátja, Allan Nevins elmondta, hogy az angliai székhelyű Little, Brown könyvkiadó cég először elvetette Adams javaslatát a címmel kapcsolatban, félvén, hogy *Az amerikai álom* cím nem vonzza majd a vásárlókat. Ma azonban, bár Adamsot magát már rég elfelejtettük, lehetetlen egy elnöki – vagy, néha úgy tűnik, bármilyen – kampányt végigvinni anélkül, hogy ne hallanánk állandó hivatkozásokat az amerikai álomra. Ez

7 Az amerikai Midwest (Közép-Nyugat) idealizált életét bemutató népszerű szituációs vígjátéksorozat. [wikipedia.org/wiki/Happy_Days]

8 A magyarul is megjelent *A tőke a 21. században* Thomas Piketty francia közgazdász könyve, melynek fókuszában az Európában és az USA-ban a 18. századtól mért vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek állnak.

9 A híres turneri frontier-tézis (1893) szerint a frontierek meghódítása formálta az amerikai demokráciát, életformát és az amerikai jellemet. A Turner-iskola jelentős szerepet kapott a következő évtizedek amerikai történetírásában.

10 A vadnyugat gyéren lakott területe, a civilizáció széle.

egy egyöntetűen népszerű megfogalmazás, mely a legkülönfélébb módon használható attól függően, kinek a szájából hangzik el. Putnam is ebből indul ki, mikor megfogalmazza könyve alap gondolatát; mi szerint a „társadalmi mobilitás [...] megtorpanni látszik az elkövetkező években, és szétzúzza az Amerikai álmot.”

Putnam középiskolai évfolyamtársai közül hetvenötöt tudott elérni és felmérést végezni rajtuk, mely a fele az eredeti létszámnak. Azt állapította meg, hogy társainak kétharmada magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, mint szüleik, és a középiskolai végzettséggel nem rendelkező szülők gyermekeinek fele befejezte a középiskolát és továbbtanult. Az ő gyerekeik viszont egyáltalán nem szármalyták felül szüleiket sem a tanulásban, sem anyagilag. Port Clintonban rég megállt az átlagkeresetek növekedése, mostanára pedig már éppenséggel csökkennek is. Az egyszülős háztartások száma megduplázódott. A válások aránya ötszörösére nőtt. A házasságon kívüli születések százaléka 9-ről (1978-as adat) 40-re ugrott (1990-es adat). Putnam nemzedékének általános boldog életérzése csak azoknak adatik meg, akik viszonylagos jóléte születtek, és nagyon valószínű, hogy a szegényebb családokba születettek nem fogják ezt megtapasztalni.

Több mint száz évvel ezelőtt Frederick Jackson Turner azt javasolta, hogy a vadnyugati határvidék meghódítása után az állami egyetemeket kell az ambiciózus amerikaiak számára kínálni, mint mindenki előtt nyitva álló lehetőséget. Ma az egyenlőtlenségről és az esélyekről szóló legtöbb vita még mindig az oktatásra koncentrál, mely a legjobb módja az osztályok szerinti széttagozódás meggátolásának, sőt akár megfordításának. (Ezért van az például, hogy a mai amerikai filantropusok akkora hangsúlyt fektetnek az alapítványi iskolákra – azzal az elvárással, hogy tanulóiik számára olyan anyagi lehetőségeket kínáljanak, amelyekhez egyébként nem jutnának hozzá.) Bármennyire tetszetősnek is tűnik ez az elgondolás, az egyik hibája az, hogy oktatáskutatás egyik vitathatatlan megállapítása szerint a tanulók iskolai teljesítménye sokkal inkább összefügg a családi háttérrel – a szülők jövedelmével, végzettségével, családi állapotával, időtöltéseikkel, és így tovább –, mint bármivel, ami az iskolában

történik. Ez nem jelenti azt, hogy az iskolák nem járulnak hozzá az esélyegyenlőséghez, hanem úgy kell értelmezni, hogy csak korlátozottan fejti ki hatásukat. Ezt felismervén, Putnam reméli, hogy a társadalmi tőke iskolán kívüli erősítése gazdagíthatja a lehetőségeket, melyek iskolán belül megvalósíthatatlannak tűnnek.

Putnam inkább iskolai végzettség, és nem jövedelem szerint osztja három, nagyjából egyenlő osztályra a társadalmat: középiskolai vagy annál alacsonyabb végzettség; be nem fejezett felsőfokú tanulmányok; egy vagy több diploma. A legfelső harmadban mind az adatok, mind pedig a munkatársa, Jennifer Silva szerint készített interjúk azt a benyomást keltik, hogy sokkal gyorsabban nőttek a különbségek a gyermekek otthoni életében, mint bármilyen akár jó vagy rossz irányban történő változás az iskolában, és hogy a családi erőforrásokban jelentkező eltérések további eltéréseket okoznak az iskolai erőforrásokban. *A gyermekeinkben* arról olvasunk, hogy a tehetős szülők esetében nagyobb a valószínűsége annak, hogy összeházasodnak, magasabb az iskolai végzettséget szereznek, templomba járnak és hogy kiterjedt társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek, amelyekre támaszkodhatnak, ha gyermekeik még több segítséget igényelnek. Egyfajta felfokozott ösztönzést jelentenek gyermekeiknek, melyet Annette Lareau¹¹ „egyesített erőkkal történő gondoskodásnak” („concerted cultivation”) nevez.

Gyermekeik nevelésére közvetlenül és közvetve is hatást gyakorolnak az iskolai életben való tevékeny részvétellel, az alapítványok támogatásával, melyekből most sok jó anyagi helyzetben levő állami iskola részesedhet, magántanárok fogadásával, továbbá áltál, hogy életüket gyermekeik számos tanórán kívüli elfoglaltsága köré szervezik, mint például a diákönkormányzat vagy a sportklub-tagságok, amelyek gyakran igen borsos tagdíjjal járnak. (Az Amerika tengerparti nagyvárosaiban élőknek nehéz elhinni, de a jómódú szülők túlnyomórészt még mindig állami iskolába [public school] küldik gyerekeiket; képesek vol-

11 Szociológus, a Pennsylvanai Egyetem munkatársa. Fő kutatási területe a középosztály és a munkásosztály eltérő gyermeknevelési szokásainak tanulmányozása.

tak iskoláikat „állami magániskolává” [„public private”] változtatni Putnam kifejezésével élve). Putnam lenne az utolsó, aki csatlakozna a felső-középosztálybeli „helikopterszülőket”¹² gúnyolók körúthoz. Hangja mély tiszteletéről tanúskodik, mikor erről a szülői hozzáállásról ír.

„Muskogeeban nem szívunk marihuánát” volt a kezdősora Merle Haggard 1969-es dalának, az *Okie from Muskogee*-nek, mely az ún. csendes többség himnuszává vált¹³. Akkoriban a kábítószerezést, a szexuális szabadosságot, a válást és a világiasságot a művelt középosztály kulturális szokásainak tekintették. A kulturális szakadék *Okie from Muskogee*-vel ellentétes oldalán, csak hogy találmra említsünk egyet a lehetséges példák közül, volt Joni Mitchell¹⁴ *My Old Man* című dala 1971-ből, mely azt hirdette, hogy románcukban nincs szükség a házasság kötelékeire: „Nem kell papír a városházáról, ami összekötvé és hűségben tart minket”. A dalok természetesen nem kutatási adatok, de a szövegek végtére is életérzéseket fejeztek ki, és bizonyos mértékben olyan magatartásformákra utaltak, melyek az amerikai társadalom két nagyon eltérő pólusán voltak jelen. Ma pont fordított a helyzet: nagyobb a valószínűsége annak, hogy a tanult liberálisok házasodnak, és hogy az ún. piros (republikánus) államokban élő munkásemberek pedig drogoznak.

Putnam szerint a kevésbé iskolázott alsó harmadban, sokkal több gyerek él egyszülős háztartásban, és tapasztal meg olyan traumákat, mint a válás, a függőség, a szülő börtönbe kerülése, vagy válik erőszak szemtanújává. A szülőknek nincs elég pénzük és idejük, ezért ténylegesen kevesebb időt vannak együtt gyermekeikkel, mint a

felső harmadbeli szülők. Az együtt töltendő idő alatt nagyobb hangsúlyt kap a fegyelem és a biztonság, mint a lelki-szellemi gazdagodás. A családon és a közvetlen szomszédságon kívül ritkán vannak kiterjedt társas kapcsolataik. Nincsenek meg a jobb módú szülőkhöz hasonló fölös erőforrásaik, melyekkel elláthatnák az iskoláikat, amelyek pénzszűkében vannak.

A gyerekek ebben az alsó harmadban kisebb valószínűséggel járnak sportolni vagy temp-lomba. Az Egyesült Államok mai világában a diplomaszerezés az egyetlen biztos dolog egy fiatalnak életesélyei hosszú távú javítására. 1980-ban egy diplomás jövedelme 50%-kal volt magasabb a középiskolai bizonyítvánnyal rendelkezőkénél, ma pedig 95%-kal. A társadalom alsó harmadában az emberek vagy nem fejezik be a középiskolát, vagy csak ún. GED-igazolást¹⁵ szereznek, vagy pedig egy főiskolára előkészítő közintézménybe (ún. community college-be) mennek, amit csak nagyon alacsony arányban fejeznek be. Az iskolát megkezdőknek csak 12 %-a jut el a diploma megszerzéséig.

1959-ben, az aranykor csúcspontján, mikor Putnam középiskolás éveit töltötte Port Clintonban, Seymour Martin Lipset és Reinhard Bendix szociológusok tollából megjelent egy könyv *Társadalmi mobilitás az ipari társadalomban (Social Mobility in Industrial Society)* címmel, mely a józan érvek ellenére azt állította, hogy az a szokatlanul nagyfokú mobilitás, amit az amerikai álom eszméje magában foglal, csak egy általánosan elfogadott nézet lehetett, de voltaképpen nem írta le a társadalom természetét. A társadalmi osztályok közti átjárás a nemzedékek viszonylatában nem volt gyakoribb jelenség az Egyesült Államokban, mint a társadalmi osztályok szempontjából állítólag kötöttebb Európában.

1963-ban Peter Blau és Otis Dudley Duncan szociológusoknak sikerült meggyőzniük a Népesedési Hivatalt, hogy az készítsen egy

12 A helikopterszülők, folyamatosan a gyermekük fölött „repkednek” és feszült aggodalommal követik őket, leginkább attól a céltól vezérelve, hogy megóvják őket a rájuk leselkedő veszélyektől és a természetes következményekkel járó életleleckéktől.

13 *Okie from Muskogee*: Merle Haggard countryzenész egyik leghíresebb dala, a. m. Muskogee városból származó oklahomai; a dal elítéli az alkohol- és a drogfogyasztást.

A csendes többség kifejezést Nixon tette népszerűvé; olyan társadalmi csoportokra vonatkoztatta, akik nem fejezik ki nyilvánosan véleményüket.

14 Nagy népszerűségnek örvendő kanadai folkrock-, jazz- és popénekes, dalszerző.

15 GED=Test of General Educational Development; kompetenciákat mérő teszt, mely a középiskolai tanulmányaikat be nem fejezett és érettségi bizonyítvánnyal nem rendelkező emberek számára ad lehetőséget, hogy számot adhassanak tudásukról, és erről hivatalos igazolást (high school equivalency credential) kapjanak munkavállalás előtt.

nagyszabású kvantitatív felmérést a mobilitásról, melynek eredményeit néhány évvel később publikálták *Az amerikai foglalkoztatási struktúra (The American Occupational Structure)* című könyvben. Ahogy ők látják az amerikai társadalom jellegzetességeit, kissé, de tényleg csak kissé több reményre ad okot: „Van némi igazság a Horatio Alger-mítoszban” – írják. (Arra a késő tizenkilencedik századi regényíróra gondoltak, aki népszerű történeteket gyártott bátor fiatalemberekről, akiknek nem volt egy centjük sem, és saját erejükből jutottak magasra.¹⁶ Mindazonáltal, szoros összefüggést találtak az apák és a fiúk státusza között – akkoriban a társadalmi felemelkedést főként csak férfiak esetében tanulmányozták. A nemzedékek közötti mozgás rendszerint csak rövid távolságokat jelentett a társadalmi-gazdasági skálán. Főleg csekély volt a valószínűsége annak, hogy valaki munkás származással felemelkedjék.

Blau és Duncan arra jöttek rá, hogy az amerikai mobilitás főként a társadalmi szerkezetet általánosan érintő, egész embercsoportokat magával sodró gazdasági változásokhoz kötődik, mint például a mezőgazdaságból élő vidék elnéptelenedése és a műszaki-gazdasági, és szellemi munkakörök bővülése, semmint egyénekhez, akik nagy számban változtatták helyüket a társadalmi-gazdasági ranglétrán nemzedékenként, oly módon, ami lehetővé tenné, hogy merev osztályok kialakuljanak. A *Wisconsini longitudinális vizsgálat (Wisconsin Longitudinal Studies)* egy régóta folyó, Putnaméhoz meglepően hasonló, de sokkal átfogóbb és részletesebb felmérés, melyet Robert Hauser, Duncan egyik tanítványa fog össze már évtizedek óta, és kezdetben tízezer középiskolást vizsgált, akik az 1957-es évfolyamban végeztek Wisconsin államban. Ez alátámasztja azt az elgondolást, hogy az amerikaiak általában még Putnam nemzedékének korában se kerültek messze gyökereiktől, hacsak nem tartoztak abba a kategóriába, amely a társadalmi-gazdasági változások miatt rendszerint feljebb emelkedett.

Putnam *A gyermekeinkben* elismeri: tudatában van annak, hogy évekre visszamenően azt mutatják a tanulmányok, hogy

„a relatív mobilitás csak egy kis részéért felelős az egyének által nemzedékeken át megtapasztalt teljes mobilitásnak, míg a legnagyobb részéért az abszolút (azaz szerkezetet érintő) mobilitás felel.”

Putnam ifjúkora Port Clintonban arra az időre esett, amikor az Egyesült Államok győztesen és viszonylag sértetlenül kikerülve a második világháborúból, sokkal kevésbé volt érzékeny a nemzetközi versengésre, mint napjainkban, és gazdasági növekedéséből következő áldásait a népesség széles körében tudta szétosztani az újraelosztási adórendszer, az erős érdekképviselő, a felsőoktatás nagyszabású kiterjesztése és egy olyan szabályzórendszer segítségével, mely számos kis- és közepméretű helyi vállalkozás számára biztosított védelmet. Mára megváltoztak a körülmények. A helyzet akkor annyira kedvezett az abszolút mobilitásnak, hogy úgy tűnt, az amerikai álom teljes mértékben valóra vált, még akkor is, ha nem volt annyira érezhető a relatív mobilitás – azaz, a felfelé való elmozdulás, mely relatív az ugyanolyan pozícióban lévőkhöz képest. Ehelyett, szinte mindenki egyszerre emelkedett fölfelé.

Putnam meg van győződve arról, hogy ma a relatív mobilitás az abszolút mobilitáshoz hasonlóan riasztóan csökkenő tendenciát mutat – a legtöbb amerikai még inkább arra van ítéltetve, hogy megmaradjon eredeti társadalmi pozíciójában, mint ahogy ez az ő fiatal korában történt. A helyzet megváltoztatása iránti szenvedélyes igénye felülkerekedik a társadalomtudós szakmai óvatosságán. Az adatok egyszerűen nem igazolják meggyőződését: „De – és ez a »de« fontos e könyv számára – a társadalmi mobilitás hagyományos mutatói általában három-négy évtizede voltak utoljára érvényesek.” Ezért *A gyermekeinkben* felsorakoztatott bizonyítékok, előrevetítik a társadalmi mobilitásban történő változásokat – hangsúlyozza. Más szóval, Putnam kénytelen jóslásokba bocsátkozni: egy állításainak többségét alátámasztó nagy felfe-

16 Horatio Alger múlt századi szépíró fogalmazta meg népszerű regényeiben azt a „mítoszt”, hogy Amerikában kellő szorgalommal bárki nagy karriert csinálhat.

dezés, hogy a relatív mobilitásban hanyatlás fog bekövetkezni valamikor a jövőben, mert ez a változás még nem ment végbe a jelenben. Jelzésértékű, hogy annyira biztos a dolgában, hogy bizonyítékok hiánya sem riasztja el a kijelentés megtételétől.

Ha Putnam több figyelmet szentelt volna az abszolút mobilitásnak, mely nemzedéke számára az amerikai álom igazi hajtómotorja volt, akkor esetleg több időt tölthetett volna általános gazdaságpolitikai kérdésekkel vagy megvizsgálhatta volna a széles körben szétosztott gazdasági haszon újjáteremtésének módjait, mely annyit segített kora amerikai polgárainak. Bár elismeri az egyenlőtlenség kezelésének fontosságát, nagyrészt figyelmen kívül hagyja a konkrét ötleteket, melyek a viták során felmerülnek – mint például az adókulcs progresszívbá tételét (gondoljunk csak Piketty-re), vagy erőteljes szigorító pénzügyi intézkedéseket a munkaerőpiacon (gondoljunk Janet Yellenre a Szövetségi Jegybankban [Federal Reserve]), a minimálbér megemelését, vagy a pénzintézetek még szigorúbb szabályozását. Ehelyett szinte kizárólag az egyének számára kínálkozó lehetőségek körét akarja bővíteni, és hiszi, hogy ennek elsődleges módja a helyben elérhető társadalmi tőke növelése – a gyermekek nevelés fejlettebb módszereivel, valamint olyan tevékenységek és kapcsolatok ösztönzésével, melyek javíthatják későbbi lehetőségeiket.

Miközben a helyzet orvoslására tesz javaslatokat, tisztelettel meghajol a gazdaságpolitika fontossága előtt, de figyelme nagy részét olyan megoldásoknak szenteli, melyeket alkalmasnak talál a társadalmi tőke növelésére, mint a mindkét fél által igénybe vehető szülői szabadság vagy a mentoráló programok. Hangja megélenkül, mikor erről beszél; színtelenné és kötelességtudóvá válik, mikor a gazdaságpolitikát tárgyalja. Az az égbekiáltó igazságtalanság, mely a legnagyobb mértékben feldühíti, a diáksportolóktól tagdíjat követelő „fizess, hogy játszhass” rendszer, mely hatékonyan zárja el a szegényebb gyerekeket az iskolai sportcsapatokba jutás lehetőségétől, és ennek következtében, Putnam szerint, a társadalmi tőke fontos forrásától is. A tanórán kívüli elfoglaltságokat

majdnem hogy varázsszernek nevezi, ahogyan a gazdaságpolitika, az oktatás, és a társadalom valós világában is annak találánánk, majd hozzáteszi:

„Tehát ha szívügyednek érzed a könyvben tárgyalt problémákat, van itt valami, amit most rögtön megtehetsz. Csukd be a könyvet, menj el a tanfelügyelőhöz – még jobb, ha egy barátodat is magaddal viszed –, és kérdezd meg, hogy a kerületetekben is fizetős sportegyesületi rendszer van-e. Magyarázd el, hogy a tagság ilyesfajta korlátozása annyit se ér, mint a papír, amire írták, mert arra kényszeríti a gyerekeket, hogy virtuális sárga csillagot hordjanak, mondván, »Én olyan szegény vagyok, hogy a szüleim nem tudják rendszeresen fizetni a tagdíjat.« ”

Ha úgy tetszik, a fizetős sportegyesületi rendszer alkalmazó tankerületeknek a totális diktatúrák kirekesztő politikájához hasonlítása annak a tiszteletre méltó elkötelezettségnek a jele, amellyel Putnam a bemutatott igazságtalanságokat szeretné orvosolni, de ez esetben a megoldásnak is nagyszerűnek kellene lennie, hogy a hangoztatott meggyőződést erkölcsileg igazolja. Nem világos, hogy ez itt megtörténik-e, és Putnam állításaival, miszerint a társadalmi tőke mindenél fontosabb, rendszerint élbe megy a felsorakoztatott bizonyítékoknak. A könyv végén egy hosszú és valószínűleg csak kevesek által olvasott „módszertani függelékben” Putnam elárulja, hogy az osztálytársain végzett felmérés megmutatta: a társadalmi-gazdasági felemelkedés legbiztosabb módja az iskolázottságban rejlik – főként, ha ez a tanulási folyamat elvezet egészen a diploma megszerzéséig. A könyv logikája szerint a társadalmi tőkéhez való hozzáférés gondolata szorosan kapcsolódik az egyetemi továbbtanuláshoz és a jó eredmények eléréséhez – egyébként mi értelme lenne olyan erőteljesen hangsúlyozni? A következő szillogizmust lehetne felállítani: a társadalmi tőke iskolázottsághoz vezet, ez pedig felemelkedéshez. Osztálytársai számára azonban, számol be róla Putnam, a tanulmányi eredmény volt az a mutató, amely jelezte a továbbtanulási esélyeket; a kapcsolat az eredmények és a (könyvében több helyütt egekig magasalt) szülői

biztatás között csak „csekély fontossággal” bírt, és „sokkal gyengébbnek” számított, mint az osztályrangsorban elfoglalt hely és a továbbtanulás közti összefüggés. És nemcsak erről van szó:

„A szülők gazdagságának, a családszerkezetnek vagy a közvetlen környezetből származó társadalmi tőkének semmiféle mérése (illetve semmi, amit eddig lemértünk) nem gyakorolt számottevő hatást a továbbtanulásra vagy az iskolázottságra – azaz a könyvben bemutatott tényezők egyike sem olyan fontos a mai esélyegyenlőségi szakadék kialakulásában.”

A módszertani függelékben, Putnam felhívja olvasói figyelmét a weboldalára, ahol, még több kutatási részlet található osztálytársairól. Itt írja:

„Nincs a szülői erőforrásoknak az a mértéke, amely bármiféle módon képes lenne előre jelezni a jövőt – sem a szülők foglalkoztatási státusza, sem a munkanélküliségük, sem a család bizonytalan anyagi helyzete a középiskolás évek alatt, sem az ingatlanulajdon, sem a lakóköznyezet jellemzői, sem a családszerkezet. [...] A szülői nevelés, bátorítás és az osztályrangsorban elfoglalt hely kismértékben mind a tanórán kívüli elfoglaltságok valószínűsége felé mutattak, de még ha az egyes változók állandóak maradtak is, a továbbtanulás akkor sem függött össze a tanórán kívüli elfoglaltsággal.”

Tehát valóban arról lenne szó, amit Putnam elénk tárt, hogy az erős társadalmi tőke valamikor esélyeket teremtett az egyén számára – nem beszélve a társadalmi tőke leépüléséről, mely az általa esélyegyenlőségi szakadéknak nevezett jelenséget hozta létre? Az általam most idézett részletek arra engednek következtetni, hogy nincs bizonyíték a társadalmi tőke és a lehetőségek közötti összefüggésre, mely egyébként Putnam alapállítása. Nem definiálja a „társadalmi tőkét” kellő pontossággal, hogy szigorúan vizsgálhatók legyenek hatásai, még egy olyan szűk körű és nem reprezentatív mintán sem, mint az övé, és nem kísérli meg pontos hatásait felmérni a jelenben. Sőt még az is lehetséges, hogy nem a társadalmi tőke hozza a jólétet, ha-

nem inkább a jólét hozza a társadalmi tőkét, ami azt jelentené, hogy Putnam az egyenlőtlenség hatásait mutatja meg nekünk, és nem az okait.

Putnam nagyban hozzájárult ahhoz, hogy felhívja figyelmünket egy általa erkölcsileg nyilvánvalóan elfogadhatatlannak tartott helyzetre, mely különböző társadalmi osztályok élesen eltérő tapasztalataiból ered, és melyet az amerikaiaknak szintén elfogadhatatlannak kellene találniuk. Különösen hasznos az a részletesség, mellyel az egyenlőtlenség társadalmi vetületeit taglalja, melyek eddig nem kapták meg a megérdemelt széleskörű figyelmet. Sok olvasó azonban azt a következtetést fogja levonni érveléséből, hogy a probléma gyökere az egyéni (nem az általános) mobilitás hanyatlása egy korábbi magasabb szinthez képest, és a megoldás lényege a kevésbé jómódú közösségek társadalmi tőkéjének erősítése. Mindkét megállapítás túlzás, és mivel Putnam annyira állhatatosan ragaszkodik hozzájuk, kockára teszi a kapott figyelmet, mert olyan lehetőségek körére szűkíti le a megoldásokról folyó vitát, melyek aránytalanul korlátozottak egy ilyen nagy probléma kezeléséhez.

(The New York Review of Books)

Glyn Ford

Fekete Kelet
A hidegháborús Kína és a fekete radikális mozgalom

Robeson Taj Frazier The East Is Black: Cold War China in the Black Radical Imagination című könyvének bemutatása (Duke University Press, 2014, 328 oldal)

Az amerikai fekete radikalizmus és a kínai forradalom között, „az ellenségem ellensége a barátom” elv alapján sajátos kapcsolat alakult ki, mivel mindegyik a világkapitalizmus ellen harcolt. *A Kelet fekete* című könyv azt a negyedszázadot öleli fel, amely az 1949-es kínai polgárháborút követő kommunista győzelemtől

tartott egészen addig, amíg Peking angolai beavatkozásával végre ki nem ábrándította a kommunizmus elterjedésében bízó amerikai fekete radikálisokat. Az 1974-es portugál forradalom nyomán Angolában kialakult zavargásokban ugyanis Peking – a Szovjetunió támogatása helyett – az amerikai imperialisták és az apartheidet hirdető Dél-Afrika oldalára állt.

Robeson Taj Frazier jó fél tucat fekete maoista szimpatizánst mutat be ezekből az évtizedekből – különféle társadalmi csoportokból. Közülük az első a kiváló pánafrikai tudós és aktivista W. E. B. Du Bois, aki már kilencvenes éveiben járt, mikor Kínába utazott, hogy saját szemével lássa a jövőt és a nagy művet. Mégsem vette észre – vagy inkább nem akarta észrevenni – Mao nagy ugrásának tragikus következményeit.

A következő a sorban William Worthy, aki az USA legnagyobb példányszámú fekete újságjának, a *Baltimore Afro-American*-nek a tudósítója. 1957 elején utazta be Kínát, a MacCarran-törvény dacára, mely alapján korlátozni lehetett veszélyes baloldaliak külföldre utazását, mint ahogy ez meg is történt Paul Robeson énekes, Howard Fast regényíró és Leo Isacson New York-i kongresszusi képviselő esetében.

Az évtized kezdetén Worthy az egyik első megbízatásaként a koreai háborúból küldött tudósításokat. Bár Truman elnök 1948-as végrehajtási utasítása óta hivatalosan nem létezett már szegregáció az amerikai hadseregben, ám ez a valóságban legjobb esetben is csupa feketékből álló egységeket jelentett, élükön fehér tisztekkel. A koreai háború alatt ezeket a csapatokat mindvégig a háborús részvétel szabotálásával gyanúsították, ami a 24-es ezred 60 közlegényének hadbírószám elé állítása, és közülük 32-nek az elítélése során hivatalosan is megállapításra került. Worthy-t érdekelték a hasonló, kötelességzegésről szóló jelentések, melyek – jórészt fekete – amerikai hadifoglyokról keringtek, akik a Kína által működtetett észak-koreai táborokban raboskodtak. 1955-ben beutazta Amerikát, hogy „színes bőrű” volt hadifoglyokkal készítsen riportot, akik megerősítették: a kínaiak a faji különbségek alapján játszották ki egymás ellen a foglyokat. Ennek során nem volt nehéz beszerezni néhány fehér hadifoglyot, akik fehér fajvédő szektákat hoztak létre a táborban, ahol is az egyik

csoport Ku Klux Klánként határozta meg magát. Az Amerikai Hadügyminisztérium 565-öt vizsgált meg a 4428 kollaborációval vádolt hadifogoly közül (ez a 13%-uk), a vizsgálati jelentés végül leginkább szürke lett, mintsem fekete vagy fehér.

Kínában Worthynek hat hete volt arra, hogy interjút készítsen Csou Enlaj miniszterelnökkel és egy börtönben levő amerikai misszionáriussal, továbbá, hogy beszéljen William C. White tizedessel – aki egyike volt annak a három feketének a 21 amerikai katona közül, akik a koreai háború végén a Kínában maradás mellett döntöttek, és aki éppen jogot tanult a pekingi Népi Egyetemen –, illetve, hogy az ún. alkerületi bizottságok munkájáról feljegyzéseket készítsen, melyek gazdasági ügyekkel, szociális ellátással és népegészségüggyel¹⁷ foglalkoztak. Ő jóval szkeptikusabb volt, mint Du Bois, és arra a következtetésre jutott, hogy fentről jövő nyomás miatt az emberek csak azt merték mondani, amiből nem származhatott bajuk. Ez nem vált Worthy előnyére, amikor hazaért. Útlevelét elkobozták, és nem is kapta vissza azt 1968-ig – bár kétségtelenül nem ez akadályozta a külföldre utazásban.

Ekkoriban, 1961-ben történt, hogy Robert és Mabel Williams elmenekültek az Egyesült Államokból. Robert az NAACP (Nemzeti Társaság a Színes Bőrű Emberek Előrejutásáért) helyi szervezője volt. Az volt a vád ellenük, hogy elraboltak egy fehér házaspárt, és ezért majdnem meglincselték őket. Először a kubai forradalmárokknál találtak menedéket, innen egy nemzetközi rádióműsört sugároztak „Radio Free Dixie” (azaz, „Dixie Szabad Rádió”) címmel, amely a szenvedélyes dzsessz, blues és rock’n roll dallamok szüneteiben a faji elnyomás elleni harcról szóló tudósításokat és baloldali beállítású nemzetközi híreket sugárzott. Ezt az időszakot követően Williams írt Maónak, aki válaszában Kína támogatásáról biztosította az amerikai fekete felszabadítási mozgalom ügyét. Ez végül egy plakátsorozat kibocsátását jelentette „Eltökéltén támogatjuk a fekete amerikaiak igaz ügyét” címmel. Williamsék 1963 végén és 1964-ben Kínába utaztak, de ennek az lett az ára, hogy eltávolodtak havannai vendéglátóiktól, ahogy Kína és a Szovjetunió közti feszültség fo-

17 Az idők szellemében kicsit átkoreografáltam a neveket.

kozódott. 1966-ra már Kínába menekültek; Robert a hanoi rádió angol nyelvű állomásáról, a „Hanoi Hannah”-ból tudósított, dezertálásra szólítva fel a Vietnamban harcoló fekete csapatokat. Itt 1969-ig maradtak.

A következő személynek, Vicki Garvinnek azután sikerült Kínába érkeznie, miután Shirley Graham Du Bois-nál, W. E. B. Du Bois özvegyénél töltött némi időt Ghánában. Mivel a Nkrumah rezsim szomorú vége felé közeledett, Garvin kisszorongóan elfogadta a kínai nagykövet meghívását, hogy angol nyelvet tanítson a sanghaji idegen nyelvi intézetben. Érkezésekor a szovjetek már éppen vonultak ki. Tanítás közben előszeretettel használta fel Mao írásait, különösen *A népen belüli ellentmondások helyes kezelése*¹⁸ címűt. Ennek segítségével szokta magyarázni, hogy a faji alapú kapitalizmus forradalmi elvetését miért nem lehetett szó nélkül hagyni a fekete közösségekben. Más szavakkal: két út van: reform és forradalom. Már épp készült volna jelentősebb politikai nyomot hagyni – a nők nehéz helyzetét kísérelte meg föltekinteni mind kínai, mind afroamerikai viszonylatban –, de nem jutott túl messzire. A Nagy Proletár Kulturális Forradalom leállította az oktatást. Garvin önként jelentkezett, hogy küldjék vidékre. Itt a munkásosztály nevelése során odáig jutott, hogy megkérdőjelezte a maoista személyi kultuszt. 1970-ben tért vissza az Egyesült Államokba, nem sokkal Williams-ék után.

Vicki Garvinnal nem foglalkoztak a hatóságok, Williamst viszont bevitték a Külügyminisztériumba – és a tervezett nixon-i irányváltás első jeleként – arról kérdezték, mik a kilátások az amerikai–kínai viszonyok normalizálódása terén. Az amerikai baloldal szkeptikus volt, és többen azzal vádolták Williamst, hogy aljas üzletet kötött a kormánnyal. Valójában ez nem az ő gondolata volt, hanem a baloldalé.

Még 1963-ban történt, abban az időben, amikor Mao sikra szállt az amerikai feketék ügye mellett, hogy egy afrikai gerillavezér kérdést intézett hozzá: azt akarta tudni, hogy vajon Peking is cserben hagyja-e majd őket, mint ahogy ezt a szovjetek tették velük? Vagy ahogy

ő fogalmazott: „Ki fog-e valaha hunyni a vörös csillag Kínában a Tiananmen tér fölött?” Nem egészen egy évtizeddel később Nixon látogatása oltotta ki a fényét.

A Kelet fekete valójában egy nagyon izgalmas témát dolgoz fel, csak ezt nehezen lehet kivenni a könyv tudományos szóhasználata miatt. 219 oldalhoz 82 oldalnyi jegyzetapparátus tartozik „a globális hatalmi hierarchiakról, az egyenlőtlenség és az uralkodó erők többtengelyes viszonyairól”. A végén rájövünk, hogy a fekete radikálisok és a kínai forradalmárok úgy „támogatták” egymást negyed századon keresztül, hogy közben csakis a saját ügyükkel törődtek.

Nem is csoda. Frazier információi szerint nem voltak katonai kiképzőtáborok amerikai fekete harcosok számára, sem pedig hosszú távon érezhető, komoly eredmények. John Hope Franklin, kiváló történész 1979-es kínai látogatása után úgy fogalmazott, hogy a kínaiak szempontjából egyetlen hatás bizonyult tartósnak: meglepő tájékozottságuk a hidegháborúval és az amerikai fekete radikális mozgalommal kapcsolatban. Az Egyesült Államokban viszont elszórtan még mindig találni bizonyos életkorú feketéket, akik a Mao névre hallgatnak. Sovány vigasz ennyi erőfeszítés után.

(*The Asian Review of Books*)

Joshua Bird²⁰

Kína-fóbia

Franck Billé: Sinophobia: Anxiety, Violence, and the Making of Mongolian Identity (Sinofóbia: Szorongás, erőszak és a mongol identitásúdat felépítése) című könyvének bemutatása (University of Hawaii Press, 2014, 255 oldal)

Onnantól kezdve, hogy Dzsingisz kán minden idők egyik legpusztítóbb hódító seregévé kovácsolta össze a mongol sztyeppék széttagolt

18 Nőket nemigen hívunk csak vezetőknéven magyarul.

19 <http://terebess.hu/keletkultinfo/voros.html>

20 Joshua Bird kutató és doktorjelölt a Sydney Egyetem kínai kutatásokkal foglalkozó központjában.

nomád törzseit, Kína és Mongólia történelme elválaszthatatlanul összefonódott. Az első összecsapások a gyorsan mozgó, lóháton közlekedő mongolok, és a Sárga-folyó mentén már gyökeret vert és megállapodott kínai birodalmak között Dzsingisz kán seregének támadásai voltak a Nyugati Hszia állam és a Csin-dinasztia ellen. A következő században a Dzsingisz kán unokája, Kubiláj kán által vezetett csapatok meghódították Kínát, és megalapították a Jüan-dinasztiát, mely az országot egészen addig irányította, amíg a 14. században ki nem szorította őket a Ming-dinasztia. Ez volt az utolsó olyan időszak, amikor Mongólia legyőzte Kínát. A 17. században, a mandzuk által vezetett Csing-dinasztia idejében például Mongóliát teljes egészében be is kebelezte a Kínai Birodalom.

Kétszáz évvel később – kihasználva a Csing-dinasztia hanyatlását – Mongólia kinyilvánította függetlenségét, miután az 1920-as évek elején az orosz kisebbség támogatásával kiűzték a kínaiakat. Végül a mongol–szovjet közeledés készítette a kommunista Kína államvezetését arra, hogy 1949-ben hivatalosan is elismerje a mongol függetlenséget. Ténylegesen azonban csak a Szovjetunió összeomlása után váltak függetlenné, és erre az időpontra datálható a Kínától és a kínaiaktól való meglehetősen nyílt elhatárolásuk kezdete is.

A mongol identitásról szóló könyvében az író, Franck Billé azt a kérdést járja körül, hogy mi váltotta ki a Mongólia posztszovjet függetlenségét kísérő, Kína-ellenes érzéseket. Ugyan még alig szabadultak meg a közel hetven évig tartó szovjet uralomtól, mégis Kína – és nem Oroszország – áll a mongolok félelmeinek középpontjában. Sőt, Oroszország valójában egyfajta megmentőként él a mongol kollektív emlékezetben, sokan gondolják azt, hogy „ha ők nincsenek, Mongólia már Kína része lenne”. Most, hogy a szovjet csapatok elhagyták az országot, az ország újbóli kínai bekebelezésétől való félelem ismét kezd elhatalmasodni a mongolokon. A Kína-fóbia Mongóliában számos módon mutatkozik, sok esetben visszatükrözve a nyugati világ számára oly ismerős ázsiai-ellenes szólásokat. Féltik Mongóliát a kínaiaktól,

mert azok rontják a „tisztá” mongol vérvonalat és, mert kizsákmányolják a természeti erőforrásait. Billé szerint a mongolok számára a kínaiak titkos összeesküvők, akik egyaránt felelősek a mongol ételek mérgezéséért, a mongol politikai korrupcióért és a mongol nők megbecstelenítéséért. Ennek megfelelően Mongóliában a nacionalista törekvések szinte kizárólag Kína ellen irányulnak, Mongólia tökéletes ellentéteként ábrázolva az országot – egy mohó, megbízhatatlan és feminin jellegű állam, szemben Mongóliával, mely önmérsékletet tanúsító, tisztességes és férfias kultúra. Billé részletes képet fest a Mongóliában jelenleg tapasztalható Kína-ellenességről elsősorban újságok és filmek felhasználásával, de olyan, kevésbé konvencionális anyagokkal is, mint hip-hop számok, vagy a falfirkák szövege. Ezzel ragadja meg az olvasó figyelmét, egyszersmind megelőzi, hogy a könyv szárazzá, tankönyvszerűvé váljon.

A szerző célja az, hogy a mongolok kínaiakkal szembeni ellenszenvét mint a mongol nemzeti jellem ősi és alapvető vonását mutassa be, melyet még maguk a mongolok is sokszor vitatnak. A mongol Kína-fóbia gyökereit az Oroszországhoz és a Szovjetunióhoz fűződő bonyolult viszonyukra vezeti vissza. Billé központi gondolata szerint a fóbia közvetlenül összefügg a mongolok az iránti vágyával, hogy elhatárolják magukat Kínától, és összességében Ázsiától is, és hogy ez a törekvés mennyire vizsaszás, hiszen a mongolok megjelenésükben, fizikumukban és „rassz” szempontjából is ázsiaiak.

Billé mellett érvel, hogy a népszerű képzetársítások Ázsia, a mocsok és a betegségek között – ezek gyakran megjelenő Kína-ellenes gondolatok Mongóliában – abból az elnyomó mentalitásból származnak, amelyet Oroszország hozott be a 20. században a szovjet eszmék terjesztése során. Mivel Mongólia és Kína között annak ellenére sincs tényleges kapcsolat, hogy közös határszaktuk egyre átjárhatóbb, ezek a régóta meglevő előítéletek szabadon terjednek tovább.

Billé arra jut, hogy a mongol Kína-fóbia jelenlegi formájában tulajdonképpen egyfajta önutálatot fejez ki. A pszichoanalízis módszerét

felhasználva azt a következtetést hozza, hogy Mongóliában a *Kína* és *kínai* szavak tulajdonképpen burkolt gyalázásai a mongolok kulturális és nemzeti értelemben vett „ázsiai” jellegének. Mongólia azon törekvése, hogy megsza- baduljon „a kínaiaktól” tulajdonképpen azt a vágyat fejezi ki, hogy kitörjön az ázsiai „elmaradottságából” és egy modern, európai mintájú társadalmat építsen ki. Végeredményben a mongolok nem attól félnek, hogy kínaiakká válnak, hanem inkább lényük azon részétől, amelyik már most is az.

Valójában a mongolok Kína-ellenes érzéseit megjelenítő számos szóbeli, vagy tettleges erőszak célpontjai maguk is mongolok – legfőképpen a mongol nők. Azok, akik kapcsolatot tartanak fenn kínai férfiakkal, legyenek házastársaik, vagy csak prostituáltak, tipikus célpontjaivá válnak a nemzeti érzelmű csoportoknak, akik számára az efféle tettek hazaárulással érnek fel. Billé idéz egy szörnyű esetet, amikor helyi bandák erőszakkal leborotválták egy mongol nő fejét, aki szerintük hazaárulóvá lett azzal, hogy szexuális kapcsolatot létesített kínai férfiakkal. A támadást filmre is vették, és mások okulására közzétették.

Az a gondolat, hogy a nők a nemzeti azonoság letéteményesei – és ők jelentik a nemzetközi konfliktusok egyik legfőbb forrását –, nem új. Billé számos témában készített mélyinterjúi

azonban egyedülállóan – az egyén szemszögéből – vizsgálják ezt az elképzelést. Túlmegy az elméleti fejtegetésen, és ténylegesen megszólaltat mongol nőket, akik kínai férfiakkal élnek kapcsolatban, nemrégiben Mongóliába érkezett bevándorlókat, és a mongóliai kínai közösség ismert tagjait is. Részletes beszélgetéseket közöl továbbá különböző társadalmi körökbe tartozó mongóliai férfiakkal – mérsékelttelkel és radikálisokkal, mongol és kínai állampolgárokkal, homo- és heteroszexuálisokkal. Ennek köszönhetően is érezhető, hogy a könyv milyen átfogó képet kíván adni a témáról.

Billé érvelése meggyőző – miszerint a mai Mongóliában nem katonai jellegű kínai hódításról tartanak, hanem inkább attól, hogy a mongolok „testét és lelkét” rabolják el. Billé lebilincselő elemzést ad a kínai–mongol kapcsolatokról azzal, hogy betekint a pusztán elméletben létező, szónoki fordulatok mögé a kérdés pszichológiai tartalmának megfjtéséhez, és ezt bárki haszonnal forgathatja, aki érdeklődik a nacionalizmus, azonosság tudat és idegengyűlölet összefonódásai iránt. A mű jelentősége egyre nagyobb, ahogy Kína növekvő jóléte és befolyása, valamint lakói egyre intenzívebben jelennek meg szomszédai, például Mongólia mindennapjaiban.

(The Asian Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Egri Zoltán egyetemi adjunktus, Szarvas
Gazsó Dániel kulturális antropológus,
a Nemzetpolitikai Kutatóintézet kutatási refe-
rence, a *Kisebbségkutatás* folyóirat szerkesztője
Kapronczay Károly történész, Budapest
Németh István egyetemi tanár, Eszterházy
Károly Főiskola, Eger

Szabó Róbert egyetemi oktató, Széchenyi
István Egyetem, Győr
Szász Lajos doktorjelölt, Eötvös Loránd
Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar, Budapest
Trembeczki István főiskolai docens,
Nyíregyháza

TARTALOMJEGYZÉK

Trembeczki István: Rend vagy káosz? A rendszerszintű kockázatok
kezelésének feltételei és lehetséges kimenetelei a 21. században 1

MŰHELY

Egri Zoltán: Egészségparadoxon Magyarországon –
A halandóság társadalmi-gazdasági és térbeli egyenlőtlenségei II. 12

SZÁZADOK

Németh István: Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja (1. rész) 40
Gazsó Dániel: Volt egyszer egy Trianon... 70
Győri Szabó Róbert: Katalónia függetlenségi törekvései és a labdarúgás. 89

NAPLÓ

Szász Lajos: A Debreceni Tudományegyetem
Református Hittudományi Karának professzorai (1914–1950) 111
Kapronczay Károly: Földre szállt mennyország – A szocializmus története . . 114

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Nicholas Lemann: Szertefoszlik-e az amerikai álom? (117) *Glyn Ford*: Fekete Kelet. A hidegháborús Kína és a fekete radikális mozgalom (124) *Joshua Bird*: Kína-fóbia (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2015. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2015. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

- A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:
- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
    - zöldszámon: 06-80-444-444
  - e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
    - faxon: 06-1-303-3440
  - levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

NKA
Nemzeti Kulturális Alap

